

Historická geografie

47/1
2021

Z OBSAHU: Vesnice sedláků, hostů, nevolníků. K profilu venkova staršího středověku ■ Přechod říčky Chvojnice u Kralic nad Oslavou – příklad komplexního souboru stop historických cest v návaznosti na položení těchto cest v krajině ■ Sřet tradice a modernity: vznik a zánik místa paměti na příkladu jeskyně a kostela sv. Prokopa v Prokopském údolí v Praze ■ Sto let geografie na Přírodovědecké fakultě v Brně

Historická geografie
47/1 (2021)

HISTORICKÁ GEOGRAFIE / HISTORICAL GEOGRAPHY
47/1 (2021)

VEDOUCÍ REDAKTOR / EDITOR-IN-CHIEF

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc. (simunek@hiu.cas.cz)

REDAKČNÍ RADA / ASSOCIATE EDITORS

PhDr. Pavel BOHÁČ, Praha

doc. Ing. Jiří CAJTHAML, Ph.D., ČVUT v Praze, katedra mapování a kartografie

PhDr. et PaedDr. Jiří DVOŘÁK, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

Dr. Ryszard GLADKIEWICZ, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, Polsko

Mgr. Eva CHODĚJOVSKÁ, Ph.D., Moravská zemská knihovna, Brno

prof. RNDr. et Mgr. Peter CHRASTINA, Ph.D., Univerzita Sv. Cyrila a Metoda, Trnava, Slovensko

doc. RNDr. Pavel CHROMÝ, Ph.D., Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha

prof. PhDr. Eva SEMOTANOVÁ, DrSc., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

RNDr. PhDr. Markéta ŠANTRŮČKOVÁ, Ph.D., Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví, v.v.i., Průhonice

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

Mgr. Aleš VYSKOČIL, Ph.D., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Brno

prof. PhDr. Josef ŽEMLIČKA, DrSc., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

VYDÁVÁ / PUBLISHED BY

Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

The Institute of History, Czech Academy of Sciences, Prague

ADRESA / ADDRESS

Prosecká 76

190 00 Praha 9 – Nový Prosek

TEL.:

(+420) 225 443 260

ZKRATKA ČASOPISU / JOURNAL SHORTCUT

HG

Historická geografie vychází dvakrát ročně / Historical Geography is published twice a year

ISSN 0323–0988

HISTORICKÁ GEOGRAFIE

HISTORICAL GEOGRAPHY

47/1

**Historický ústav
Praha 2021**

ISSN 0323–0988

© Dušan Cendelín, Tomáš Korbek, Marek Lichter, Jitka Močičková,
Eva Semotanová, Ondřej Šerý, Robert Šimůnek, Michal Vokurka,
Josef Žemlička, 2021

STUDIE

Josef Žemlička *

VESNICE SEDLÁKŮ, HOSTŮ, NEVOLNÍKŮ.
K PROFILU VENKOVA STARŠÍHO STŘEDOVĚKU

VILLAGES OF PEASANTS, GUESTS AND SERFS.
ON THE CHARACTER OF RURAL AREAS
IN THE EARLY MIDDLE AGES

Keywords

Bohemia
Middle Ages
village
social history

Abstract

We have lots of information about the look and forms of medieval villages, we know less about their social profile. As indicated by research, there were also villages where special citizen groups were concentrated in the Early Middle Ages, such as villages of peasants, serfs, fishermen, guests etc. (*villae rusticorum, servorum, piscatorum, hospitorum*).

* Prof. PhDr. Josef Žemlička, DrSc., Historický ústav AV ČR, v. v. i., Prosecká 76, 190 00 Praha 9. E-mail: zemlička@hiu.cas.cz. – Studie vznikla v Historickém ústavu AV ČR v. v. i. s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace (RVO: 67985963).

Kosmova „vesnice sedláků“

O fyzickém vzhledu středověkého osídlení, od skromných agrárních sídlišť raných Slovanů po regulované a lidnaté vsi pozdně kolonizační fáze, toho víme díky archeologii, studiím z oblasti historické geografie i sídelně historickým rešerším poměrně dost. Celozemskou mozaiku doplňují regionální sondy. Mezi nástroje poznání se v poslední době řadí i novodobý kartografický materiál, který umožňuje zachytit rozvržení a vzhled vesnice před hlavní vlnou modernizačních zásahů.¹

O řadu titulů se může opřít i výzkum sociálního profilu středověké vesnice, v širším chápání venkova. Jejich výčet by nebyl funkční, méně či více se každé syntetizující shrnutí nějak dotkne hlavních etap středověkého vývoje. Speciálních prací není nadbytek, navíc se liší konceptně i zaměřením, přesto alespoň některé vzpomeňme. O bohatý, avšak dost neuspořádaný materiál se opírá dílo Františka Vacka (1905), spíše k mladšímu středověku se váže souhrn Kamila Krofity (1949), obsáhle pojednal o celé předhusitské epoše František Graus (1953, 1957), třebaže jeho dílo nese patinu své doby. V uplynulém půlstoletí formovaly a doplňovaly poznání spíš časopisecké stati a studie, nověji vzbudily ohlas sonda napříč obory Zdeňka Smetánky o rolníku Ostojovi (1992) a pojednání Tomáše Petráčka o raně středověkém venkově (2012). Do rámce středověké „proměny“ usadil venkov také (a v první řadě) Jan Klápště.²

Přes napřenu energii a hustě zaplněný rastr problémů zbývá stále řada bílých míst, nehledě na rozpory ve výkladech silně limitované pramenné báze. Patří k nim i jedno nepřilíš všimané místo Kosmova sepsání. V popisu setkání Oldřicha s Boženou pražský děkan uvedl, že se odehrálo při návratu knížete z lovu. Kníže zrovna projížděl „přes selskou ves“ („*de venatu cum rediret per villam rusticanam*“). Nebyla to leccjaká ves, ale „selská“, tedy ves svobodných sedláků. Božena by nepatřila k obyčejným venkovankám a v očích dobového vnímání ji to mělo sociálně povyšovat. Proč se Kosmas uchýlil k takovému zdůraznění, souviselo s kronikářovou snahou „vylepšit“ původ knížete Břetislava (1035–1055).³

¹ Literatura ke středověké vesnici je bohatá a nemá smyslu ji uvádět ani v přísném výběru, průběžné informace o stavu výzkumu její fyzické podoby nabízí zvláště periodikum *Archaeologia historica*.

² František VACEK, *Sociální dějiny české doby starší*, Praha 1905; Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, uspořádal F. Janoušek, 2. vyd. Praha 1949; František GRAUS, *Dějiny venkovského lidu v době předhusitské*, I. *Dějiny venkovského lidu od 10. stol. do první poloviny 13. stol.*; II. *Dějiny venkovského lidu od poloviny 13. stol. do roku 1419*, Praha 1953–1957; Zdeněk SMETÁNKA, *Legenda o Ostojovi. Archeologie obyčejného života v raně středověkých Čechách*, Praha 2004 (1. vyd. Praha 1992); Tomáš PETRÁČEK, *Nevolníci a svobodní, kníže a velkostatek. Fenomén darovaných lidí přemyslovských zemí 10.–12. století*, Praha 2012 (z valné části se překrývá s prvním vydáním, 2003); Jan KLÁPŠTĚ, *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2012.

³ *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, hg. Bertold Bretholz, Berlin 1923 (Nachdruck München 1995), s. 65, kap. I.36; k setkání Oldřicha a Boženy Josef ŽEMLIČKA, *Čechy a lo-*

Kdo byli sedláci či knížecí sedláci („*rustici*“, „*rustici ducis/regis*“), se vcelku shodně ujal názor, že patřili ke svobodné agrární populaci, která podléhala knížeti a jeho správním orgánům. Ačkoliv tvořili sevřenou vrstvu, nezůstali v dalším vývoji ušetření štěpení, tříštění a diferenciaci. Platili tak řečenou daň z míru („*tributum pacis*“), jejíž výnosy se ke konci 12. století klesaly v úměře, jak se tenčily jejich počty. „Sedláci“ nemizeli fyzicky, nýbrž jako obyvatelská skupina.⁴

Pokud Kosmas něco málo sdělil o prostředí, v němž měla budoucí kněžna vyrůstat, tak pomlčel, kde k setkání došlo. Nejspíše se dá uvažovat o kraji na střední Ohři kolem Postoloprta nebo na Lounsku (Peruc?), obojí součástí starého Žatecka. Při zvažování, zda byla Božena dcerou nebo manželkou Křesiny („*nomine Bozena, que fuit Krezine*“), se nepřímo nabízí i spekulace, jestli Kosmas neměl na mysli rod, jehož „starším“ by byl Křesina (připomeňme, že ves Křesín leží poblíž Peruce hned za Ohří).⁵

V sevřených komunitách, jakou by mohla právě být „ves sedláků“, se asi silněji než jinde udržovaly formální relikty pokrevních vztahů k rodu, rodině, ke své „*familiae*“. Domácí bádání to zohledňuje zejména při studiu velmožských a posléze šlechtických rodů a rozrodů a hledá styčné body v jejich zájmech, teritoriální i dvorské politice (jako u Vítkovců) či ve volbě příznačných křestních jmen. Tyto jevy se dají studovat díky relativně slušné pramenné bázi, která se k nobilitě váže. Pokud sestoupíme níže, dají se stopy podchytit obtížně, třebaže o pokrevních vazbách uvnitř venkovských a částečně i městských komunit se stěží dá pochybovat. I tady „*familia*“ stmelovala a patřila k fenoménům, které podprahově a téměř neviditelně prostupovaly mediální společnosti. Dřívější historiografie se příznačně a nemálo věnovala „rodu“ (také pod zádruhou, markou apod.). Mluvílo se rodové společnosti, předcházející mladším vývojem fázím.⁶

vecká vášeň knížete Oldřicha, in: Peruc v mýtech a dějinách. Sborník příspěvků k miléniu setkání knížete Oldřicha s Boženou, Peruc 2004, s. 5–23.

⁴ Z obsažné literatury o sedláciích v přísném výběru Václav VANĚČEK, Sedláci dědici (Historicko právní studie), Praha 1926; Kamil KROFTA, Staročeská „daň míru“, in: Sborník prací věnovaných P. N. Miljukovu 1859–1929, Praha 1929, s. 155–192; Theodor SATURNÍK, Tributum pacis, in: Pocta k 60. narozeninám A. Hobzy, Praha 1936, s. 16–28; Vratislav ŠMELHAUS, Kapitoly z dějin předhusitského zemědělství, Praha 1964, s. 11–16, nověji shrnuli Josef ŽEMLIČKA, Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti, Praha 2002, s. 339–346; T. PETRÁČEK, Nevolníci a svobodní (jako pozn. 2), s. 84–96.

⁵ Okolo Boženina stavu zazněly různé názory, za vdanou ji považoval a bádání tím ovlivnil Václav NOVOTNÝ, České dějiny I.1. Od nejstarších dob do smrti knížete Oldřicha, Praha 1912, s. 701–702, nejnovější komplexní pohled Barbara KRZEMIENSKA, Kněžna Božena, in: Peruc v mýtech a dějinách. Sborník příspěvků k miléniu setkání knížete Oldřicha s Boženou, Peruc 2004, s. 24–33.

⁶ O „*familii*“ jako jednom z pilířů středověké společnosti se navršila značná literatura, po stati K. Bosla (Karl BOSL, *Familia als Grundstruktur der mittelalterlichen Gesellschaft*, Zeitschrift

Jistěže teze o Křesinovi jako „stařešinovi“ krevně propojených místních sedláků nemůže být ničím jiným než volnou úvahou, přesto nemusí úplně zapadnout. Sedláci totiž nebyli jedini, kdo by měli „své“ vesnice, svá územíčka a své vlastní obyčeje, zvyky a práva, podle nichž by se řídili a k nimž musel brát zřetel i panovník. V českých poměrech vynikli sedlákům blízcí, někdy s nimi ztotožňovaní „dědici“ čili „*heredes*“ (pojem byl víceznačný). Semknuté a „právně“ se bránili vnějším tlakům, dá se mluvit o „vsích dědiců“. Ani kníže nemohl s jejich výbavou nakládat úplně podle své vůle. Hodně nesnázi měli sázavskému klášteru způsobit „dědici z Milobuz“, koncem 12. století se „dědici“ z Hostivaře, Chodova, Roztyl a Strašnic (součást Prahy) řadí k respektovaným svědkům jednoho vyehradského pořízení (1185). Ještě roku 1295 se usedlíci z Třemošné a Sence na Plzeňsku prohlašovali za „*heredes*“, nebyli tudíž obyčejnými poddanými („*qui se heredes, quod proprio vocabulo deditur dicitur, affirmabant*“). Chránilo je to před dalšími zátěžemi, ale snižovalo cenu obou vesnic. Nevítala to vrchnost. Cestu k „poddanému“ zralého středověku to prodlužovalo.⁷

Přes sedláky a dědice, kteří se vyznačovali schopností důvěryhodně svědčit, se dostáváme k vicinátu, svou podstatou samosprávné instituci stmelující agrární sídliště typu „*villa*“. Jeho polským protějškem měla být „*opole*“, někdy se vicinát vztahuje k „osadě“. K jeho úkolům patřilo i zajišťování styku hradských orgánů s vesnickými společenstvy. „*Vicini*“, chceme-li „sousedé“, působili jako věrohodní svědkové při hraničním vymezení (1177: „*ab omnibus vicinis illius loci veraciter percepti*“; 1178: „*presentibus vicinis de circuitu eorum*“), někdy ručil celý vicinát. Podle listiny knížete Bedřicha z roku 1186 pro klášter v rakouské Světlé (Zwettl) žili jeho obyvatelé v Mohučích, Olešnici, Borovanech, Něchově a Todni okolo pozdějších Trhových Svin („*Vicinatus etiam affuit, scilicet Movrichani, Olesnichani...*“). Součet jejich „katastrů“ zahrnuje plochu asi 60–100 km². Okolo roku 1230 vystupuje ve svědečné roli spolu s jinými obyvatelskými složkami vicinát nejspíše z Počepic na Sedlčansku („*Testes huius rei sunt: vicinatus et nobiles et milites, et plebs de Poczepic*“). Páteř vicinátu tvořili „svobodní“ lidé, v první řadě sedláci a dědici, zřejmě oni „kmeti z okolních vesnic“, vzpomnutí v Konrádových statutech („*duos kmetones de circumsedentibus villis*“). „Sousedé“, doslova „*vicini*“, provázeli soudní posly a zasedali na místních soudech, vždyt' „sousedstvu“ byla vlastní kolektivní paměť. Očišťovací funkci „svě-

für bayerische Landesgeschichte 38, 1975, s. 403–424) a jiných shrnul Hans K. SCHULZE, Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter II. Familie, Sippe und Geschlecht, Haus und Hof, Dorf und Mark, Burg, Pfalz und Königshof, Stadt, 2. verbess. Aufl., Stuttgart 1992, s. 9–48.

⁷ Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I (805–1197), ed. Gustav Friedrich, Pragae 1904–1907 (dále CDB I), s. 278–279, č. 308; s. 348, č. 375 (f.); s. 369, č. 386 (f.); Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II (1253–1310), ed. Josef Emler, Pragae 1882 (dále RBM), s. 719–720, č. 1675; o dědicích z Milobuz Petr SOMMER, Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve, Praha 2007, s. 119–120. Dědici či sedláci-dědici zasahují do dalších otázek, srov. Karol MODZELEWSKI, Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej, Wrocław etc. 1987, s. 106–116.

dectví sousedstva“ v některých trestních věcech akcentovalo „velké“ privilegium české církve z března 1222 („*per vicinatus testimonium se expurgent*“).⁸

Sedláci i dědici původně tvořili jádro „svých“ vesnic, až s postupujícím 13. stoletím se jejich sevřený ráz rozměňoval (transformační impulzy, kolonizace, demografické nárůsty aj.). Většinově převažovaly vesnice smíšené, jen zřídka se dají některé lokality blíže sledovat v nejstarších textech pro kláštery a kapituly (obvykle příjemceckého původu, diplomaticky spuria, falza). Nabízejí sice řadu dat o venkovské populaci, často se jmény, formou zátěže a půdní výbavou, nicméně v těchto jinak cenných údajích se mísí dva principy. Berou zřetel buď k sociální kategorii („*rusticus*“, „*hospes*“, „*ministerialis*“, „*servus*“, „*familia*“ aj.), nebo k profesnímu zaměření („*faber*“, „*tornarius*“, „*vinitor*“, „*pastor equarum*“ aj.). Vždyť vinař současně mohl být nevolníkem nebo otrok pastýřem koní. Další potíž tkví v tom, že do konce 12. století stěží přesáhne počet relevantních zmínek o jednom místě číslo dvě nebo tři.⁹

Ke všim, o nichž toho víme nejméně, se hlásí Libušín u Kladna, situovaný na úpatí přemyslovského hradu. Co může být jisté, nepatřil ke všim sedláků ani dědiců. K vinnému lisu v Dřisech měl odtud Břetislav I. přikázat staroboleslavské kapitule jednoho z darovaných otroků, vzhledem k dobovému kontextu bychom spíše řekli nevolníku („*servos destinavi*...“), od jeho syna Vratislava tamtéž získal vyšehradský kostel poplužní s vinařem Kahotou a jeho dvěma syny, k tomu bečváře Letoně s poplužím („*becsuar Letona cum terra ad aratrum*“). V Libušíně nechyběla početná a pečlivě vyčíslená kapitulní čeleď („*nomina familie ecclesie*“) převážně ženských jmen. Stav vyšehradských pohledávek v Libušíně upravuje listina, tentokrát pravá, z roku 1222. Mluví o šesti mansech půdy se třemi vinaři, nechybí ani tentokrát již bezejmenný bečvář s jedním poplužím („*ibidem becwar I et terra ad aratrum*“). Ve spuriu pro Kladruby (k roku 1115) se vzpomíná libušinský soustružník Svojbach se svou půdou („*cum terra sua*“).¹⁰

⁸ CDB (jako pozn. 7) I, s. 245, č. 279; s. 252–253, č. 287; s. 284, č. 311; Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II (1198–1230), ed. Gustav Friedrich, Pragae 1912 (dále CDB II), s. 67, č. 75; s. 211, č. 227; s. 223, č. 234; s. 354, č. 345 (a další). Důkladnější o vicinátu J. ŽEMLIČKA, Počátky Čech královských (jako pozn. 4), s. 347–349; TÝŽ, Království v pohybu. Kolonizace, města a stříbro v závěru přemyslovské epochy, Praha 2014, s. 206–207; P. SOMMER, Svätý Prokop (jako pozn. 7), s. 119–121. O vicinátu v Čechách a jeho vřazení do západoslovanských souvislostí Henryk ŁOWMIANSKI, Początki Polski III. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e., Warszawa 1967, s. 404–405, k tvorbě vesnické „obce“ si stále udržuje váhu Karl S. BADER, Das mittelalterliche Dorf als Friedens- und Rechtsbereich I–III, Weimar 1957–1973.

⁹ Diplomatické vyhodnocení nejstarších textů pro církevní instituce již před třiceti lety učinil Rostislav NOVÝ, Diplomatické poznámky k donačním listinám českých klášterů a kapitul do konce 12. století, Studia mediaevalia Pragensia 2, 1991, s. 125–146, k některým listinám vznikla ještě později obsáhlá literatura.

¹⁰ CDB I (jako pozn. 7), s. 359, č. 382 (f.); s. 379–380, 390, č. 387 (f.); s. 399, č. 390 (f.); CDB II (jako pozn. 8), s. 216, č. 229. K Libušínu i Dušan TŘEŠTÍK – Josef ŽEMLIČKA, O modelech vývoje přemyslovského státu, Český časopis historický 105, 2007, s. 122–164, zde s. 147.

Takže v Libušíně, alespoň co sdělují prameny, se neobjevil žádný knížecí sedlák ani dědic. Spektrum lidí, kteří tam přebývali, se vyznačovalo pestrostí, současně však nechybějí svědectví o agrárních sídlišťích s homogenní skladbou obyvatel. O tom, že takový jev se neomezoval na Čechy, ale byl rozšířen i v jiných západoslovanských regionech, poukazují sondy do typově příbuzné situace v Polsku. Dobově shodné zápisy i tam mluví o vesnicích připsanců, sedláků, rybářů či nevolníků („*villam... cum ascripticiis*“; „*villam... cum rusticis et villis eorum*“; „... *cum piscatoribus et villis eorum*“; „... *omnes servi cum villis eorum*“).¹¹

Avšak zůstaňme u domácí materie. K nejpočetnější skupině náleželi rybáři. Pod nimi, tak jako pod oráči nebo vinaři, se skrývají nesvobodní, blízcí nevolnickým složkám. Důraz na zaměstnání překryl odkaz na sociální status. Patřili k ceněným lidem a leckdy se proto vypočítávají jménem. Tak jako čtyři vinaři v Badrech (zaniklé, část Odřeps u Poděbrad), usazení na sedmi mansech púdy („*de terra VII manses cum vinitoribus, quorum nomina...*“), nebo osm rybářů v Hradišti u Sadské, též s půdou („*Gradisci novem manses cum piscatoribus, quorum nomina...*“), obojí akvizice vyšehradské kapituly snad hned při jejím zřízení. Další příklady by mohly následovat.¹²

Obživu dávala rybářům řeka a k jejich zátěžím patřily dávky v rybách. Ne náhodou měli k původní donaci kláštera sv. Jana Křtitele na Ostrově, vztažené k roku 1000, náležet rybáři ze tří vesnic. Mezi nimi z Lahovic, místa se starou sídelní tradicí v jižním pražském zázemí při soutoku Mže (Berounky) a Vltavy. Na úlovky lahovicových rybářů se mohli těšit i vyšehradští kapituláři, ve falzu k roku 1088 se kostelu dostalo jednoho rádlu s rybáři Sobotou, Prizotou a bratry („*terra ad aratrum cum piscatoribus Sobata, Prizota cum fratribus*“), dílem se opakuje v roce 1222. Nejvíce sděluje upravená zřizovací listina kláštera v Kladrubech (1115). Kromě tří lahovicových rybářů Čekana, Maršíka a Blažeje měla být součástí zbraslavské enklávy řeka Mže od jejího vtoku do Vltavy až k ústí Chotečského, dnes Radotínského potoka („*et aquam, que dicitur Msa, a flumine Wltawa usque ad rivulum Chotc*“). Byla to důležitá koncese (opakuje se i k roku 1186), neboť vody patřily k zeměpanskému regálu a nejednou se okolo jeho dodržování vlekly spory. Takže pokud víme, o rybáře v Lahovicích se děli-

¹¹ Z polských příkladů Zofia PODWIŃSKA, Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu. Żreb, wieś, opole, Wrocław etc. 1971, s. 118, 211, 256, 266, kupříkladu o vsích nevolníků Tadeusz LALIK, Radło i żreb. Z dziejów społecznych wsi zachodniosłowiańskiej w XI–XII wieku, in: Z polskich studiów slawistycznych, Seria 3 – Historia, Warszawa 1968, s. 25–43, zde s. 33.

¹² CDB I (jako pozn. 7), s. 374–377, č. 387 (f.). O rybářích, oráčích a vinařích naposledy T. PETRÁČEK, Nevolníci a svobodní (jako pozn. 2), s. 57–62.

ly Ostrov, Vyšehrad a Kladruby, přičemž ne všichni „*piscatores*“ opravdu museli být rybáři, vůbec se tím zastřešovali lidé nižších sociálních rovin.¹³

K různým službám a odborným činnostem se vázali občas se vyskytnuvší „*ministeriales*“, též jeden z nesvobodných segmentů, snad s poněkud lepší osobní pozicí. Často se k nim vrací už citované a diplomaticky složité vyšehradské spurium (1088). Nejvíc jich měla kapitula získat v Knovízi u Slaného. Mluví o 11 mansech půdy s ministeriály, většinou se jmény (celkem asi sedm osob). Výčet tím nekončí, následují další, a to ve své době oceňovaní „rudníci“, kteří tavili nebo dobývali rudu: Jan, Božata a Boheš („*cum aliis ministerialibus, qui vulgariter dicuntur rudnici: Ian, Bosata, Boges*“). Ve stručnější verzi poznamenává Knovíz také pozdější konfirmace (1222). Specializace knovízských ministeriálů by se asi dala zpřesnit, sám pojem byl však natolik široký, že si tvůrci zápisu s tím vystačili. Podle svatojiřských falz, která se na venek váží k době Přemysla Otakara I., měly tyto benediktinky užívat v Knovízi čtyři dvory, nejspíše už běžné poddanské („*Knowizi IIII [curie]*“).¹⁴

Pro další rozvažování má slušnou výpovědní hodnotu listina pro čerstvě zřizovaný klášter benediktinů v Opatovicích. Nový konvent se usadil na jihu Hradecka v úrodném nížinném kraji na pravém břehu meandrujícího Labe. Jako vydavatel se hlásí Vratislav II. s datem 1073, bádání vřadilo dokument k falzům druhé poloviny 12. století, přesto má spolehlivě odrážet královu donaci z poslední dekády jeho panování. Výbava se nejprve váže k blízkému klášternímu okolí, následují ostatní majetkové položky a jako „*beneficia*“ defilují podíly z příjmů moravských hradů. V poslední části to jsou dary z rukou krále i jiných osob.¹⁵

Zaujme nás úvodní část dispozice, vztažená ke klášternímu sousedství. Mezi statky („*predia*“) hned na prvním místě vystupuje ves Osice (západně od Opatovic) s lidmi v nevolném postavení („*villam Ozicih cum hominibus servitute mancipatis*“), dále tam klášter získal vinici a dva vinaře Žábu a Ratena s jejich potomstvem. V tomto duchu pokračuje následná formulka, že každý svobodný člověk („*liber*“), který by se usadil v Opatovicích a Osicích a získal by tam půdu, se tak jako ostatní zdejší lidé stane nevolníkem, v dobové mluvě otrokem („*simili servituti sit asstricus*“). Bude zba-ven mírové, zde královské daně („*absque tributo regis permaneat*“) a převezme nevolnické zátěže („*servilia opera impendat*“). Klášter získal i druhou ves téhož jména,

¹³ CDB I (jako pozn. 7), s. 47, č. 40; s. 382, č. 387 (f.); s. 397, č. 390 (f.); CDB II (jako pozn. 8), s. 216, č. 229; o regálu k vodám Josef ŽEMLIČKA, Konec Přemyslovců. Skladba a fungování jejich pozdní monarchie, Praha 2020, s. 156–157.

¹⁴ CDB I (jako pozn. 7), s. 379, č. 387 (f.) (i jména „rudníků“ se v jednotlivých textech liší); CDB II (jako pozn. 8), s. 216, č. 229; s. 421–422, č. 378.

¹⁵ CDB I (jako pozn. 7), s. 369–371, č. 386 (f.). O listině Václav HRUBÝ, Tři studie k české diplomacie, vyd. Jindřich Šebánek, Brno 1936, s. 131–138; R. NOVÝ, Diplomatické poznámky (jako pozn. 9), s. 136–138, v rámci rozboru nejstarších listin se nejnověji věnoval opatovickému textu T. PETRÁČEK, Nevolníci a svobodní (jako pozn. 2), s. 184–186.

nejspíše Osičky („*Alteram quoque villam Ozzicich*“), osazenou převážně hosty, hospity („*cum universis hospitibus*“). Podobnou skladbu měly vykazovat i Přelouč („*Priluche villam cum hospitibus*“) a Mokošín („*villam Mocossin cum hospitibus*“). Další vesnice a újezdy vjíždějí do standardních šablon („*villam quoque Zoprche et circuitionem silve*“, „... *Villam quoque Nedelischy ad tria aratra*“, aj.).¹⁶

Kromě vesnic sedláků a dědiců zjišťujeme díky opatovické listině další obyvatelské kategorie, které se někde seskupují do vlastních agrárních sídlišť. Kromě „speciálních“ vesnic nevolníků a čeledí to jsou vesnice hostů, dalšího ze silných fenoménů českého i polského venkova („*hospes*“, „*hospites*“). Alespoň zčásti pocházeli z řad sedláků a dědiců, jejichž druho- a vícerození synové odcházeli na cizí, zprvu ponejvíce zeměpanskou půdu, kde zaplňovali mezery starého sídelního území. Zachovávali si „svobodu“ a v obecnosti se nemohli vyhnout ani mírové dani. Uplatňovali se při mycení a kultivování dosud neosídlených (nejen lesních) terénů, kde si ve 12. století upevňovaly vlastnícké pozice jak panské rody, tak církve. Právě v místech nezatižených starými „právy“ mohly snáze vznikat závislostní vztahy nového typu. Na jedné straně rodící se vrchnost, na druhé straně hospodář.¹⁷

Ze střípků, uchovaných o začátcích některých klášterů a kapitul, zaujmou i některé, byť ne vždy jednoznačně čitelné údaje. Jako v tak řečeném privilegii Boleslava II. pro klášter v Břevnově, datovaném 14. lednem 993 a podrobeném Jiřím Pražákem hlubšímu rozboru. Právě jeho úvodní část s výčtem darovaných pozitků se zřejmě opírá o memoriální zápis z doby zřízení kláštera, mladší jsou interpolace.¹⁸ Hned v úvodu se mluví o knížecím daru vesnice Břevnova „před klášterem se vši čeledí a dostatečnou půdou“ („*villam... ante ipsum monasterium cum omni familia et terra sufficienti*“) včetně dalšího příslušenství (cenné jsou údaje pro majetkové ohraničení), zřetelný doklad uniformní skladby zdejší komunity. Vždyť klášter k rozjezdu a zajištění v první řadě potřeboval zázemí, nejvhodněji s ničím jiným nezatiženou čeledí. Shodný popis se dotýká sousedního Veleslavína („*villam... cum omni familia*“), rovněž s půdou, navíc s chystanou vini-

¹⁶ O pojmu *villa*, běžně překládaném jako ves, vesnice a jeho náplní J. ŽEMLIČKA, Království v pohybu (jako pozn. 8), s. 197–205; srov. TÝŽ, K určování a interpretaci místních jmen ve Friedrichově diplomatárii a dalších edicích, in: Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1–2, Z pomocných věd historických 16, Praha 2002, s. 539–552.

¹⁷ Spojení hospitů s vnitřní kolonizací podtrhl Rostislav NOVÝ, Přemyslovský stát 11. a 12. století, Praha 1972; nejsou s tím v rozporu ani závěry, jež předložil Wolfgang H. FRITZE, Phänomene und Probleme des westslawischen Bauerntums am Beispiel des frühpremyslidischen Böhmens, in: Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters, hg. Herbert Jankuhn – Rudolf Schützeichel – Fred Schwind, Göttingen 1977, s. 509–517; nověji k problému J. ŽEMLIČKA, Čechy v době knížecí (1034–1198), 2. vyd. Praha 2007, s. 278–279; s důrazem i na komparaci s polským vývojem T. PETRÁČEK, Nevolníci a svobodníci (jako pozn. 2), s. 91–93.

¹⁸ Jiří PRAŽÁK, Privilegium pervetustum Boleslai, in: Milénium břevnovského kláštera (993–1993). Sborník statí o jeho významu a postavení v českých dějinách, red. Ivan Hlaváček – Marie Bláhová, Praha 1993, s. 13–24.

cí, lesem a horou. Výraznou roli v historii břevnovské domény od začátku sehrávala ves Vrané na Zbraslavsku, darovaná s hospity a kostelem („*villam... cum hospitibus et ecclesia*“), v blízkých Skochovicích to měli být rybáři s touže vsí („*piscatores cum ipsa villa*“) a půdním „katastrem“ sahajícím na druhý břeh Vltavy. K tomu se dá typově přičíst ves Hrdly na Litoměřicku s hospity, lesem a náležitostmi kolem Ohře („*villam... cum hospitibus et silva adiacente*...“). I v Hostině na Mělnicku, s místním jménem dosti příznačným, měl mít Břevnov v neuvedeném počtu svoje hospity, o nichž mluví vyšehradské spurium o založení kapituly („*Goztení tota villa preter hospites abbatis Breunouiensis*“). Za vesnici osazenou výlučně jen hosty, hospity, tedy za „ves hostů“, se dá v dikci jedné vyšehradské listiny spojované se Soběslavem I. považovat Koleč poblíž Budče („*villa Holecz cum aratro et cum hospitibus*“), jejich silný podíl se tamtéž přiznává i pro pražský Trávník „pod horou Petřínem“ („*Sex hospites... W traunice*“).¹⁹

Důležitá je gramatika. Má-li břevnovský text zachytit dar celé vesnice s čeledí nebo hosty, užije akusativní formy ve spojení s ablativem („*villam cum*“). Pokud by však šlo jen o část z jejího osazenstva, ve vztahu k místu to zdůrazní ablativní předložka „*v*“ („*in*“). Když proto v dalších řádcích tzv. Boleslavovy donace pro Břevnov (993) čteme, že klášteru ve vsi Kuromrtvy připadli tři dušníci, tedy jen díl z celku, stává se věc jasnou („*in villa Kuromirtwiche tres animatores cum terra sufficienti*“). Jen na okraj doplníme, že vesnice se načas přimkla k výbavě stolníka a komorníka, do majetku Břevnova přešla až v roce 1249.²⁰

Shodný obraz vyvstává i pro jiné darovací soupisy, nástrojů k vyznačení zřetelnosti není ostatně nazbyt. Co bývá příznačné, kromě evidování celých vesnic záhy sílí tříštění jejich úsluh, břemen a povinností mezi více příjemců a uživatelů. Průkazně u Libušína, kde postupně získaly své pohledávky Stará Boleslav, Vyšehrad a Kladruby. Jestliže kladrubští benediktini měli dle obvěnění Vladislavem I. (1115) dostat na 25 „plných vesnic“ („*villas viginti quinque plenas*“, nesouhlasí zcela s výčtem), jinde to bývají části. Jako ve Všekarech na Horšovskotýnsku, kde mělo klášteru náležet 12 hlídačů kostela („*Duodecim custodes ecclesie*“). Jak velký byl zbytek, se dá rozvažovat. O tom, že úkony těchto lidí nespočívaly jen v ryzím „hlídání“, se asi nedá pochybovat, někdy překvapí jejich vysoké počty i tam, kde příslušný kostel ležel poměrně daleko. Ve zřizovacím textu staroboleslavské kapituly, svázaném s Břetislavem I., to bylo několik „*custodes ecclesiae*“ v Postřižíně u Kralup nad Vltavou. Do Staré Boleslavi to odsud činí 25 km. Lépe by na tom byli s docházením ke svému kostelu hlídači v pražských Bubnech se šesti mansy půdy, vztažení k vyšehradské kapitule údajně hned při jejím zřízení. Bylo jich pět a zápis zná jejich jména („*Bubnech VI manses cum custodibus ecclesie Milgost, Luba, ...*“). I tyto dílčí a ne vždy souměřitelné údaje mo-

¹⁹ CDB I (jako pozn. 7), s. 348–350, č. 375 (f.), s. 406, č. 393 (f.?): srov. i s. 374, č. 387 (f.).

²⁰ K poloze vsi Kuromrtvy František HOLEC, Zaniklé vesnice na území hlavního města Prahy, Pražský sborník historický 29, 1996, s. 117–148, zde s. 123; k jejím dalším osudům Josef ŽEMLIČKA, Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků, Praha 2011, s. 200.

hou vrhnout víc světla na lidnatost vesnice, kdy pojem „*villa*“ s mladší vesnicí hromadného typu ještě zdaleka neladí.²¹

Od sedláků, dědiců, hostů a nevolníků k poddaným

Středověk byl ze své podstaty konzervativní. Lidé setrvali nejen v dědičné sociální pozici, nejen v setrvalém „přikování“ k nějaké činnosti, ale i k místu svého působení, řekněme bydlišti. Syn dědil nejen stav, ale i činnost po otci. V již dotčeném Postřižíně dostala staroboleslavská kapitula *sensu stricto* dva hlídače kostela, Bezdruha a Mačetu, ti se však uvádějí se syny, dohromady sedm osob. Známe i jejich jména. Nebude pochyb, že následovali otce, že dědili jeho služebnost. Po jedné, dvou generacích však nastávala nová situace, obsah listiny se nesrovnával s realitou. Jak se dařilo udržovat kontinuitu? Kláštery a kapituly si vypomáhaly různě, třeba tím, že v eventuelních konfirmacích jméno mizí a zůstává jen půdní výměra s vazbou na činnost. V již citované vyšehradské listině, falzu hlásícím se k Vratislavovi II., měla kapitula získat v Libušíně bečváře Letoně s poplužím, v listině z roku 1222 se uvádí už jen bečvář s výměrou. Ale taková profesní návaznost se dá zjistit jen výjimečně. Praxe byla pestřejší a celkově se od sklonku 12. století ujímala tendence **od výčtů často jmenovitě uváděných osob k hlavnímu důrazu na půdu**, třeba i nekultivovanou. Nemusí proto udivit ani odkazy na řadu drobných a zjevně dosud neosazených újezdů, které hromadně vystupují v první z kladrubských listin vztažené k roku 1115 („*item dedit ugest et piscinam*“; „*dedit vgez unum et insuam*“; „*vgezd prahni*“; „*tria vgezda*“ a další). Zdaleka to nebyl izolovaný a náhodný jev, nýbrž součást nastupujících hospodářských strategií. Právě v dalším z kladrubských falz (1186) upoutají dary nejen vesnic a jejich částí, ale i jednotlivých popluží („*dedit terram ad duo aratra*“, apod.). Jelikož půda se v nových ekonomických podmínkách stávala cennějším artiklem než člověk, dochází v přírodním časovém odstupu i k akceleraci majetkových převodů.²²

Máme-li se vrátit k začátku, tak pro 11. a první dekady 12. století ve většinou spuriálních listinných textech zaujmou seznamy osob, přisuzovaných k zaopatření církevních korporací. Ukazují venkov, členěný v odstupňované sociální kategorie, ty se navíc prostupují s odkazy na činnosti, břemena a odvody. I z toho čerpaly studie o slu-

²¹ CDB I (jako pozn. 7), s. 360, č. 382 (f.); s. 383, č. 387 (f.); s. 395–396, č. 390 (f.); srov. s. 426–427, č. 405 (f.). K velikosti a lidnatosti středověké vesnice shromáždil doklady Zdeněk BOHÁČ, Vesnice v sídelní struktuře předhusitských Čech, *Historická geografie* 21, 1983, s. 37–116, téma ovšem zdaleka není vyčerpané, také s ohledem na pohyb a proměny pojmu *villa*.

²² CDB I (jako pozn. 7), s. 360, č. 382 (f.); s. 372–390, č. 387 (f.); s. 400–403, č. 390 (f.); s. 435–438, č. 405 (f.); CDB II (jako pozn. 8), s. 216, č. 229, k neobdělané půdě kupříkladu CDB I, s. 419, č. 402 (f.). K újezdům s další literaturou Jaroslav TEPLÝ, Příspěvek k problematice okrsku zvaného v listinných pramenech „*circuitus*“, *Východočeský sborník historický* 6, 1997, s. 9–32; Tomáš VELÍMSKÝ, *Trans montes, ad fontes!* (Přes hory, k pramenům!), Most 1998.

žebné organizaci, to však nechme stranou. Pro nás je vážnější zjištění, že lidé nežili ve svých agrárních sídlištích (mluví se většinou o vesnicích) vždy promíšeně, jak obvykle tiše soudí literatura, nýbrž některé skupiny se stahovaly do výlučně (nebo z rozhodné části) svých komunit a vytvářely **enklávy sedláků, dědiců, hostů i nesvobodných a nevolnému postavení se blízcích lidí**. Jak dovolují zpřesnit i polské analogie, řídili se svými obyčeji a právy, která mnohde přetrvala hluboko do středověku. K prosté, ale svobodné populaci zprvu náleželi zvláště sedláci a dědici, kteří se uplatňovali i ve vicinátu, blízkém polské opoli (nebo též osadě, sousedstvu). Vyskytují se ve starém i později zasedleném území, tak jako nesvobodní (čeledí, nevolníci), štěpení navíc podle svých činností. Naopak s hosty se pojí zaplňování sídelních mezer, přecházející v kolonizaci vnitřních plošin a pahorkatin.

Tolik vyhodnocení. O geografické a prostorové kumulaci jak smíšených, tak sociálně homogenních vesnic staršího středověku nelze dnes exaktně asi říci víc. Ani jaký podíl z celku zvláště ty druhé zaujímaly. K tomu snad jen tolik, že v poměru k agrárním sídlištím se smíšenou obyvatelskou skladbou byly nejspíše ve výrazně menšině. Zatím nepomohou ani místní jména, která navíc procházela složitým vývojem a jejich dochovaná podoba může leckdy být až výsledkem průběžných změn. Jen u hostů, hospitů můžeme stanout na pevnější půdě. Přesto si celý jev zaslouží větší zájem budoucích sídelně historických rešeršů.²³

Staré poměry se lámaly sklonkem 12. století. Lidí bylo najednou, i díky demografickému růstu, opticky dost, jména rybářů, vinařů, hostů i sedláků jako mávnutím proutku z listin mizí. Objektem darování i stoupajících majetkových transakcí se stává vesnice, újezd, les, hora, pole, jedním slovem pozemkový fond. Protože půda se mění v nadčasovou veličinu a dá se s ní lépe a promyšleně hospodařit, zůstává věčným a trvalým rezervoárem, byť třeba v podobě lesa a neužitých planých porostů. Zároveň krystalizují, v souběhu s transformačními proměnami, vztahy nového typu. Z pestré směsi dřívějších sedláků, dědiců, hostů, rybářů, nevolníků, čeledí i vinařů, zvoníků i hlídačů kostela či pastevců koní se rodí poměrně uniformní středověký poddaný. Na jedné straně vrchnost, na druhé bezprostřední uživatel. Namísto starých označení vystupují „lidé“ („*homines*“), jinak i „chudí“ („*pauperes*“), rozuměj chudí právem, případně další ze synonym „*villani*“ nebo „*coloni*“. Jako kontrastní pars pro toto uveďme rozsáhlou donaci Břetislava I. pro břevnovský klášter. Údajně patří k říjnu 1045, jde však o falzum nejspíše pozdního 13. století. V součtu majetků, má-li se zdůraznit jen díl vesnice, se tam výhradně hovoří jen o „*homines*“, žádné jiné označení sociálního stavu nebo zaměstnání se neobjeví. Kdyby nic jiného, i to samo o sobě bije do očí a ukazuje na mladý původ dochovaného znění, rozhodně až po závěru 12. století. Pokud se v pra-

²³ Toponomastická studia se pokusil do osídlovacích procesů intenzivněji zapojit Vladimír ŠMILAUER, Osídlení Čech ve světle místních jmen, Praha 1960, větší pozornost tradičně věnovalo v tomto směru místním jménům polské bádání, zejména patronymické názvy akcentoval v poválečném období Henryk ŁOWMIANSKI, Początki Polski I. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e., Warszawa 1963, s. 352–258; III, Warszawa 1967, s. 11–60, 186–187 aj.

menech zralé přemyslovské doby mihnou „sedláci“ („*rustici*“), nebyli to již staří „svoobodní“ hospodáři, nýbrž rolníci zavázání běžnými poddanskými dávkami, kteří plynule vstupují do předhusitského období. Takový obraz nabízejí urbáře 14. století.²⁴

I když vesnice sedláků, dědiců, hostů či nevolníků zatím unikaly soustředěné pozornosti, náleží do široké palety mediévalních témat se sociálním a geografickým zaměřením.

Josef Žemlička

Villages of Peasants, Guests and Serfs. On the Character of Rural Areas in the Early Middle Ages

It was primarily archaeology that gave us a good idea of the appearance of medieval villages; their social composition has been much less explored especially for the period of the Early Middle Ages (by the end of the 12th century). A particularizing note made by chronicler Cosmas († 1125) saying that Prince Oldřich met his future wife while passing through a ‘village of peasants’ (*per villam rusticanam*) has remained unnoticed so far.

It raises a question whether this hint at a homogenous composition of a specific rural settlement is an exception or was a part of a broader phenomenon. The purpose of the chronicler’s note was obvious. Since ‘peasants’ ranked among personally free yet ignoble people, Cosmas did not consider Božena, a future wife of Prince Oldřich and mother of Břetislav I (1035–1055) an ordinary villager. Simply said, this fact raised her social status. Deeper research of especially written texts shows that Cosmas’ reference was nothing extraordinary. If research is extended to the situation in the typologically similar Poland, there is a number of documents comprising information about villages of peasants, serfs, servants, fishermen, guests, community members (*ascriptii*) and others. Some of these groups observed special customs and respected special rights (as documented in Poland). In addition to that, there is another piece of information. Villages could unite in so-called ‘neighborhoods’ or village unions (similar to the Polish ‘opole’). These unions were supposed to provide contact with higher administrative authorities and their *sui juris* participants (*vicini*) acted as credible witnesses in the process of determining borders; sometimes the whole village union was in charge of correctness. As of the end of the 12th century documents on village unions and ‘neighbors’ become rarer and gradually disappear completely.

As demonstrated by the presented study, inhabitants of rural settlements (usually referred to as villages, even though the *villa* term has more meanings) did not always live in mixed groups in the Early Middle Ages, but some groups formed specialized enclaves of peasants, heirs, guests and serfs.

²⁴ CDB I (jako pozn. 7), s. 353–354, č. 379 (f.), o této listině v kontextu ostatní břevnovské produkce R. NOVÝ, Diplomatické poznámky (jako pozn. 9), s. 128–129. K formování středověkého poddaného v naznačeném pojetí J. ŽEMLIČKA, Přemysl Otakar II. (jako pozn. 20), s. 76–83; TÝŽ, Konec Přemyslovců (jako pozn. 13), s. 76–81, s dalšími odkazy na literaturu.

Dušan Cendelín*

**PŘECHOD ŘÍČKY CHVOJNICE U KRALIC
NAD OSLAVOU – PŘÍKLAD KOMPLEXNÍHO
SOUBORU STOP HISTORICKÝCH CEST
V NÁVAZNOSTI NA POLOŽENÍ TĚCHTO CEST
V KRAJINĚ**

CROSSING OF THE CHVOJNICE RIVER NEAR KRALICE
NAD OSLAVOU – AN EXAMPLE OF A COMPLEX SET OF TRACES
OF HISTORIC PATHS RELATED TO THE LOCATION
OF THESE PATHS IN THE LANDSCAPE

Keywords

crossing of a water course
historic land links
field research
relics of paths
Kralice nad Oslavou
Chvojnice (river)

Abstract

The research dealing with historic land links can be summarized in several methods partly independent of each other. However, only a sum of all these methods creates a more accurate view of the researched topic. A rather limited range of historic written materials can be utilized when researching early historic periods; these usually reflect other historic facts, and land links are reflected indirectly or in hints only.

* Dušan Cendelín, Jar. Haly 442, 763 12 Vizovice. E-mail: cendoch@gmail.com. – Autor děkuje Dušanu Adamovi za poskytnutí fotografií a podkladů pro některé obrázky publikované v přítomné studii. Také za obecné informace z kartografie a popis krajinného reliéfu, který byl využit v úvodu této práce. Významné byly informace z jeho terénních průzkumů popisovaných lokalit, speciálně u severního přechodu říčky Chvojnice, bez kterých by byla tato práce neúplná.

Krajina na toku říčky Chvojnice

Relikty zaniklého dopravního pohybu kolem údolí říčky Chvojnice mezi osadami Kralice nad Oslavou a Rapotice (okr. Třebíč) v minulých letech nezávisle na sobě zaznamenali D. Cendelín a D. Adam. Jednotlivě je pak v rozsáhlejších pracích i publikovali.¹ Následně se pak samostatně i společně do tohoto údolí vraceli a rozhodli se některé poznatky předložit odborné veřejnosti.² Po této první prezentaci bylo jádro studie D. Cendelínem zčásti přepracováno a rozšířeno o další poznatky souvisejícími s tématem, navíc zohledňující širší prostor krajiny kolem přechodu Chvojnice.

Říčka Chvojnice (délka 20 km, plocha povodí 64 km²) je nejdelším přítokem Oslavy (98 km) a spolu s Jihlavou (185 km) a Rokytinou (98 km) utváří páteř hydrografické sítě jihozápadní Moravy. Přes nepatrnou délku stihla Chvojnice zpětnou erozi vymodelovat hluboký zářez v horinách předhůří Českomoravské vrchoviny zakončený monumentálním kaňonem při svém ústí do řeky Oslavy, nad kterým ve středověku vznikly hrady Kraví hora a Levnov. Pro badatele, zabývajícími se starými pozemními komunikacemi, je důležitá nejen bariéra zaříznutého údolí Chvojnice, ale i severojižní směr toku. V povodí Chvojnice musel totiž od nepaměti dominovat dopravní směr na zmíněné údolí právě kolmý (tj. ve směru východ – západ).

V dohledném historickém období šlo zejména o spojení: Brněnsko přes Rosicko – Třebíčsko (západní Morava). Širší rosický prostor jižního okraje Boskovické brázdy byl však také výhodný nejen pro směr z Brněnska, ale také pro jižněji položený Dyjsko-svratecký úval (Rajhradsko, Pohořelicko), což ještě zvyšuje celkový význam přechodu Chvojnice. Některé trasy z tohoto úvalu byly již dříve zpracovány.³ Vzniká zde tedy **problémové schéma ve tvaru kříže (řeka vs. cesta), v jehož středu je přechod Chvojnice**, základní téma této studie.

Dominantní využití přechodu Chvojnice od východu na západ, v historické době od 12. století především spojením Brna s enklávami benediktinského kláštera v Třebíči, nemohlo být jediným dopravním směrem, který výhodnost tohoto přechodu využíval.⁴ Další směr lze předpokládat z Oslavanska, osídleného již v pravěku a s osadou zmíněnou v textu tzv. Kosmových pokračovatelů, podobně jako jiné osady s vaz-

¹ Dušan CENDELÍN, Staré komunikace, Vizovice 1999, s. 55–57, 82, 89, 94–98, 115–116; Dušan ADAM, Staré stezky na Ivančicku, doktorská disertační práce, Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, Geografický ústav, Brno 2004, s. 208–211, 213–214.

² Jádro studie zpracoval Dušan Adam a téma prezentoval na 15. historickogeografické konferenci (Praha, 23. 1. 2019).

³ D. ADAM, Staré stezky na Ivančicku (jako pozn. 1); D. CENDELÍN, Staré komunikace (jako pozn. 1).

⁴ Tzv. vsuvka Kosmovy kroniky asi z 12. století uvádí některé sídelní lokality kláštera, položené právě na komunikaci východ – západ z Rosicka na Třebíč, nebo v její blízkosti. Jsou to po řeku Oslavu: Omice, Tetčice, Zašov (zanikl u Rapotic), Rapotice, Sudice, Lhotice, Babice. Za Osla-

bou na třebíčský klášter. Napojení tohoto výběžku starého sídelního území na severnější položená území, intenzivněji kolonizovaná asi od 11. století, je více než pravděpodobné. Dopravní potřebu v tomto směru jistě akcentoval i vznik kláštera cisterciáček v Oslavanech roku 1225. Mimo jiné i s ohledem na napojení na ostatní cisterciácké kláštery v oblasti (Předklášteří u Tišnova, Žďár nad Sázavou).

Historicky nedoložitelný, ale logický je předpokládán průchod prostorem Českomoravské vysočiny od starých sídelních území jižní Moravy po výběžek starého sídelního území Časlavska, kde ideální osu tohoto spojení zastupuje z velké části řeka Oslava. A to přibližně od Oslavan až po blízké okolí Žďáru nad Sázavou, poblíž kterého řeka Oslava pramení. Poprvé byl tento dopravně výhodný směr částečně naznačen a publikován již ve 20. letech 20. století, později toto téma zahrnul do svých několika prací i Radan Květ, ale jeho řešení nelze z více důvodů akceptovat.⁵

Koncem 20. století byl také učiněn, následně i publikován pokus o nalezení stop intenzivního pohybu na jednom úseku linie, sledující po suchých návrších levý břeh řeky Oslavy. Publikována byla zatím pouze jediná skupina stop, později byly v zalesněném terénu objeveny další, zatím nepublikované.⁶ Předpokládán význam řeky Oslavy, respektive jejího okolí, jako nejhodnějšího dopravního prostoru při propojení části jižní Moravy s Časlavskem v předhistorické době akcentuje i nález bronzového srpu na říční terase této řeky hluboko v prostoru Vysočiny.⁷ Objevil ho Ivo Viktorin nedaleko současného přechodu Oslavy a pracovníkem Archeologického ústavu v Brně byl datován do mladší doby bronzové. Všechny výše popsané skutečnosti nepřímo také souvisí právě se zkoumaným přechodem Chvojnice.

Komunikační prostor levého břehu Oslavy musel před vrcholným středověkem přesahovat lokální význam a nemohl z terénních důvodů minout přechod říčky Chvojnice u Kralic nad Oslavou.⁸ Zde se oddělil, resp. křížil s trasou z Rosicka (Brněnska) a je pravděpodobné, že právě tento dopravní uzel vytvořil kolem tohoto přechodu ne-

vou pak: Studenec, Konišín, Brod (Vladislav?) – srov. Kosmova kronika česká, přel. Marie Bláhová – Zdeněk Fiala, Praha 1972, s. 224.

⁵ František HORÁK – Emanuel CHRAMOSTA, Cesta Libečká v dějinných proměnách se stezkami vedlejšími a strážnicemi, Praha 1923. – Práce Radana Květa nelze používat bez výhrad, neboť komunikační linie pokládá i do dopravně problematických terénů. Markantně se tento jeho omyl projevil právě u řeky Oslavy, kde ve svém *Atlasu starých stezek* dálkovou cestu od Oslavan ke Žďáru lokalizuje bez zdůvodnění i do kaňonovitého, těžko prostupného, až dopravně nebezpečného údolí řeky Oslavy mezi Náměští nad Oslavou a Oslavany.

⁶ Dušan CENDELÍN, Stopy Libické stezky, Západní Morava 4, 2000, s. 146–148; nepublikované: WGS 49.33 42N, 16.11 42E; 49.25 50N, 16.16 44E.

⁷ WGS 49.46 81N, 15.98 88E.

⁸ Výhodný dopravní prostor po levém břehu Oslavy nemohl být nevyužit při kolonizaci vyšších poloh moravské Vysočiny, zde mj. při osídlení významných kotlin se středisky Tasovem a Křižanovem.

přehlednutelnou koncentrací jak **reliktů cest, tak i pravěkých a středověkých fortifikací i nejstarších sakrálních staveb** (srov. obr. č. 1).

Obr. č. 1. Názřty prostoru kolem přechodu říčky Chvojnice u Kralic nad Oslavou a bronzový srp od řeky Oslavy. – Kresba Dušan Cendelín; foto Ivo Viktorin, upravil Dušan Cendelín. – Legenda: šedé šipky: dopravní trasy nadlokálního významu; P: místo přechodu Chvojnice; I.: Velká Bíteš; II.: Jasenice; III.: Pucov; IV.: Otradice; V.: Náměšť nad Oslavou; VI.: Kralice nad Oslavou; VII.: Rapotice; VIII.: Vysoké Popovice; IX.: Lukovany; X.: Oslavany; a: pravěká a raně středověká hradiska; b: hrady a tvrze; c: románské a raně středověké kostely; d: klášter počátku 13. století; 1: Tasov (Dub); 2: Jinošov; 3: Sedlec; 4: Lamberk; 5: Vysoké Lhotice; 6: Březník; 7: Litostrov; 8: Ketkovice (Kozí hřbety); 9: Kraví hora; 10: Mohelno (Skřipina); 11: Levnov; 12: Senorady (Malá skála); 13: Lhánice; 14: Réna.

Přechody říčky Chvojnice

Přechod, resp. přechody se nachází mezi osadami Kralice nad Oslavou a Rapotice. V současnosti je zde jednak přechod silniční, realizovaný jak silnicí I/23, jež zprostředkovává dopravu nejobecněji charakterizovanou jako jižní Morava – jižní Čechy, tak železniční trať č. 240 se stejnou funkcí. Spojení mezi Brnem a Třebíčí, ať už samostatné či v rámci širší dopravní sítě, lze v historickém kontextu pokládat za dominantní za předpokladu, že funguje nepřetržitě od počátku 12. století ve vazbě na založení trebičského kláštera. Ostatní dopravní směry jsou v tomto smyslu méně zřetelné, nicméně stejně významné. Studium lokality ukázalo komplikovanost přechodu a jeho rozložení do větší šířky ve smyslu nutného průzkumu větší délky údolí. Od silnice I/23 především proti proudu říčky. Vstupní úvahu o komunikačním využití přechodu údolí doplnila otázka, zda stopy, nalezené v inkriminovaném prostoru, mohou souviset i s jinými dopravními směry, navazujícími právě na tento zkoumaný prostor přechodu Chvojnice. Nikoliv tedy jen na komunikační směr východ – západ. Tato otázka byla

řešena jednak teoreticky, jednak postupnými objevy reliktních cest v terénu údolí a v jeho okolí.

Z hlediska metodického, ale i z hlediska míry a typu dochovaných stop po dopravním pohybu bylo užitečné rozdělit zkoumané území vertikálním řezem, probíhajícím ve shodě s dnes dominujícím dopravním směrem (V-Z). Vertikální schéma (obr. č. 2) ilustruje tři typy krajinných facií či lépe segmentů krajiny.⁹

Obr. č. 2. Vertikální řez území mezi Kralicemi a Rapoticemi. – Kresba Dušan Adam.

Segment údolní nivy. Nejdynamičtější složka krajiny, ve které zřídka nacházíme relikty starých cest. Povodně a s nimi spojené přemísťování materiálu (eroze a nudace) stírají stopy po brodech, nebo i vzácně se vytvořivších, velice mělkých úvozech. Změny koryta vodního toku na nivách nutí pracovat s variantami optimálních brodových míst v údolní nivě a o to bedlivěji sledovat přílehlý segment protilehlých svahů, případně říčních teras daného místa. Je nutné také aplikovat všechny další dostupné prostředky. Zejména vztah lokality na nivě k existujícím, zaniklým či předpokládaným liniím pozemních komunikací.

Segment svahu. Nejstabilnější segment s největším množstvím zachovaných reliktních stop. Nejčastější formou je **úvoz** různé hloubky, přerůstající do formy **komunikačního žlebu**. Výjimečně erodovaného do podoby **strže**. Primárním předpokladem vzniku stopy po dopravním pohybu je přirozeně sklon svahu, resp. eroze působená vodou a dopravou ve vzájemné interakci. Sekundární výhodou pro výzkum je les coby vegetační formace zajišťující konzervaci reliktních stop. Relikty jsou zpravidla zjištělné kombinací důkladného terénního průzkumu po predikci z obrazových materiálů (lidar 5G, TM10).

Segment plošiny. Náhorní plató či plošiny (zde zbytky třetihorního zarovnaného povrchu) skýtají menší množství viditelných stop v terénu. Důsledkem plytkého terénu nacházíme v nejlepším případě svazky značně mělkých kolejí, klasické úvozy v odlesněné krajině jen sporadicky. Plošiny jsou nejčastěji zemědělsky využívány

⁹ Praktické rozdělení zkoumaného území vertikálním řezem vnesl do práce Dušan Adam a v textu je bezzbytku pro svou přehlednost uplatněno pro přechod říčky Chvojnice a nejbližší okolí. Nikoliv pak pro lokality vzdálenější.

a v případě polí jsme odkázáni na **vegetační příznaky** patrné na leteckých snímcích, nebo na **snímky lidaru**, kde se stará cesta či svazek cest může zobrazit jako lineární (zpravidla tmavší) odchylka od okolního šedého tónu.

Mapová díla 18. a 19. století

Součástí průzkumu je rešerše cestní sítě v kartografických materiálech (stabilní katastr, stará vojenská mapování, tematické archivní mapy ad hoc), resp. sledování hranic administrativních jednotek či jiných krajinných rozhraní (hranice rozdílných kultur).

Během práce bylo využito prakticky všech dostupných starých map, s akcentem na mapy 18. a 19. století. Jejich využití je značně omezené vzhledem ke zvolenému zadání, které se pokouší přechod Chvojnice posunout do časových období, značně přesahující dobu vzniku prvních přesnějších mapových děl. V tomto případě konkrétně map z 18. století. Z této doby jsou pro přechod říčky k dispozici mapy tři (srov. obr. č. 3) – mapa Krzoupalova, načrtávající linii plánované budoucí císařské silnice, na internetu dostupné I. vojenské mapování a mapa Anneisova, velmi schematicky zaznamenávající postup výstavby silnice od Rosic k Náměšti n. Oslavou.¹⁰ Problematičnost věrohodnosti map 18. století se projevila již u prvních dvou, kde Krzoupal zakresluje údajně jediný přechod Chvojnice (zcela ignoruje mohutnou soustavu úvozů nad Spáleným mlýnem), zde nazvaný jako severní, s využitím cest spojující osady Rapotice – Horní Lhotice a Jakubov – Kralice nad Oslavou. Zatím co časově mladší I. vojenské mapování pokládá hlavní cestu do linie pozdější silnice kolem místa Spáleného mlýna, která ale nemohla být ještě silnicí císařskou.¹¹ Toto mapování však zase nezná patrně existující přímou cestu Jakubov – Kralice nad pravým břehem Chvojnice, zčásti asi zachycenou na Krzoupalově mapě. Zaznamenává pouze cestu údolím Chvojnice po říční nivě až k místu dnešní silnice, kde podle I. vojenského mapování ještě nestál mlýn dnes zvaný Spálený (srov. obr. č. 4/b).¹²

Podle I. vojenského mapování je celkově také nejasná proměna úseků cest na silnice. Jednoznačné je to u linií červeně zdůrazněných, pouhé zesílení černé linie ješ-

¹⁰ Krzoupalova mapa Moravský zemský archiv v Brně, fond D22, sign. 361. – I. vojenské mapování – bezešvá mapa: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey> [cit. 29. 1. 2021]. – Anneisova mapa Moravský zemský archiv v Brně, fond D22, sign. 369. V mapě jsou údajně zaznamenána červenou výplní na znázorněné linii silnice místa již dokončené silnice.

¹¹ Přechod přes Chvojnici, tedy hlavní cesta Náměšť – Rosice, nemohl mít v době I. vojenského mapování formu silnice, protože toto mapování jasně zaznamenává jen tři krátké vystavěné (nebo rozestavěné?) úseky pouze několik kilometrů východněji až u Vysokých Popovic.

¹² Mlýn se v místě styku Chvojnice s hlavní cestou objevuje až na II. vojenském mapování s označením Zezuluv mlýn (*Sezua M*).

Obr. č. 3. Přechod říčky Chvojnice na mapových dílech 18. století. Vlevo: Krzoupal; uprostřed: I. vojenské mapování; vpravo: Anneis. – Moravský zemský archiv Brno; <https://mapire.eu>; upravil a doplnil Dušan Cendelín.

Obr. č. 4. Přechody Chvojnice podle map 18. a 19. století a reliktů opuštěných úvozů. – Zdroj: <https://archivnimapy.cuzk.cz>; kresba a úprava map. podkladu Dušan Cendelín. – Legenda: a: možný přechod podle Krzoupala (sestup po východním svahu chybí na II. a III. vojenském mapování 19. století); b: přechod podle I. vojenského mapování (sestup po východním svahu chybí na II. a III. vojenském mapování 19. století); c: další sestup k přechodu Chvojnice na II. a III. vojenském mapování (chybí na I. vojenském mapování); d: relikt přímého výstupu na východní ostrožnu nad Spáleným mlýnem (cele patrný na lidarovém snímku); e: lineární anomálie na východní ostrožně nad Spáleným mlýnem (cele patrná na lidarovém snímku); I. – VII.: místa opuštěných úvozů a jejich soustav.

tě nemusí být dokončenou silnicí.¹³ Nelze to spojovat ani s „rukopisem“ kartografa, protože na stejném listu mapy (zpracované dle rukopisu jedním kartografem) lze najít jak **červené linie silnic**, tak i **zesílené černé linie (pouhých) cest**.

Velice problematickým se jeví vedení údajně hlavní cesty, předcházející silnici, na Krzoupalově mapě. Ta proti přímému směru kolem místa pozdějšího Spáleného mlýna prodlužuje spojení Rapotic s Kralicemi asi o jeden kilometr, ale jsou tu i další indicie nevěrohodnosti tohoto mapového záznamu. Krzoupal umísťuje na své mapě Horní Lhotice příliš daleko od jím zakreslené linie hlavní cesty, i když tato osada leží jen asi půl kilometru od ní. Dokonce na přímou viditelnost (polohy ostatních osad na své mapě zaznamenává však až nápadně přesně). Vysvětlením by bylo, že autor mapy zaznamenal pouze jednu z variant možného přechodu Chvojnice, ale osobně ji neprojel, Horní Lhotice zblízka neviděl, a proto je zakreslil polohově chybně. Tato možnost je velice pravděpodobná, protože u jím zachycené cesty je zakreslena i osada jménem Studenec, která zde nikdy neexistovala. Snad zde autor mapy načrtl jakýsi „obchvat“, který měl být hlavní cestou pro dobu stavby silnice od Kralic k Rapoticím. Konečný výklad Krzoupalovy mapy v případě přechodu Chvojnice tak zůstává otevřen.

Mapy 19. století, tedy především mapy stabilního katastru a II. vojenské mapování, přispěly k řešení přechodu Chvojnice minimálně. Kupříkladu zachytily torzo polohy původní cesty mezi říčkou a Kralicemi před vznikem silnice, různé anomálie v parcelaci polních tratí naznačujících pravděpodobně zaniklou dopravní trasu, snad i zatím nelokalizovatelné osídlení doložené pomístním názvem trati V Hemenicích.¹⁴ Mnohem větší význam než pro řešení vlastního přechodu Chvojnice měla tato díla pro upřesnění polohy hlavních cest, tento přechod v minulosti využívajících. V menší míře směru východ – západ, v zásadní míře pro směr severní a severozápadní. Značný význam při řešení přechodu údolí ale měly tři detaily v mapě II. vojenského mapování, které na rozdíl od zobrazení na stabilním katastru zachytily směřování opuštěných úvozů na západním okraji pozemku Spáleného mlýna a jižně od osady Vysoké Lhotice (srov. obr. č. 5).

Mapa panství Náměšť nad Oslavou.¹⁵ Velká nástěnná mapa zachycuje striktně pouze prostor panství Náměšť po jeho hranice. Navazující prostory ignoruje, nanejvýše tam sporadicky umísťuje poznámky. Mapa panství Náměšť z roku 1756 (obr. č. 6) značně relativizuje význam linie cesty přes Chvojnici z Krzoupalovy mapy, plánující silnici Rosice – Náměšť. I když je pouze o šest roků mladší, zaznamenává ji

¹³ Mezi Rapoticemi a Rosicemi jsou jen tři krátké úseky západně od Vysokých Popovic, ale současně je zobrazena červeně celá silnice z Brna na Jihlavu přes Velkou Bíteš a Velké Meziříčí.

¹⁴ Hemenice – asi od hemeň (= škopek), v němž ševci máčeli kůže, aby byly vláčnější, zde snad výrobci těchto škopeků poblíž přechodu Chvojnice (srov. Václav MACHEK, Etymologický slovník jazyka českého, Praha 1997, s. 164).

¹⁵ Mapa je v majetku zámku v Náměšti nad Oslavou a její výřez je zde reprodukován s laskavým svolením kastelána zámku.

Obr. č. 5. Detaily na výřezech listů stabilního katastru a II. vojenského mapování. –

Zdroj: <https://archivnimapy.cuzk.cz>, <https://mapire.eu>; upravil a graficky doplnil Dušan Cendelín.
– Legenda: bílé šipky na stabilním katastru: torzo původní cesty od Chvojnice ke Kralicím (vlevo), anomálie zatravněné plochy narušující parcelaci polní trati mezi Lhoticemi a Kralicemi (vpravo); černé šipky na II. vojenském mapování: komunikační žleby u Zezulova, dnes Spáleného mlýna (vlevo), velký zaniklý úvoz JV od Lhotic (vpravo).

v poloze, kde Krzoupal zachytil pouze plánovanou linii budoucí silnice. Tedy přes přechod v místě tehdy ještě neexistujícího Spáleného mlýna, který jako jediný v tomto prostoru naplňuje elementární pravidlo přímého směru při spojení těchto dvou měst.¹⁶

Obr. č. 6. Výřez mapy panství Náměšť nad Oslavou s okolím Kralic n. Oslavou a říčky Chvojnice z roku 1756. – Zdroj: Státní zámek Náměšť nad Oslavou; foto Marek Buš, upravil a doplnil Dušan Cendelín. – Legenda: a: zdůrazněné linie cest zachycených mapou; b: zdůrazněná cesta Náměšť

– Rosice zachycená mapou po říčku Chvojnici (hranice panství Náměště a Rosic); směry cest –
1: osada Jinošov; 2: polní trať V hrdlech; 3: osada Hluboké; 4: cesta k vodním mlýnům na Chvojnici; 5: osada Újezd; 6: osada Zbraslav; 7: osada Rapotice.

¹⁶ Cesta na Rosice není zakreslena, tak jako nic z území sousedního rosického panství. Je tam pouze ve směru cesty německý popisek identifikující poštovní cestu na Rosice.

Terénní průzkum

Terénní průzkum byl aplikován na třech prostorových škálách. Lokální měřítko s maximálním detailem bylo uplatněno v prostoru Kralice nad Oslavou – Horní Lhotice – Lesní Jakubov – Rapotice – Sudice. Mikroregionální měřítko s akcentem na obalové zóny kolem vytypovaných krajinných linií na území Náměšť nad Oslavou – Jinošov – Rosice – Oslavany. A konečně regionální aspekt v hodnocení přesahů dopravy na úrovni vzdálených cílů cest na základě zkušeností autora z výzkumů na západní, jihozápadní a jižní Moravě.

První průzkumy údolí Chvojnice byly uskutečněny v polovině 90. let 20. století, kdy byla také částečně zachycena i publikována část kolem spojnice Rapotice – Kralice nad Oslavou.¹⁷ V pozdějších letech upřesnil výsledky prvotního průzkumu D. Adam, který detailně zpracoval a zachytil pro tuto práci relikty zaniklého dopravního pohybu v severní části vytyčeného prostoru. Výsledkem všech terénních průzkumů byly objevy **soustav opuštěných úvozů místy přecházejících až do tvaru komunikačních žlebů**, po jejichž posouzení byl následně učiněn pokus rekonstrukce dopravní sítě přechodu údolí s návazností na přílehlé komunikační tahy.¹⁸ Z hlediska vertikálního řezu údolí byly zaznamenány následující detaily.

Segment údolní nivy. Ve sledovaném úseku dna údolí a za současného rozsahu nivy se zde stále nachází tři výrazné říční terasy vhodné s návazností na protilehlé svahy k přechodu údolí i bez přemostění říčky. Na jižním úseku je to terasa pravobřežní s bývalým mlýnem, na severním úseku jsou terasy na obou březích, levobřežní však vznikla podle mapy stabilního katastru nedávno zánikem jednoho ramene Chvojnice. Současně byla u severních teras zaznamenána i proměna zahloubení koryta říčky ca o 2 až 3 metry, měřeno podle přerušení úvozů nad hladinou vodoteče na východním svahu.

Segment svahu. V tomto segmentu jsou prakticky všechny zkoumané relikty zaniklého dopravního pohybu na obou březích Chvojnice. Mají formu opuštěných úvozů různé velikosti a jejich soustav, někdy může být mezi nimi i cesta dodnes používaná nebo zachycená v některém starším mapování. V souhrnu lze relikty seskupit do dvou samostatných přechodů Chvojnice, zde pomocně označené jako **jižní přechod a severní přechod**. Tyto se od sebe odlišují – kromě malého rozdílu v nadmořské výšce v údolí říčky – především rozdílnými sklony terénu, které musely dané komunikační linie překonat od hladiny říčky k přibližným hranicím segmentu svahu (obr. č. 7).

¹⁷ D. CENDELÍN, Staré komunikace (jako pozn. 1), s. 56–57, obr. č. 44.

¹⁸ Hranice mezi úvozem a žlebem je značně relativní. V některých případech jsou však rozdíly mezi šířkou a hloubkou úvozů natolik rozdílné, že označení žleb a nikoliv úvoz je mnohem adekvátnější.

Obr. č. 7. Sklony terénu na výstupech od přechodů Chvojnice. – Kresba Dušan Cendelín. –
Legenda: a: výstupy na jižním přechodu přes relikt I., II., III., VII; b: výstupy od severního
přechodu přes relikt IV., V.; c: výstup od severního přechodu k osadě Horní Lhotice přes relikt VI.

Jižní přechod Chvojnice. Překročení říčky se nachází u dnešní silnice I/23 mezi osadami Rapotice a Kralice nad Oslavou (srov. obr. č. 8). Pro sestupy ke Chvojnici od východu zde byla využita úbočí dvou krátkých údolí s drobnými vodotečemi, situovanými přibližně ve směru východ – západ. Obě údolí končí nedaleko pravobřežní říční terasy, kde stojí objekt mlýna (dnes obytného domu). V obou zalesněných údolích se nachází relikt dopravního pohybu (obr. č. 8/I., VII.; obr. č. 9), naznačující současně jeho značně rozdílnou intenzitu. Lze to interpretovat někdejší volbou uživatelů trasy východ – západ, ale také možností, že relikt I. odráží pohyb i z jiného směru. V tomto případě od jihovýchodu, tedy z Oslavanska přes prostor kolem osady Sudice.¹⁹ Druhá možnost je pravděpodobnější vzhledem k existenci severněji položeného sestupu ke Chvojnici přes relikt VII., který rovněž umožňoval pohyb od východu k západu. Souběh pohybu od východu a jihovýchodu na reliktu I. je ostatně patrný i na položení jednotlivých opuštěných úvozů v horní polovině reliktu.

Pro pohyb na pravém břehu říčky byla u jižního přechodu využita dopravně mimořádně příhodná říční terasa, později částečně zastavěná vodním mlýnem (obr. č. 8/M). Akceptovalo ji i těleso pozdější silnice, které částečně zničilo starší polohu cesty na Kralice (obr. č. 8/II). Starší výstup z údolí na Kralice relativně zřetelně zachytilo II. vojenské mapování (srov. obr. č. 5/černá šipka, dole). Cesta od jižního přechodu na Kralice přes relikt II. představuje nejpřímější směr po dopravně přijatelném sklonu jak pro dnešní silnici, tak pro její předchůdkyni a je nutno ji pokládat pro tento směr za nejvýhodnější v každé době. Z toho důvodu zde ale vyvstává otázka funkce mimořádně hlubokých komunikačních žlebů reliktu (obr. č. 8/III.), které i II. vojenské mapování nesměruje na Kralice, ale někam k severozápadu (obr. č. 5/černá šipka, nahoře). Mohutnost těchto žlebů (srov. obr. č. 10), navíc v relativně malém sklonu s omezenou

¹⁹ Tento směr dobře naznačují relikt intenzivního pohybu na přechodu Sudického potoka jednak v samotné osadě Sudice (WGS 49.18 08N, 16.24 00E a WGS 49.18 41N, 16.23 67E), jednak asi 0,5 km jižněji od osady kolem Ketkovické hájovny (WGS 49.17 51N, 16.23 87E, WGS 49.17 44N, 16.24 52E, WGS 49.17 46N, WGS 16.23 52E).

Obr. č. 8. Jižní přechod Chvojnice. – Mapový podklad opuštěných úvozů Dušan Adam, kresba Dušan Cendelín. – Legenda: a: okraj pole; b: opuštěné úvozy včetně v současnosti využívaných cest; c: trasa navazující na relikv VII.; d: současná silnice Rapotice – Kralice n. Oslavou; e: napojení na původní cestu od Rapotic podle Dušana Cendelína; M: poloha Spáleného mlýna; I., II., III., VII.: relikty jednotlivých směrů dopravních tras; šipka: předpokládaný směr trasy od reliktu III.

Obr. č. 9. Stopy zaniklého dopravního pohybu východně od jižního přechodu. – Foto Dušan Adam (2019), upravil Dušan Cendelín. – Legenda: vlevo: část soustavy opuštěných úvozů reliktu I.; vpravo: torzo opuštěného velkého úvozu reliktu VII.

Obr. č. 10. Opuštěné komunikační žleby reliktu III. nad Spáleným mlýnem – vlevo současné foto (Dušan Adam 2019, upravil Dušan Cendelín); vpravo foto z roku 1994 (foto a úprava Dušan Cendelín).

erozivní schopností, naznačuje staleté dopravní využívání tohoto prostoru. Patrně na dopravní linii, míjející prostor intravilánu Kralic n. O.

Severní přechod Chvojnice. Přechod se nachází mimo současnou silniční síť a kromě funkce přechodu vodoteče je současně i křižovatkou dvou lokálních spojů. V úrovni říční nivy se zde kříží historické cesty Lesní Jakubov – Kralice nad Oslavou a Rapotice – Horní Lhotice (obr. č. 11). U druhého jmenovaného spoje se předpokládá v minulosti jeho přesah dále do nitra Vysočiny (Bítešsko, Tasovsko) a je možné, že právě z tohoto důvodu vznikly těsně u tohoto přechodu dva hrádky; jeden z nich je datován již do 13. století.²⁰ Při plánování císařské silnice od Rosic k Náměšti nad Oslavou je v Krzoupalově mapě z roku 1749 patrně přes tento přechod zakreslena hlavní cesta od Rapotic na Kralice (srov. obr. č. 4/vlevo). S velkou mírou pravděpodobnosti by mohlo jít v té době o využití jednoho východního sestupu do údolí, který již prodělal v zatím nezjistitelné době určité stavební úpravy, nutné i pro usnadnění pohybu vozů (srov. obr. č. 11/c; obr. č. 12/nahoře). Stejně jako přechod jižní, tak i tento nepředstavuje dokonalý přechod hlavní vodoteče přes ideální brodové místo,²¹ ale jde o přechody přes terénně labilnější, krátké úseky nivy na soutocích hlavní vodoteče s jejími krátkým přítokem. Dříve dokonce přes dvě ramena říčky. V současnosti přes jedno.

²⁰ Miroslav PLÁČEK, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*, Praha 2001, s. 233–234.

²¹ K brodovým místům blíže Dušan ADAM, *K teorii brodu a brodového místa*, *Staré stezky* 7, 2007, s. 31–38.

Obr. č. 11. Severní přechod Chvojnice. – Mapový podklad opuštěných úvozů Dušan Adam, kresba a doplnění komunikačních linií Dušan Cendelín. – Legenda: IV., V., VI.: relikty jednotlivých směrů dopravních tras; a: opuštěné úvozy (na reliktu V. částečně dnes využívané); b: opuštěné úvozy přerušené prohloubením koryta říčky; c: dnes funkční cesta stavebně upravená zářezem do svahu; d: komunikační linie podle mapování 18. a 19. století včetně návaznosti na přerušené úvozy na směr IV.; e: torzo čtvercové deprese u vstupu na ostrožnu; f: brod přes říčku Chvojnici s navazujícím úvozem od brodu k Horním Lhoticím.

Interpretace jednotlivých linií severního přechodu a jejich reliktů je velice složitá a nejednoznačná. Vzhledem k existenci jižního přechodu a jeho výrazných reliktů lze na Krzoupalův záznam z roku 1749, kdy tento přechod zachycuje jako jediný pro východo-západní směr, nahlížet snad jen jako na něco dočasného. Historicky mnohem stabilnější dopravní pohyb na Kralice zde musel být nejen od obou středověkých hrádků, ale i od osady Lesní Jakubov, která byla po dlouhou dobu společně s Horními Lhoticemi součástí menšího kralického panství. Současně byl Lesní Jakubov i průchozím prostorem pro severněji položené osady. Nejen pro cestu na Kralice, ale i na významnější Náměšť s jejím trhem, což dokládají relikty intenzivního pohybu mezi Lesním Jakubovem a Újezdem u Rosic na přechodu Újezdského potoka.²² Nezanedbatelný musel být i pohyb přes Jakubov od regionálně významnější Zbraslavi ke Kralicím

²² WGS 49.21 29N, 16.24 47E.

Obr. č. 12. Stavebně upravený sestup z návrší Hora a výřez mapy stabilního katastru kolem severního přechodu Chvojnive. – Zdroj: <https://archivnimapy.cuzk.cz>; foto Dušan Adam, upravil a graficky doplnil Dušan Cendelín. – Legenda: foto nahoře vlevo – čárkovaná čára: průkop stavebně upravené cesty hřebínkem ostrožny; foto nahoře vpravo – stavebně upravená cesta v dolní poloze; a: brod přes Chvojnici s navazujícím úvozem; b: sestup stavebně upravené cesty k brodu přes Chvojnici; z: dnes zaniklé druhé rameno Chvojnice.

a Náměšti, protože mapa náměšťského panství směr od Jakubova ke Zbraslavi popisovou zaznamenává (srov. obr. č. 6/6).

Zařazení linií do relativní časové posloupnosti je možné pouze u jediného reliktu (obr. č. 11/IV.). Nejstaršími se jeví úvozy přerušené zahloubením údolí (obr. č. 11/b), mladším pak opuštěný úvoz, položený západně od nich. Vznik stavebně upravené cesty (obr. č. 11/c; obr. č. 12) s možností jejího využití jednak pro směr ke Kralicím, zachycený Krzoupalovou mapou v polovině 18. století (srov. obr. č. 3/vlevo), jednak s jejím pokračováním dále přes Horní Lhotice mimo Kralice n. O., je zatím prakticky časově nezařaditelný.²³ Představitelný je její vznik již v době existence obou blízkých hrádků s nějakou následnou údržbou až do doby mapování v 18. století, ale cesta mohla vzniknout i v jakékoliv jiné době. Relikt u brodu přes Chvojnici i jeho poloha napovídají mnohem větší intenzitě pohybu k severozápadu přes Horní Lhotice, směr na Kralice je nevýrazný (srov. obr. č. 13/šipky). Některé opuštěné úvozy reliktu V. kralic-

²³ Doba stavební úpravy je neznámá. Není také známo, zda zde před výstavbou této cesty na stejném místě existovala jiná, pouze vyšlapaná ve svahu.

kého směru asi nejvíce vytvářel pohyb od Lesního Jakobova, nikoliv od Rapotic. Navíc je zde jistý problém s interpretací vzniku opuštěných úvozů, i pokud jde o jejich položení v terénu. Minimálně tři nejsevernější v soustavě V. (obr. č. 11) se svým příkrým výstupem do svahu a následným prudkým lomením k jihozápadu značně odlišují od úvozů vzniklých přirozeným dopravním vývojem, jaký je patrný například i na jižním přechodu Chvojnice. Terénně členitý prostor kolem nich by mohl naznačovat jiný důvod jejich vzniku. Například při nějaké těžební činnosti na svahu této části údolí říčky. Zatím tato anomálie soustavy úvozů není dořešena.

Obr. č. 13. Severní přechod Chvojnice – vlevo nahoře letecký snímek z roku 2003; vpravo nahoře – lidarový snímek téhož prostoru, dole komunikační žleb od brodu. – Zdroj: <https://mapy.cz/letecka>, <http://ags.cuzk.cz/dmr/>; foto Dušan Adam, graficky upravil a doplnil Dušan Cendelín. – Legenda: plná čára se šípkami: poloha sestupu z návrší Hora; plné šipky: úvoz od brodu přes Chvojnici; čárkovaná šipka: starší fáze cesty od brodu na Horní Lhotice; tečkovaná šipka: potůček; čárkovaná čára: přibližná poloha cesty z Kralic na Jakobov podle stabilního katastru; IV.: prostor reliktních cest na Rapotice; VI.: reliktní starší fáze cesty od brodu na Horní Lhotice.

Terénní průzkum všech reliktních dopravních tras kolem severního přechodu Chvojnice, samotného přechodu této říčky i existence zpevněné cesty, místy upravující i skalní podloží, naznačuje komunikační souvislosti, přesahující lokální význam tohoto prostoru.²⁴ Patrně indikovaný i jedním ze dvou středověkých hrádků ze staršího vrcholného středověku, v písemných pramenech neuváděného. Směrování hlavního komunikačního žlebu od brodu nikoliv do kralického směru, ale přímo k Horním Lho-

²⁴ Narušení skalního podkladu touto cestou objevil a fotograficky zdokumentoval při svých průzkumech Dušan Adam.

ticím (srov. obr. č. 13/šípky), relativizuje i dlouhodobý nadlokální význam linie od Rapotic na Kralice přes tento přechod podle mapy z roku 1749. Pravděpodobnější, jak bylo výše naznačeno, je dočasné odvedení vozové dopravy kolem doby výstavby silnice Rapotice – Kralice, protože následná mapování již tento směr ignorují a zaznamenává se až v modernějších mapách jako běžná lesní cesta. Všechny tyto okolnosti i skutečnost, že dále za Horními Lhoticemi se objevují stopy intenzivnějšího dopravního pohybu, naznačují možnost využití severního přechodu Chvojnice také nadlokálním dopravním spojením ve směru JV – SZ. V době zatím přesněji nedefinovatelné.

Segment plošiny. Při aplikaci principu vertikálního řezu u výzkumu přechodu říčky Chvojnice je při terénním průzkumu segment plošiny nejméně použitelný. Zde uvedené lokality se nachází buď kolem neurčitého rozhraní segmentu svahu a segmentu plošiny nebo na lokalitách vzdálenějších od říčky. Všechny jsou na pravém břehu Chvojnice. Označení lokalit je zvoleno podle označení nejbližších reliktů dopravního pohybu v údolí říčky, které by se měly nacházet na stejné dopravní linii jako lokality segmentu plošiny. Zde tedy III./1, III./2, a VI./1. Toto značení umožňuje dále v textu pokračování v číslování na konkrétní dopravní linii mimo samotný přechod Chvojnice.

Lokalita III./1.²⁵ Zkoumaný prostor se nachází cca 580 m SZ od reliktu III. v horní poloze protáhlé sníženiny v polích v blízkosti okraje lesa Habřina. Sníženina se postupně směrem k údolí Chvojnice mírně zahlubuje do podoby mělkého údolí. Na dolní hraně polí, těsně vedle reliktu III., se pak mění v zalesněnou, ale suchou strž o délce asi 130 metrů. V současnosti po scelení polí a terénních úpravách jsou v nejvyšší poloze tohoto mělkého údolí jen tři výraznější meze, které původní stav místa a polních parcel nijak nereflktují.

Anomálii zatravněného místa v rozlehlé polní trati s názvem **V Hemenicích** zachycují mapy 19. století a relativně dobře i letecké snímky 20. století. Poměrně nekvalitní fotografie z 50. let zachycuje destrukci značně rozsáhlého prostoru na horním konci sníženiny, snímek z roku 2006 pak lineární růstové příznaky v poli, obloukem se odklánějící od osy horního konce sníženiny (srov. obr. č. 14). Lokalita (s největší pravděpodobností bývalá soustava úvozů²⁶) vznikla asi koncentrací dopravního pohybu v místě odklonu rozptýlenějšího pohybu od reliktu III. podél mělkého údolí k severozápadu. Odklon mohl být vynucen příkřejším svahem na konci sníženiny, který bylo snadnější obejít. Za odklonem opět mohlo dojít k rozptýlení pohybu, který se již v terénu opět neprojevil viditelnými stopami (srov. obr. č. 15).

²⁵ WGS 49.20 11N, 16.21 61E.

²⁶ Vznikem podobné, opuštěné úvozy se dochovaly ve svazích přírodní rezervace na kat. území Velké nad Veličkou (srov. Dušan CENDELÍN, Historické spoje „commerzial weg“ a „steinerer thot weg“ – poloha v terénu a návaznosti na komunikační síť u javornického průsmyku, Vlastivědný věstník moravský, v tisku).

Obr. č. 14. Lokalita III./1 na mapách 19. století a leteckých snímcích 20 století. – Zdroj: <https://mapire.eu>, <https://archivnimapy.cuzk.cz>, <http://kontaminace.cenia.cz>; upravil a doplnil Dušan Cendelín. – Legenda: 1: II. vojenské mapování; 2: stabilní katastr; 3: letecký snímek (50. léta 20. století); 4: letecký snímek růstových příznaků v poli (2006); kroužek: lok.III./1 na obr. č. 15.

Obr. č. 15. Rekonstrukce vzniku reliktu III./1 na mapovém listu 1 : 10 000. – Zdroj: <https://archivnimapy.cuzk.cz>; upravil a graficky doplnil Dušan Cendelín. – Legenda: čerchovaná čára: předpokládaný dopravní pohyb od reliktu III. u Spáleného mlýna; dvojitá šipka: navýšení příkroستی terénu na konci údolí; kroužek: místo destrukce svahu koncentrací dopravního pohybu (srov. obr. č. 14, č. 3, 4).

Lokalita III./2.²⁷ Lokalita s reliktem zaniklého dopravního pohybu se nachází cca 600 metrů severozápadně od lokality III./1 v prostoru lesa Habřina nad levým břehem Jinošovského potoka, cca 250 m východně od rybníku Pivovárek. Jde o sestup ke jmenovanému potoku původně patrně přirozenou úžlabinou, později erodovanou dopravním pohybem na hluboký žleb, jehož dno je ale dodnes suché bez jakékoliv

²⁷ WGS 49.20 31N, 16.20 77E.

vodoteče.²⁸ Zvětšení úžlabiny a narůstající eroze dna mohla způsobit nutnost posunu cesty na horní hranu úžlabiny, kde se dodnes dochoval středně hluboký opuštěný úvoz paralelní s úžlabinou (srov. obr. č. 16).

Relikt trasy představoval levobřežní sestup k přechodu přes Jinošovský potok, který překryla dnešní niva tohoto potoka. Pravobřežní sestup k potoku se nedochoval asi vlivem celkové krajinné proměny tohoto místa. Založením polí nebo vznikem nových cest s jinými výchozími body. Pokračování zaniklé trasy přes relikv III./2 lze však předpokládat při zachování pravidla přímého směru přibližně dále k severozápadu.²⁹

Obr. č. 16. Sestupy k Jinošovskému potoku na relikvu III./2. – Foto Dušan Adam (2019), upravil a graficky doplnil Dušan Cendelín. – Legenda: plná čára: erozí a dopravním pohybem prohloubená úžlabina; čárkovaná čára: dolní konec opuštěného úvozu vedle úžlabiny; tečkovaná čára: horní konec opuštěného úvozu vedle úžlabiny.

Lokalita VI./1.³⁰ Okraj lesa severozápadně od osady Horní Lhotice má ve svahu soustavu opuštěných mělkých úvozů, paralelních se současnou, výše položenou přílehlou lesní cestou (srov. obr. č. 17). Zbytky staršího položení cesty v pastvině naznačují její vývoj v čase a řadí tuto dopravní linii mimo běžné spojení osady s prostorem lesa. Komunikace máji centrum osady (mající uspořádání okrouhlíce) a plynule navazuje na zářez cesty směřující k přechodu Chvojnice (srov. obr. č. 13/šípka). Z hlediska širší dopravní sítě se tato cesta nachází na nejpřímějším spoji mezi osadami Horní Lhotice a Jinošov, který je vzdálený 3,5 km. Spoj zachycuje mapování 18. i 19. století.

²⁸ Podobný, dopravním pohybem erodovaný žleb se dochoval v katastru osady Rudka srov. Dušan CENDELÍN, Terénní průzkum zaniklé středověké komunikace na západním Brněnsku, Vlastivědný věstník moravský 51, 1999, s. 48–57, zde s. 53.

²⁹ D. CENDELÍN, Staré komunikace (jako pozn. 1), pravidlo přímého směru s. 23–24.

³⁰ WGS 49.21 41N, 16.21 22E.

Obr. č. 17. Část cesty Horní Lhotice – Jinošov v současné mapě s polohou reliktu VI/1. – Zdroj: <https://archivnimapy.cuzk.cz>; upravil a graficky doplnil Dušan Cendelín. – Legenda: obdelník: poloha opuštěných úvozů; čerchovaná čára: starší položení současné cesty.

Pozemní spoje přes přechod Chvojnice v nadlokálním historickém přesahu

Základní směry od přechodu Chvojnice byly naznačeny v úvodu tohoto textu, včetně stručného výčtu některých okolních sídelních lokalit. Z hlediska **nadlokálních** dopravních spojů mohly lokality většinou středověkého původu na naznačeném dopravním pohybu participovat, méně již ho v tomto prostoru hned zpočátku iniciovat. Tento **prvotní**, významnější pohyb byl před kolonizací tohoto prostoru výslednicí mnohem vzdálenějších výchozích bodů a linie tohoto pohybu výslednicí dopravní „propustnosti“ krajiny dané především jejím reliéfem, hydrografickou sítí krajiny a vegetačním pokryvem. Dosavadní archeologické poznatky naznačují, že zkoumaný přechod Chvojnice ležel na přesněji nespecifikovatelném rozhraní mezi pravěkým osídlením Pooslaví a rozsáhlým prostorem mezi Moravou a Čechami. Půl kilometru severně od Spáleného mlýna v trati V dolínkách byl nalezen neolitický sekeromlat, z králické cihelny na východním okraji osady jsou nálezy z halštatského období. Archeologické průzkumy v Kralicích dokazují osídlení již v 11. století a pokud se toto osídlení spojuje s nějakou významnější cestou té doby, mohlo jít také o jinou komunikaci než později převažující cestu východ – západ, tedy cestu od východu na Třebíčsko.³¹ Nedaleko jižního přechodu kolem osady Sudice, pouhé 2 km jihovýchodně od Spáleného mlýna, nejsou vzácností neolitické nálezy na polích, kde prováděli pozitivní povrchové sběry J. Macholán i D. Cendelín.³²

³¹ Pavel KOŠTURÍK – Jaromír KOVÁRNÍK, Soupis pravěkých a slovanských lokalit, in: *Pravěk Třebíčska*, Brno – Třebíč 1986, s. 199.

³² Pohyby z východu zde dokumentuje mj. nález polotovaru malé kamenné sekyrky ze zelené želešické břidlice uložené u D. Cendelína. Želešice se nachází východně od přechodu Chvojnice mezi Rajhradem a Brnem.

Pozemní spoj přes jižní přechod Chvojnice směr východ – západ. Dnes dominantní spoj přes Chvojnici nabízí interpretovat jeho počátky v souvislosti s potřebou napojení benediktinského kláštera v Třebíči a jeho kolonizovaného okolí ve 12. století na brněnský prostor. Tato představa je však značně neúplná. Je zde již archeologicky doložitelné osídlení před tímto stoletím nejen v Kralicích, jejichž místní jméno může, stejně jako archeologické nálezy, odkazovat rovněž do 11. století – Kralice = královi lidé, v tomto případě poddaní Vratislava II. (?).³³ Toponymum ale může být také až z vrcholného středověku s první zmínkou ze 14. století. Navíc samotný klášter nad přechodem řeky Jihlavy vznikl patrně na jiných komunikačních liniích jdoucích z jihovýchodu a Znojemska.³⁴ Vznik trebičského kláštera ve 12. století byl sice motivací pohybu k západu, ale předtím asi nikoliv. Údolí řeky Jihlavy je od jejího zlomu u Vladislavi až po vlastní Třebíč dopravně problematické, posuneme-li se hlouběji do historie.³⁵ Směr od Rosicka (Brněnska) k západu lze tedy původně spíše spojovat s propojením krajiny východně Vladislavi, kam se částečně přibližovalo i pravěké osídlení levého břehu řeky Jihlavy. Západní okraj tohoto osídlení mezi řekami Jihlavou a Oslavou měl zajisté i napojení na prostor nacházející se dále k západu, resp. ZSZ. Tato linie patrně severně míjela pozdější Třebíč a její význam lze spatřovat v propojení starého sídelního území Oslavanska se středními Čechami.³⁶ Napojení severněji položeného Brněnska na tuto linii bylo nejvýhodnější právě přes přechod Chvojnice a za přechodem Oslavy v Náměšti, někde kolem Vladislavi. Důkazem existence tohoto pozemního spoje může být depot bronzů, objevený na předpokládané linii tohoto spoje v osadě Trnava.³⁷

Pozemní spoj přes jižní přechod Chvojnice směr jihovýchod – severozápad. Předpokládaná dopravní linie, vycházející ze starého sídelního území širšího Oslavanska, zanechala patrně nejvýraznější stopy z nejstarších období právě na přechodu Chvojnice a v jejím blízkém i vzdálenějším okolí. Musela existovat od pravěku a v jiné formě na jiné dopravní síti funguje prakticky dodnes; jihovýchodněji, až k Oslavanům, zachytíme prostor dopravně výhodných náhorních rovin s mírně omezenou možností

³³ Ladislav HOSÁK – Rudolf ŠRÁMEK, Místní jména na Moravě a ve Slezsku I. A–L, Praha 1970, heslo Kralice, s. 442.

³⁴ Dušan CENDELÍN, Funkce prostoru Jihlavy na dopravní síti před kolonizací nového města – krajinná dispozice a urbanistické souvislosti, Vlastivědný sborník Vysočiny 20, 2017, s. 9–14.

³⁵ Současná silnice s přechody více potoků je položena v údolí těsně nad nivou řeky Jihlavy a její výstavba by zde nebyla možná bez odlámaní několika skal, v minulosti zabíhajících až do nivy řeky.

³⁶ Dušan CENDELÍN, Vladislav a zaniklá středověká osada Brod, Západní Morava 5, 2001, s. 167–176.

³⁷ Josef SKUTIL, Bronzový depot z Trnavy u Třebíče, Vlastivědný sborník Vysočiny 1, 1956, s. 22–26, zde s. 22–23.

tvorby reliktů této trasy, ale přesto zde jsou. Pohyb k severozápadu zde 5 kilometrů od Oslavan symbolicky akcentuje románský tribunový kostel sv. Václava v Lukovanech, kteréžto patrocinium se nezřídka nachází právě u významných středověkých cest.³⁸ Severovýchodně od přechodu Chvojnice v prostoru Vysočiny je hledání těchto stop jednoznačně vázáno na průběh řeky Oslavy a vhodné dopravní terény v její blízkosti.

Mezi Oslavany a přechodem Chvojnice byl nejnvýznamnější překážkou Sudický potok s reliktu v osadě Sudice a jižně od středu osady na třech lokalitách s opuštěnými úvozy.³⁹ Následovaly pak reliktu trasy u jižního přechodu Chvojnice I., III., III./1 a III./2. Další pokračování trasy, dodržující pravidlo pokud možno přímého směru podél řeky Oslavy od reliktu III./2, vychází při respektování nevhodnějšího dopravního terénu následovně:

Pohyb v pozvolném stoupání byl směřován na návrší s dnešní osadou Otradice, kde přímo v intravilánu osady zanechal mimořádný relikt, zde značený jako III./3, nezतोžitelný jak mohutností, tak polohou v osadě pouze s potřebami osady (srov. obr. č. 18).

Obr. č. 18. Relikty dopravního pohybu III./3 a III./4 u osad Otradice a Pucov. – Zdroj: <https://maps.cz/letecka>, <http://ags.cuzk.cz/dmr/>; foto vpravo a grafická úprava Dušan Cendelín. – Legenda: vlevo: letecký snímek reliktu III./3 z roku 2015 na severním okraji Otradic; uprostřed: lidarový snímek kroužkem označeného reliktu III./3; snímek vpravo nahoře: foto jižního okraje reliktu III./3 z roku 1998; snímek vpravo dole: sníženina po reliktu III./4 v polích 600 m JV od osady Pucov (pohled od severu, foto z roku 1998); šipka: místo reliktu III./4.

Jde o mimořádný komunikační žleb (výše zčásti rozoráný), v dolní partii široký kolem deseti metrů a délky 150 metrů. Lidarový snímek dokládá jeho původní délku

³⁸ Kostely sv. Václava – např. Staré Brno, Brno-Obřany, Olomouc, Hulín.

³⁹ WGS 49.17 42N, 16.23 54E; WGS 49.17 53N, 16.23 95E; WGS 49.17 48N, 16.24 49E.

přesahující 300 metrů.⁴⁰ Ve žlebu byl po opuštění cesty založen sad, dnes je v dolní poloze zastavován soukromými domy. Mapování 19. století žlebem vede spojku k silnici Velká Bíteš – Náměšť, ale I. vojenské mapování jednoznačně zobrazuje pokračování ke vzdálenější osadě Pucov. U této osady bývalou cestu dokumentuje markantní sníženina v poli (obr. č. 18/vpravo, dole, zde značená jako III./4).⁴¹ Vznikla působením stejného dopravního pohybu jako relikt u Otradic. Relikt III./4 dobře zachytilo jako zatravněný pruh II. vojenské mapování i mapa stabilního katastru.

Při sledování toku řeky Oslavy byl, podobně jako jiné vodoteče, dopravní překážkou Pucovský potok pod reliktem III.4, ale mnohem obtížnější, srovnatelný s přechodem Chvojnice, byl přechod údolí potoka Jasinka v osadě Jasenice, 1,7 km severozápadně od Pucova. Údolní osadě patrně předcházelo nějaké východněji položené osídlení kolem přesně lokalizovatelných rudných šachet, které mohlo nést velmi starou formu pomístního jména **Jasen**, dodnes používaného jako pomístní jméno pro tento zalesněný prostor.⁴² Blíže nespecifikovatelné osídlení bylo zatím zachyceno pouze sporadickými nálezy několika zlomků raně středověké keramiky u zmíněných šachet v jednom stíněném údolíčku.⁴³ Lokalita na přechodu potoka Jasinky ale musela být významná hlavně z dopravního hlediska. Směrem severovýchodním totiž začínal dokonalý dopravní prostor rozvodí řek Oslavy a Svratky, paralelní s řekou Oslavou bez nutnosti přechodu jediné vodoteče až k osadám Horní a Dolní Bory, v celkové délce cca 25 kilometrů (srov. obr. č. 19). V minulosti byla publikována i jiná varianta blíže řece Oslavě, která je však z hlediska dálkového pohybu méně výhodná pro nutnost několika obtížných přechodů přítoků Oslavy.⁴⁴

Přechod potoka Jasinky v Jasenici byl nejobtížnější z levého břehu a zůstal problematickým až do současnosti složitým položením dnešní silnice. Sestup do údolí je zde možný dvěma způsoby. Kolem kostela sv. Klimenta sestupem po relativně příkré ostrožně (obr. č. 20/III./5/1) a sestupem přímým, dnes přerušeným svahovou pluzinou (obr. č. 20/III./5/2). U přímého sestupu bylo využito levého břehu krátkého a hlubokého údolí s drobným potůčkem a stejně úzké potoční terasy jako u varianty sestupu kolem sv. Klimenta. Relikt ve svahu III./5/2 sestává z několika různě erodovaných soustav opuštěných úvozů, v hrubých rysech zčásti profilově i vývojově srovnatelných

⁴⁰ WGS 49.21 60N, 16.18 80E.

⁴¹ WGS 49.24 10N, 16.17 94E.

⁴² Z toho pozdější jméno Jasenice (Jasenici – Jasenovi lidé).

⁴³ Dušan CENDELÍN, Nové objevy středověkého osídlení na Velkobítešsku – reliktu opuštěných cest jako jeden z nástrojů prospekce zaniklého osídlení, *Západní Morava* 7, 2003, s. 146–155.

⁴⁴ Dušan CENDELÍN, Staré stezky na Moravě – historická geografie a terénní výzkum, *Vlastivědný věstník moravský* 52, 2000, s. 254–263.

Obr. č. 19. Základní schéma hydrografické sítě části levého břehu řeky Oslavy s linií optimální dopravní průchodnosti. – Kresba Dušan Cendelín. – Legenda: a: vodoteče; b: linie optimální dopravní průchodnosti; c: předpokládaná varianta pokračování linie optimální dopravní průchodnosti; d: rozvodí řek Oslavy a Svratky; 1: osada Jasenice; 2: osada Ruda; 3: osada Horní Bory; 4: osada Ostrov nad Oslavou; 5: Tasov; 6: Velké Meziříčí; 7: Křížanov; šipka: místo nálezu bronzového srpu z mladší doby bronzové.

s podobnými na přechodu řeky Oslavy severně od osady Mohelno.⁴⁵ Tam však je komunikační linie situována kolmo na vodoteč, u přechodu Jasinky pod určitým sklonem.

Kostel méně běžného patrocinia sv. Klimenta, nacházející se u jedné z variant sestupu do údolí Jasinky, je zatím datovaný do 10.–12. století.⁴⁶ Stáří kostela mohou naznačovat i průzkumy románské rotundy v nedalekém Tasově.⁴⁷ Sv. Kliment se nachází vysoko nad dnešní údolní osadou Jasenice, jejímuž vzniku mohl předcházet. Dominantní poloha s dalekými rozhledy je nápadně podobná osamocené poloze kostela sv. Jiljí nad osadou Ruda (srov. obr. č. 19/2), nacházející se rovněž na této zkoumané dopravní linii, navíc na křížení s komunikací (asi mladší) z Velkobítešska na Velkomeziříčsko. Raně středověká kaple sv. Magdaleny v Jasenci pod kostelem sv. Klimenta je situovaná přesně u přechodu Jasinky a její založení je pravděpodobnější až po vzni-

⁴⁵ WGS 49.14 20N, 16.20 46E.

⁴⁶ Kostely sv. Klimenta mají nejenom velice staré patrocinium, ale nápadně se tři z nich z celkem šesti na Moravě vyskytují na cestách, u kterých je předpoklad vzniku hluboko v minulosti. Kromě Jasenice je to především zaniklý sv. Kliment u osady Lipůvka na linii Malá Haná u Černé Hory (Brněnsko) a v Horním Břečkově na linii Znojmo – Jemnice – Dačice a dále do jižních Čech. Srov. Alžběta BIRNBAUMOVÁ, Kostely svatého Klimenta v Čechách a na Moravě, Brno 1999.

⁴⁷ Zařazení kostela před 13. století je pravděpodobné vzhledem objevu rotundy ve vzdálenějším Tasově, kolonizovaném snad později vzhledem k větší vzdálenosti od starých sídelních území. O této rotundě více Josef UNGER – Ákos NEMCSICS, Tasovská rotunda. Archeologický výzkum a rekonstrukce, Vlastivědný věstník moravský 66, 2014, s. 131–138.

Obr. č. 20. Levobřežní sestup do údolí potoka Jasinka jako relikv dopravního pohybu III./5. – Zdroj: <https://archivnimapy.cuzk.cz>, <http://ags.cuzk.cz/dmr/>; foto a grafická úprava Dušan Cendelín. – Legenda: uprostřed: raně gotická kaple sv. Maří Magdaleny na pravém břehu Jasinky v místě bývalého brodu a její poloha na současné mapě; bílá dvojšipka III./5/1: varianta sestupu do údolí kolem kostela sv. Klimenta; černá dvojšipka III./5/2: varianta přímého sestupu do údolí; bílá šipka: torzo bývalé středověké tvrze; obdelník: stopy zaniklého dopravního pohybu reliktu III./5/2.

ku údolní osady. Ve vrcholném středověku, sto metrů od této kaple v mírném svahu vznikla i tvrz, ze které se dochovalo nepatrné torzo.⁴⁸

Dolní poloha pravobřežního výstupu od potoka Jasinka k severozápadu nese dnes podobu mělkého, suchého údolí bez vodoteče, zde značeného jako relikv III./6. Ležela v blízkosti kaple sv. Magdaleny částečně zastavěna již počátkem 19. století, dnes je zastavěna zcela. Toto údolí, jako jedinečný dopravní prostor, bylo z neznámých důvodů opuštěno (částečně se komunikačně využívá dodnes – srov. obr. č. 21) a hlavní cesta na severozápadní pláň byla posunuta k severovýchodu za prostor středověké tvrze. Snad pro lepší kontrolu pohybu na této komunikaci; a to navzdory prodloužení cesty a složitějšímu vedení (lomení) v terénu, jak je patrné z mapy stabilního katastru i II. vojenského mapování. I. vojenské mapování zaznamenává tuto cestu jako vedoucí kolem bývalé tvrze, ale navíc také cestu jihozápadně od okraje osady (obr. č. 22/tečkovaná šipka). Ta mohla sloužit mj. i jako obslužná k polním tratím (?), nebo jako varianta pro přesuny dobytka (?). Odklon dopravního pohybu z komunikačně výhodného, plochého údolí ke tvrzi mohl mít více příčin, zatím jednoznačně nedefinovatelných.

⁴⁸ Ladislav HOSÁK – Metoděj ZEMEK a kol., Hradní zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. Jižní Morava, Praha 1981, s. 116.

Obr. č. 21. Pravobřežní sestup do údolí potoka Jasinka na mapě stabilního katastru jako relikv dopravního pohybu III./6. – Zdroj: <https://archivnimapy.cuzk.cz>; upravil a graficky doplnil Dušan Cendelín. – Legenda: šipky plnou čarou: relikv III./6 – mělké suché údolí; šipky čárkovanou čarou: spojky s údolím na II. vojenském mapování; šipka tečkovanou čarou: dodnes dochovaný opuštěný úvoz neznámého účelu; kroužek plnou čarou: prostor kolem kaple sv. Magdaleny; kroužek čárkovanou čarou: prostor středověké tvrze; kroužek tečkovanou čarou: počátek přesunutí cesty, dnes silnice, k severovýchodu.

Obr. č. 22. Pohled z dolní části údolí relikvu III./6 k severozápadu. – Zdroj: <https://mapy.cz/zakladni/panorama>; upravil a doplnil Dušan Cendelín. – Legenda: šipka: sníženina po možném zanešeném úvozu.

Mohlo zde hrát roli hospodářské využití průchozího údolí (pastviny), ale také kupříkladu výběr mýta, což by naznačovaly dvě blízké budovy s uličkou mezi nimi, kudy se na novou cestu muselo procházet (srov. obr. č. 22/tečkovaný kroužek).

Údolím potoka Jasinky končí na základě relikvů dobře sledovatelná část trasy podél Oslavy, kterou umožnil jednak přechod Chvojnice mezi Rapoticemi a Kralicemi, dále od Chvojnice kromě Otradic menší vodoteče. Dále k severozápadu jsou stopy trasy bez přechodů vodotečí méně zřetelné, nicméně existují a některé byly naznačeny výše.

Vývoj hlavních linií dopravní sítě, tedy i linie podél Oslavy po optimálním dopravním prostoru, se postupně proměnil vlivem kolonizace Vysočiny. Dominantními se stávaly spojnice mezi nově vznikajícími sídly, zakládanými z jiných potřeb než dopravních. Část výhodného dopravního prostoru rozvodí Oslavy a Svratky ztrácela svůj význam v dálkové dopravě a překryla ji funkce hospodářská.

Přechod údolí Jasinky také vnesl do výzkumů reliktních starých dopravních linií zjištění o někdejšímu využívání dlouhých plochých sníženin bez vodotečí, které mohly **pozvolna eliminovat změny nadmořských výšek dopravních tras**. K principům vedení starých cest, definovaných v souladu s **pravidlem přímého směru** a pravidlem využívání nejsuššího terénu je tak možno přiřadit i toto pravidlo. Pravidlo **využití dlouhých, pozvolných a suchých sníženin**. Při jeho aplikaci se poněkud nejasný reliktní III. na přechodu Chvojnice u Spáleného mlýna, mající podobu velkých komunikačních žlebů, zdánlivě nelogicky končících na okraji pole, jeví jako zcela interpretovatelný.

Pozemní spoje přes severní přechod Chvojnice. Terénními průzkumy byly na severním přechodu potvrzeny dva dominující dopravní směry, projevující se soustavami opuštěných úvozů (srov. obr. č. 11/ IV., V.). A to Lesní Jakubov – Kralice a Rapotice – Horní Lhotice. Na druhém jmenovaném směru byla navíc jedna linie zaznamenána jako dopravní stavba, což posílilo význam této linie a současně zpochybnilo variantu pouhé lokální cesty mezi těmito dvěma sousedními osadami. Při posouzení všech reliktních dopravního pohybu kolem severního přechodu Chvojnice a při respektování základních pravidel vedení cest v krajině je mnohem pravděpodobnější, že tento přechod sloužil především dopravnímu pohybu ve směru Rapotice – Horní Lhotice, ale s **nadlokálním přesahem**. Při zachování přibližného směru tohoto úseku pak od Rapotice dále k jihovýchodu (Oslavansko) a od H. Lhotic k severozápadu k osadě Jinošov (obr. č. 6/1). Případně k severu na širší Velkobítešsko (obr. č. 6/2, 3). Význam dopravní linie od H. Lhotic k severu může naznačovat jméno polní trati **V hrdlech** (v jiných mapách *Hrdla* nebo *W Hrdlych*). Nelze vyloučit, že toto pomístní jméno vzniklo netypicky, nebo přeneseně jako pojmenování popravčího místa, jinde zpravidla spíše s použitím výrazů Šibenice, Na spravedlnosti aj. Zde by mohlo jít o složitější aplikaci starého pojmu „pod hrdlem“ (tj. pod trestem smrti).⁴⁹ Popravčí místa stávala téměř bezvýtku jen u významnějších cest, zpravidla dálkového významu.⁵⁰ V případě návrší V hrdlech s nejvyšší kótou 487 m n. m. by mohlo jít asi jedině o popravčí místo zaniklého kralického panství před jeho splynutím v roce 1572 s panstvím Náměšť nad Oslavou.⁵¹

⁴⁹ Jaromír BĚLIČ – Adolf KAMIŠ – Karel KUČERA, Malý staročeský slovník, Praha 1978, s. 73.

⁵⁰ Dušan CENDELÍN, Klasifikace historických cest podle poloh zaniklých popravišť v krajině, Historická geografie 46, 2019, s. 208–222.

⁵¹ Ke kralickému panství patřily i osady Lhotice (dnes Horní Lhotice), Jakubov (dnes Lesní Jakubov) a část osady Kuroslapy jižně od Kralic.

Sídelní lokality

Dopravní význam přechodu říčky Chvojnice s hrubými popisy dvou základních tras byl naznačen již v úvodu. Méně již některé další detaily, související s liniemi cest nepřímo, často však významně. Především pokud jde o detaily související s osídlením kolem přechodu Chvojnice.

Kralice. Krajina kolem soutoku Chvojnice s Jinošovským potokem u Kralic byla osídlena od neolitu, o čemž svědčí archeologické nálezy získávané již od počátku 20. století, z nedávné doby pak nález broušeného sekeromlatu v severozápadní části katastru na lokalitě „V dolínkách“.⁵² Registrováno je i osídlení z doby halštatské u kralické cihelny východně od osady.⁵³ Výrazná kolekce mladohradištní keramiky byla získána v Kralicích při hloubení základu domu od J. Šarouna i při pozdějších archeologických výzkumech kolem zaniklé tvrze a kostela.⁵⁴ Na dnešním hřbitovu u kostela sv. Martina byly archeologicky zjištěny pohřby již v 11. století.

Významově čitelné místní jméno Kralice podle poddaných krále navozuje rámcově dvě možná období jeho vzniku.⁵⁵ Buď 11. století poté, co se Vratislav II. stal českým králem, nebo od doby vlády krále Přemysla Otakara I. na přelomu 12. a 13. století; nejstarší písemné doklady jsou ovšem k dispozici až ze 14. století. Archeologické nálezy z 11. století naznačují vznik osady v této době a motivací jejího vzniku mohla být zrovna dálková (dálkové) pozemní komunikace spojující brněnský úděl s Čechami přes hraniční les, pravděpodobně v té době ještě po cestách daleko staršího původu. V době připojení Moravy k Čechám v 11. století byl asi významnější výše naznačený spoj nikoliv přes Třebíčsko do středních Čech, ale nejpřímější spoj do pražské kotliny. Spoj nutný jako propojení centra českého knížectví s brněnským údelem po optimální (snad pravěké) cestě po části rozvodí řek Oslavy a Svratky, zčásti naznačený v této práci; v průběhu doby – s kolonizací Vysočiny a zahuštěním sítě cest – jeho význam klesaleliminovaný dalšími cestami.

Hypotézu staré dopravní linie od přechodu říčky Chvojnice do Čech kolem Oslavy naznačuje více skutečností. Jednou z významných je i objev tří denárů brněnského knížete Konráda I. z 11. století, učiněný v lese Habšina cca 800 m SVV od centra Kralic.⁵⁶ Lokalita nálezů je v těsné blízkosti naznačené linie trasy od Chvojnice

⁵² Archiv Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, č. j. 644/59.

⁵³ Tamtéž, č. j. 1719/69.

⁵⁴ Nálezy z tvrze a okolí jsou uloženy v Moravském muzeu v Brně, oddělení historické archeologie.

⁵⁵ L. HOSÁK – R. ŠRÁMEK, Místní jména (jako pozn. 33), s. 441–442.

⁵⁶ Martin KUČA – Jan VIDEMAN, Denáry Konráda I. Brněnského nalezené v Kralicích nad Oslavou (okres Třebíč), Numismatický sborník 31, 2017, č. 2, s. 290–293.

Obr. č. 23. Přesné polohy nálezů mincí v lese Habřina. – Zdroj: <https://mapy.cz/zakladni/>; upravil a graficky doplnil Dušan Cendelín. – Legenda: a: nález mincí z 11. století; b: nález mincí ze 16. století; vytečkovaná dvojšipka: přibližné položení trasy od Chvojnice (Spáleného mlýna) k severozápadu; šipka: směr silnice k Horním Lhoticím; III., III/1, III./2: místa relikvů trasy od Chvojnice k severozápadu.

k severozápadu,⁵⁷ zde konkrétně u linie, přímo propojující relikvy značené jako III./1 a III./2 (srov. obr. č. 23). Původní dopravní pohyb však nemusel probíhat po přímce, takže mince mohou relativně přesně určovat průběh tehdejší cesty. Ve stejném lese Habřina byl v roce 2009 nalezen i depot 111 mincí spolu s jednou šipkou do kuše.⁵⁸ Depot obsahoval mince ze 16. století a byl rovněž publikován.⁵⁹ Jeho polohu lze jen obtížně dávat do souvislosti s nějakou jedinečnou starou dálkovou cestou vzhledem, a to vzhledem k pokročilé době, kdy dopravní síť již byla mnohem složitěji strukturovaná než ve století jedenáctém.

Poloha Kralic, definovaná návrším s kostelem sv. Martina, byla vzhledem k cestám východ – západ a jihovýchod – severozápad zvolena velmi výhodně. Tedy s možností vizuálně kontrolovat obě. Kostel je od nich vzdálen 150 a 450 metrů na přímou viditelnost, což je dostačující pro případnou kontrolu obou směrů.

Rapotice. Osada, existující podle vsuvky Kosmovy kroniky již nejpozději ve 12. století, leží na vysoko položené pláni u jedné ze dvou malých pramenných pánví; polohu pláně lze charakterizovat jako výhodnou pro křížení různých dopravních směrů. Osada má ve srovnání s okolními osadami mimořádně velkou obdélníkovou náves o rozměrech 50 × 190 metrů. Velikost a pravidelnost návsi, dnes položené mimo hlavní cesty, naznačuje její umělé vytyčení.⁶⁰

⁵⁷ WGS 49.12 50N, 16.12 39E.

⁵⁸ WGS 49.20 09N, 16.20 71E.

⁵⁹ Martin KUČA – Jan VIDEMAN, Depot mincí z konce 16. století z Kralic nad Oslavou (okres Třebíč), Numismatický sborník 32, 2018, č. 1, s. 118–122.

⁶⁰ Dobu odklonu hlavní cesty z tohoto prostoru zatím nelze určit.

Dušan Adam správně předpokládá, že prostorem dnešní návsi před její lokací trasa od východu na západ procházela. Zdůvodňuje to logickým faktem, že východně od zástavby, v zemědělsky vhodném prostoru, zobrazují mapy 19. století zatrávněné plochy – pravděpodobně doznívající podobu terénu po cestě (cestách). Podobná anomálie se dochovala v mapě stabilního katastru i východněji. Obě zatrávněné plochy se nápadně podobají mapovému zobrazení reliktu III./1 (srov. obr. č. 14), který první letecké snímkování ještě zachytilo jako erodovaný zemský povrch (pravděpodobně opuštěné úvozy). Průchod dnešní návsi byl původně výhodnější i proto, že minul zamokřená prameniště Sudického potoka.

Opuštěný průchod rapotickou návší také dostatečně vysvětluje lomení hlavní cesty východ – západ, které bylo patrně původně asi křížením dvou cest. Cest označených na obr. č. 24/1–8 a 2–6, 7, přičemž směr 7 nebyl původně totožný s cílovým bodem směru 8. Kromě směru východ – západ nelze jednotlivé směry cest od osady časově zařadit. Velký komunikační žleb na severním okraji Rapotic, směr 5, asi souvisí s cestou ze Zbraslavska, které již bylo na počátku 13. století panstvím významného rodu pánů s erbem vrchních pruhů. Pohyb z tohoto prostoru mohl vytvořit i menší soustavy úvozů kolem silnice na Ketkovice a Oslavany, směr 6.⁶¹

Obr. č. 24. Rapotice v komunikačních souvislostech na mapě stabilního katastru.

– Zdroj: <https://archivnimapy.cuzk.cz>; upravil a graficky doplnil Dušan Cendelín. – Legenda: čárkovaná čára: zaniklá část trasy východ-západ procházející návší; tečkovaná čára: pokračování cesty procházející návší (?); kroužek: dnešní lomení hlavní cesty (dnes silnice), původně křížovatka cest; šipky: směry cest; 1: Kralice n. Oslavou, Náměšť n. Oslavou; 2: Horní Lhotice, Lesní Jakubov (dolní konec osady); 3: Lesní Jakubov (střed osady); 4: Lesní Jakubov (pozdější silnice); 5: Újezd u Rosic, Zbraslav; 6: Ketkovice, Oslavany; 7: Vysoké Popovice, Rosice, dřívě Lukovany (?); 8: Vysoké Popovice, Rosice (?).

Horní Lhotice. Stejně jako Rapotice je osada zmíněna ve pokračování Kosmovy kroniky z konce 12. století. Výjimečná je svým půdorysem čisté okrouhlice (srov. obr. č. 25), jakých se v moravské části Českomoravské vrchoviny nachází více.⁶² Jako

⁶¹ WGS 49.17 70N, 16.25 84E.

⁶² Vatín, Netín, Jivoví, Nový Telečkov, Vlčatín, Kochánov, Sirákov, Svatoslav aj.

většina ostatních vznikla poblíž prameniště malého potoka většinou jen jako koloni-zační osada bez vazby na nějakou již existující významnější pozemní komunikaci. Pokud se k ní později nějaká přiblížila a terén to dovolil, dotkla se pouze okraje osady jako u Lhotic. Ve výjimečných případech vytvořila obloukovou záhumenicovou cestu jako u Vatína (obr. č. 25/a).⁶³ Výjimečně se okrouhlice stala průchozí pro významnou cestu, jako u Jívoví, na cestě od Křížanova ke Žďáru nad Sázavou (obr. č. 25/b).

Obr. č. 25. Půdorys Horních Lhotic se směry cest, průchod osadou Jinošov a příklady dalších okrouhlic. – Zdroj: <https://archivnimapy.cuzk.cz>; upravil a graficky doplnil Dušan Cendelín, foto Dušan Cendelín (2020). – Legenda: vlevo: 1: směr severní přechod Chvojnice, Rapotice; 2: směr Jinošov, Pucov, Tasov; 3: směr lokalita V hrdlech; 4: směr osada Hluboké; 5: směr Kralice s využitím komunikace Rapotice – Kralice; 6: nejkratší spoj s prostorem u kostela sv. Martina v Kralicích kolem reliktu III./2; uprostřed: návaznost spoje H. Lhotice – Pucov na náves osady Jinošov; vpravo: příklady položení okrouhlic na hlavních cestách – a: obcházení osady; b: průchod osadou; dole: současný stav opuštěného komunikačního žlebu navazujícího v minulosti na náves osady Jinošov.

⁶³ Tento starý „obchvat“ osady, dnes zastavěný, byl mimořádná dopravní památka, protože byl patrně stopou staré cesty podél řeky Oslavy ke Žďáru, přecházející tuto řeku v Ostrově nad Oslavou.

U Horních Lhotic představoval hlavní historickou komunikační linii nadlokálního významu směr od osady Rapotice (z Oslavanska) na osadu Jinošov (obr. č. 25/1, 2). S pokračováním na Velkobítešsko, nebo významné Tasovsko. Tato linie severního přechodu Chvojnice šla přes relikty IV., VI. a VI/1 k jihovýchodnímu okraji jinošovské návsi (obr. č. 25/nahoře/uprostřed), situované JV – SZ, tedy opět ve směru Oslavy na Tasovsko. Směr byl asi z počátku intenzivněji využíván než ostatní cesty, protože se po něm dochoval mohutný komunikační žleb přímo navazující na jinošovskou návěs (obr. č. 25/dole). Další spoje se asi vyvinuly postupně s nárůstem obecně praktikované a nutné preference spojů mezi sousedními osadami i s nárůstem významu Jinošova, kde ve 14. století jsou doloženy dvě tvrze i kostel sv. Petra a Pavla.⁶⁴

Využití severního přechodu Chvojnice a cesty kolem Lhotic jako možné pozdější varianty cesty podél řeky Oslavy od JV k SZ stálo asi u počátku postupného zániku starší a kratší varianty kolem Kralic a přes mohutný relikt, dochovaný u Otradic. Tato starší varianta ještě minimálně v 11. století využívala přechodu jižního u Spáleného mlýna, kde se po ní dochoval jinak věrohodně neinterpretovatelný relikt III. Doba ukončení pohybu trasy JV – SZ na jižním přechodu je zatím nezjistitelná. Ale stalo se tak asi již dlouho před 18. stoletím, kdy I. vojenské mapování nad reliktem III. již zachycuje pouze rozlehlá pole.

Závěr

Historický dopravní význam přechodu (přechodů) říčky Chvojnice mezi osadami Rapotice a Kralice byl jedinečný pro oba zde zmíněné hlavní směry, které ho využívaly. Nezastupitelný je dodnes pro přímý směr východ – západ. Jeho jedinečnost spočívá v poloze na úseku říčky, která jižnějším směrem již mění své údolí v hluboký kaňon podobně jako nedaleká řeka Oslava. Severněji pak protéká zčásti také hlubokým údolím a dále krajinou bez vazby na stará sídelní území, která vytvářela dopravní linie většího významu.

Přechod Chvojnice s okolím se archeologickými nálezy prokazatelně přimyká k samé hranici předhistorického osídlení, od kterého lze předpokládat v kterékoliv době pohyb za tuto hranici. Linie mohly být i na moravské straně v různých obdobích proměnné, vždy se však za touto hranicí až do vrcholné kolonizace prostoru mezi Moravou Čechami nacházelo území neosídlené, v lepším případě jen nepatrně osídlené. To bylo třeba překonávat, což rovněž dokazují archeologické nálezy artefaktů, vzdálených desítky i stovky kilometrů od míst svého vzniku. Transportovaných zcela logicky cestami po nejvýhodnějších terénech. Dvě z nich lze asi předpokládat i přes zkoumaný přechod říčky Chvojnice, což z tohoto prostoru i širšího okolí může činit i potenciální archeologickou lokalitu. Přeneseně a detailněji může být takovou lokalitou například

⁶⁴ Vladimír NEKUDA – Josef UNGER, Hrádky a tvrze na Moravě, Brno 1981, s. 144–145.

i relikv po zaniklém dopravním pohybu: soustava mohutných, ale dávno opuštěných komunikačních žlebů za Spáleným mlýnem mezi osadami Rapotice a Kralice v okrese Třebíč.

Dušan Cendelín

Crossing of the Chvojnice River near Kralice nad Oslavou – an Example of a Complex Set of Traces of Historic Paths Related to the Location of these Paths in the Landscape

The paper attempts to address one historic traffic issue west of Brno linked with the crossing of a watercourse. The watercourse is the Chvojnice River between the towns of Rosice (the Brno – outskirts district) and Náměšť nad Oslavou (the Třebíč district), or more accurately between the villages of Rapotice and Kralice nad Oslavou (both in the Třebíč district). Currently there is a road crossing the river and the road is identical with one out of several original traffic lines; the used line is the (Brno) Rosice – Třebíč one. Due to the fact, that the location of the Chvojnice River in the landscape and the canyon-like shape of its valley are so specific as regards traffic demands this crossing must have been used by roads running in other directions as well. It is very likely that there were roads connecting places on the regional level at least. Certain information from the landscape survey, areas suitable for traffic in the vicinity of the Oslava River, the distribution of historic architectural structures of a certain type and rare archaeological finds from the prehistoric times might suggest that this Chvojnice crossing was also used by long-distance paths running through this area. To be more accurate, these paths ran from a part of south Moravia (the Oslavany region) to Bohemia (the Čáslav region). We shall not miss its importance in the process of colonization of the Moravian part of the Czech-Moravian Highlands along the Oslava River.

The crossing itself comprises two dominant fords marked as the northern and the southern one. Whereas the southern crossing was the main one since it was used by two dominating traffic lines pointed out in this work. The line from the Rosice region to western Moravia and the line from the Oslavany region which continued along the Oslava River to the Czech-Moravian Highlands. The northern crossing near the Horní Lhotice settlement can be described as a regionally important one providing traffic moves from the Oslavany Region to the Czech-Moravian Highlands along the Svratka River.

Two methods were primarily applied in the process of researching the Chvojnice River crossing and assessing it within the context of the historic traffic network. Old maps from the 18th and 19th centuries were interpreted, and the landscape of the crossing and its broad surroundings was researched thoroughly. These methods were complemented by the comparison with similar landscape situations, by the work with the Lidar system, and by the discovery of historic coins in locations where relics of paths ran from the Chvojnice crossing; the coins were discovered during field research in fords across this watercourse. The importance of the Chvojnice crossing in this very place was accented

by its immediate closeness to an old settlement. The settlement was only a few kilometers away from the crossing which can be proven by archaeological finds down the river and all the way to the confluence of the Chvojnice and Oslava under the ancient settlement of Skřipina.

Tomáš Korbel*

**STŘET TRADICE A MODERNITY:
VZNIK A ZÁNİK MÍSTA PAMĚTI NA PŘÍKLADU
JESKYNĚ A KOSTELA SV. PROKOPA
V PROKOPSKÉM ÚDOLÍ V PRAZE**

CONFLICT OF TRADITION AND MODERNITY:
CREATION AND DEMISE OF PLACE OF MEMORY ON THE EXAMPLE
OF THE CAVE AND CHURCH OF ST. PROKOP
IN THE PROKOPSKÉ VALLEY IN PRAGUE

Keywords

collective memory
places of memory
church and cave
of St. Procopius
St. Procopious pilgrimage
industrial landscape
pictorial sources
literary sources

Abstract

The presented text aims to describe the transformation of the place of memory – the cave and the church of St. Prokop in the Prokop Valley – from the Middle Ages to the present with emphasis on the modernization processes of Czech history (Industrialization, secularization, urbanization, nationalization). The work traces the period from the beginning of the “artificial” creation of the pilgrimage’s place in connection with the legend of St. Procopius, through the weakening of the religious feast in connection with new national-patriotic ideological program, to the desacralization of the landscape and gradual loss of identity of the place due to limestone mining. “The creation of image” of this place of memory in the topographical (ie. proper) sense is documented primarily on “narrative” sources of an artistic nature (literature, painting).

* Mgr. Tomáš Korbel, PhD., Katedra historických věd, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8. E-mail: TKorbel@seznam.cz.

Krajina a místa paměti

Podle Norberga-Schulze se tam, kde jsou dané podmínky příznivé, stává nejvýznamnějším prostředkem konkretizace místa jeho vizualizace. Kde příroda nabízí méně, je nutno přistoupit k doplnění anebo symbolizaci, nejčastěji v podobě určitého typu architektonického objektu.¹ Lidé potřebují symboly, reprezentující životní situace, neboť základní touhou člověka je vnímat krajinu jako významuplnou. Pobývání v nestrukturovaném prostoru přináší člověku pocit nejistoty. Nelibosti z ní se lidé odedávna zbavovali tím, že rozlišovali kategorie prvků v krajině a přisuzovali jim sobě vlastní významy. Proto už v pohanských dobách byla krajina poseta mnoha z významnými prvky. Tím se vytvářelo symbolické uspořádání krajiny, které napomáhalo překonávání strachu z neznámého, zakládalo bezpečný citový vztah člověka k prostředí a vytvářelo „krajinu domova“.² Vědci dnes zkoumají celou řadu způsobů, jak lidé dosahují pocitu domova – patří mezi ně vytváření optického a duchovního středu vlastního teritoria, vymezení jeho hranic, pojmenovávání krajiny pomístními názvy a její polidšťování prostřednictvím příběhů a pověstí vázících se k určitým místům.

V kontextu vztahu krajiny a lidské paměti můžeme podle sociologů a kulturních antropologů rozlišit jednak přírodní paměťovou strukturu krajiny, zahrnující reliéf, klima a mikroklima, půdní substrát nebo způsob využití péče o krajinu (např. rozložení sídelní, zemědělské a lesní krajiny), a jednak **kulturní paměť krajiny**, vázanou na vnímání a působení člověka. Většina vědců zabývajících se touto problematikou z různých úhlů pohledu humanitních věd (sociologie, kulturní antropologie, ekologie, filozofie ad.) se shoduje v tom, že krajina slouží v moderní době jako primární opora pro fixaci paměti daného společenství daleko lépe než psané texty.³ Je tomu tak právě pro její významovou trvanlivost, snazší orientaci člověka, zapamatování si a identifikaci s konkrétními lidskými příběhy. Vlivem rozvoje (tištěných) médií a hromadění archivního materiálu dochází k dekonstrukci a vytěšňování kolektivní paměti, dříve předávané z generace na generaci.⁴ Krajina je však protkána příběhy, které byly asociovány

¹ Christian NORBERG-SCHULZ, *Genius loci*, Praha 2010, s. 171.

² Václav CÍLEK, *Krajiny vnitřní a vnější*, Praha 2010, s. 70.

³ Srov. Brian S. OSBORNE, *Landscapes, Memory, Monuments, and Commemoration. Putting Identity in Its Place*, *Canadian Ethnic Studies* 33, 2001, s. 33–77; Simon SCHAMA, *Krajina a paměť*, Praha 2007; Jiří SÁDLO et al., *Krajina a revoluce. Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*, Praha 2008, s. 229–230; k problematice osobitosti a vizuální kvality kulturní krajiny na konkrétních příkladech z českého prostředí *Osobitost kulturní krajiny. Od rozpoznání k ochraně*, red. Kateřina Štrébová – Jiří Kupka – Ivan Vorel, Praha 2014.

⁴ Pierre NORA, *Mezi paměti a historií. Problematika míst*, in: *Antologie francouzských společenských věd. Politika paměti*, red. Francois Mayer – Alban Bensa, Praha 1998, s. 11–14. Dostupné online: http://www.cefes.cz/IMG/pdf/nora_1998_mezi_pameti_historii.pdf [cit. 11. 11. 2020].

s konkrétními místy, a jsou tak z dlouhodobé perspektivy déle uchovatelné; člověk-poutník (nikoli turista) si je během svého putování znovu připomíná („oživující krajina přiběhů“).

Na našem území došlo v důsledku rozvoje křesťanství k závažnému zlomu v náhledu na krajinu v souvislosti s posvátnem. To bylo konkretizováno v krajině pomocí drobné sakrální architektury, jako jsou boží muka, kapličky, kříže či sochy svatých. Obraz krajiny se díky tomu mohl stát čitelnějším a prokreslenějším. Drobné sakrální stavby pravděpodobně nebyly jen ostrůvky posvátného v krajině. Zejména je to možné tvrdit o období baroka, kdy dochází k rozmachu fenoménu poutí.⁵ Po cestách, které k sakrálním stavbám vedly, chodili účastníci procesí i poutníci. Vznikaly tak posvátné linie křížující území mezi chrámy, na nichž drobná sakrální architektura plnila funkci zastavení, místa pro modlitbu a připomenutí smyslu této cesty.⁶ Další přelom nastává s příchodem osvícenství. Vazby ke krajině a drobným sakrálním památkám začíná ovlivňovat racionální vztah člověka a významy poutních míst se obrušují.⁷ Během 19. století se ze sakrální krajiny vlivem procesů modernizace (industrializace, sekularizace, nacionalizace ad.) stává krajina polosakrální a poloprofánní.⁸ **Desakralizace české krajiny** je následně dovršena ve 20. století.

V poslední době si však různé regiony a mikroregiony opět začínají uvědomovat svou identitu a hledají své symboly. S postupující krizí národní paměti a historie, spojenou v obecné rovině s krizí národních států a nacionalismem, došlo v Evropě na přelomu 20. a 21. století k obratu k regionálním dějinám a paměti lokálních společenství. Novým cílem badatelů se stalo nalezení dříve zprětrhaných lokálních ohnisek paměti, která přispívají k úspěšnému fungování celého společenství, jsou základem citových vazeb obyvatel k jejich domovu – vlasti – a kterými byla tato vlast v minulosti dříve hustě pokryta a vytvářela koherentní síť.⁹ Velká část těchto míst se etablovala

⁵ Václav Cílek uvádí v souvislosti s formování krajiny domova jako klíčovou konstantu právě barokní krajinu, ve které se člověk poprvé cíleně snažil svým racionálním a komplexním zá-
sahem do krajiny o její ideologické působení (J. SÁDLO, *Krajina a revoluce* (jako pozn. 3), s. 177–
187; V. CÍLEK, *Krajiny* (jako pozn. 2), s. 121–130).

⁶ K tomu dále Zdeněk KALISTA, *Česká barokní pout'*. K religiozitě českého lidu v době
barokní, Žďár nad Sázavou 2001; Jiří MIKULEC, *Náboženský život a barokní zbožnost v českých
zemích*, Praha 2013.

⁷ Srov. Jiří MIKULEC, *Osvícenci a poutníci: nešvary barokní poutě očima josefínského do-
by*, *Východočeský sborník historický* 23, 2013, s. 253–266.

⁸ Dále např. Miloš SLÁDEK, *Mezi sakrální a desakralizovanou krajinou aneb Česká pobě-
lohorská krajina a její další osudy*, in: *Krajina jako antropologická čítanka*, red. Tereza Blažková –
Petra Červinková, Praha 2015, s. 167–174.

⁹ Eduard MAUR, *Památná místa: Místa paměti ve vlastním (tj. topografickém) smyslu slo-
va*, in: *Kolektivní paměť – k teoretickým otázkám*, red. Nicolas Maslowski – Jiří Šubrt, Praha 2015,
s. 141–154, zde s. 144.

z původních „barokních“ kultovních míst a byla vědomě začleněna do „národní“ ideologie v souladu s požadavky národního hnutí v 19. století.

Za jedno z takovýchto míst můžeme považovat i jeskyni a kostel sv. Prokopa v Prokopském údolí na jihozápadním okraji pražské aglomerace. V Prokopském údolí se nachází více jeskyní, které vznikly v období prvohorní sedimentace vápenců a většinou se jedná o drobné dutiny, které jsou nejvýchodnějšími částmi Českého krasu.¹⁰ Nejznámější z nich je **Prokopská jeskyně**, zvaná též Svatoprokopská jeskyně a nebo také Jeskyně sv. Prokopa.¹¹ Před objevením Koněpruských jeskyní v polovině 20. století byla Prokopská jeskyně jedna z nejdelších jeskyní celého Českého krasu a tím i Čech. Jeskyně byla odlámána lomem na konci předminulého století v letech 1887 a 1888. Délka jeskyně byla asi 120 metrů a kromě toho, že byla nejdelší pražskou jeskyní, tak v té době byla i druhou nejdelší jeskyní Českého krasu.¹² Pohodlným vstupem se přicházelo do prostory 9 metrů vysoké a 7,5 metru široké, nazývané Čertova síň. Do této prostory padalo skalní trhlinou denní světlo.

Dalšími výraznými místy na plánu z roku 1845 je Strouha, Čertova hlava a Povel svatého Prokopa, odkazující na sázavskou legendu o zkrocení ďábla sv. Prokopem.¹³ „*Tyto a podobné pověsti vztahují se však vesměs k pobytu sv. Prokopa na Sázavě a nikoli k místu a jeskyni u Prahy, kam byly patrně přeneseny teprve na počátku minulého století, když vlastník panství Jinonického, kníže Adam ze Švarcenberka, roku 1711 se rozhodl, vystavěti zde na skále kostelík ku cti sv. Prokopa. Před tím ani jediný z letopisců českých nezmiňuje se, že by zde sv. Prokop byl žil, a neuvádí ani jedině pověsti toho druhu; ba ani Beckovský, kterýž teprve roku 1725, tudíž po vystavění připomenutého kostelíka zemřel, nezmiňuje se ani slovem o pověstech, které patrně teprve v druhém čtvrtstoletí minulého věku znenáhla o údolí Dalejském šířeny byly a u lidu víry docházely. (...) Mimo to domnívá se obraznost lidu v jednom balvanu viděti podobu světcovu, kterak pod křížem v poustevnickém hávu kleče se modlí*“.¹⁴

Relativně široký prostor, který je dané oblasti v Ottových *Čechách* věnován, svědčí o faktu, že tato lokalita hrála v období rozmachu českého národního hnutí roli významného místa paměti českých dějin, vycházející z lokálního narativu o pobytu sv. Prokopa v tamější jeskyni. Ve svém příspěvku bych se proto obdobně jako v přípa-

¹⁰ Ke geologickým poměrům na území Prahy srov. Neživá příroda Prahy a její okolí, red. Jiří Kovanda, Praha 2001. Konkrétně k jeskyním a dalším přírodním dutinám na území Prahy Václav CÍLEK – Milan KORBA – Martin MAJER, Podzemní Praha, Praha 2008, s. 13–42.

¹¹ Jeskyně též bývá v literatuře uváděna jako Dalejská jeskyně.

¹² Geolog Václav Cílek se domnívá, že kdyby se jeskyně zachovala dodnes, mohla být odkryta až na dvojnásobek této délky (V. CÍLEK – M. KORBA – M. MAJER, Podzemní Praha (jako pozn. 10), s. 20).

¹³ Vladimír VOJÍŘ, Podzemní Praha, Praha 2007, s. 88.

¹⁴ František Adolf ŠUBERT – František Adolf BOROVSÝ, Čechy III. Praha. Část 2, Praha 1900, s. 435.

Obr. č. 1. Plán Svatoprokopské jeskyně z roku 1845, autoři J. Ebner – F. Špatný. Na půdorysu jeskyně o celkové délce 120 m jsou vyznačena místa ze svatoprokopské legendy (Postel sv. Prokopa, U čertovy hlavy a U strouhy). – Archiv hl. m. Prahy (dále AHMP), Sbirka rukopisů, sign. 5940.

dě článku o hoře Žalý v Krkonoších¹⁵ chtěl věnovat problematice vytváření míst paměti v topografickém významu a s pomocí pramenů historické geografie komplexně popsat jeho vývoj od středověku po současnost a vytvořit tak plastický obraz tohoto místa.¹⁶ Protože se však na rozdíl od Žalého díky poloze ve výlučně české jazykové

¹⁵ Tomáš KORBEL, Prameny historické geografie jako zdroj pro výzkum lokálních míst paměti na příkladu hory Heidelberg / Žalý v Krkonoších, *Historická geografie* 45, 2019, s. 293–322.

¹⁶ Svatava RAKOVÁ, Místa paměti na přelomu tisíciletí: výzvy a proměny jednoho konceptu, in: *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*, red. Milan Hlavačka – Antoine Marès – Magdaléna Pokorná et. al., Praha 2011, s. 22–32, zde s. 22.

oblasti jednalo o známější lokalitu, šířeji reflektovanou v českém historickém vědomí, mohu se ve větší míře zaměřit na prameny umělecké povahy – malířství (grafiky, veduty, krajinomalbu) a literaturu (vlastivědné práce, dramata, umělecká próza, básně, reportáže).

Bohatá umělecká produkce si kladla za cíl poukázat na kulturní a obrazotvorný potenciál tohoto místa, zároveň však upozorňovala na ohrožení genia loci a možnosti zániku místa paměti v důsledku formování industriální krajiny okolí Prahy. K němu nakonec definitivně došlo během 50. a 60. let 20. století, kdy Prokopská jeskyně a její okolí včetně kostela sv. Prokopa podlehla zkáze v důsledku lámání vápence v Prokopském lomu, který započal již v předchozím století. V souvislosti s problematikou proměny kulturní krajiny tudíž vyvstává otázka rozdílu mezi faktickým stavem místa a jeho reprezentacemi v umění. Tato ambivalence mezi „uměleckým“ vnímáním a „materiální“ podstatou a vzájemný vztah obou těchto složek bude proto v práci rovněž sledován.

Kult sv. Prokopa

Prameny se vztahem ke sv. Prokopovi představuje jednak pojednání o životě svatého Prokopa, dochované v latinském Letopise Mnicha sázavského z druhé poloviny 12. století, a dále několik legend.¹⁷ Velká legenda prokopská (Vita s. Procopii maior) se zmiňuje o rodišti Chotúni (Chotouni u Českého Brodu), rodičích a vychování sv. Prokopa na pražském Vyšehradě, kde prý tenkrát kvetla „pověstná škola jazyka slovanského“. Tam prý se stal také Prokop kanovníkem, ale později přijal roucho sv. Benedikta, odešel do rodného kraje a usídlil se na Sázavě, kde jej na lovu objevil kníže Oldřich a založil při prostém obydlí Prokopově klášter (asi roku 1009).¹⁸

Ve středověkých rukopisech se nachází i jiné zpracování života sv. Prokopa, podle kterého byl zakladatelem Sázavy až kníže Břetislav.¹⁹ Toto podání se nazývá Vita s. Procopii minor. Další verze je označována jako Vita s. Procopii antiqua (její předlohou byla legenda o sv. Benediktovi); vypráví o Prokopově vzdělání ve slovan-

¹⁷ K problematice funkce legendy v křesťanské společnosti a proměnách zobrazování legendárního hrdiny od antických heroů až po barokní světce srov. Michal ŠRONĚK – Jiří K. KROUPA – Martin SVATOŠ, *Legenda, její funkce a zobrazení. Příspěvky z mezioborových setkání konaných 29. října a 10. prosince 1990 I–VI*, Praha 1992.

¹⁸ K počátkům Sázavského kláštera též Petr SOMMER, *Sázavský klášter*, Praha 1996; TÝŽ, *Sázavský klášter*, in: *Střed Evropy okolo roku 1000*, red. Alfried Wiczorek – Martin Hinz, Praha 2002, s. 149–152; TÝŽ, *Sázava a české kláštery 11. století*, in: *Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa*, red. Petr Sommer, Praha 2006, s. 145–159.

¹⁹ Srov. Petr SOMMER, *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*, Praha 2007, s. 73–89.

ském písmě a dále o tom, jak odešel do lesů na Sázavě, kde kníže Břetislav založil při jeho poustevně klášter a Prokopa jmenoval jeho prvním opatem. Ličí osudy kláštera po smrti Prokopově, za opata Víta, vyhnání slovanských mnichů ze Sázavy knížetem Spytihněvem a jejich návrat z uherského vyhnanství za knížete Vratislava.

Tradice uvádí jako rok Prokopova narození 970.²⁰ Z Velké legendy prokopské se dozvídáme, že jeho rodiče byli lidé ušlechtilí, ani chudí ani bohatí, ale skromní a řádně žijící. Prokop prý vynikal od nejútlejšího dětství touhou po poznání, byl skromný a učenlivý, mírné povahy, aktivní k rodičům. Kde se Prokop vzdělával a kde působil jako kněz, přesně nevíme. Prokopův odchod „ze světa“ se odehrál kolem roku 1009, kolem jeho sázavské poustevny se v následujících desetiletích shromáždila skupina dalších poustevníků, která se stala základem první sázavské mnišské komunity.²¹ Legendistické vyprávění vkládá do začátků kláštera setkání poustevníka Prokopa s kní-

²⁰ Jiří SLÁMA, Život v legendě a ve skutečnosti, in: Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa, red. Petr Sommer, Praha 2006, s. 99–103, zde s. 101. Nejnověji k životním osudům Prokopa Jaroslav KADLEC, Svatý Prokop, český strážce odkazu cyrilometodějského, Praha 2000; Karel Method KLEMENT, Jsem ražen z českého kovu. Několik kapitol o sv. Prokopovi, Sázavě a Emauzích, Praha 2002; P. SOMMER, Svatý Prokop (jako pozn. 19).

²¹ Letopis Mnicha sázavského uvádí: „(...) shromáždív několik bratří zbožného života a mravů, rozhodl se, když jednomyšlná láska poutala v soulad jejich duše, dát jim řeholní pravidla a bohoslužbu po vzoru pohnaného otce Benedikta (...)“. Podle názoru řady badatelů bylo toto původní společenství eremitů bez řehole pod osobním Prokopovým vedením, nebo patřilo ke skupině východní – baziliánské, a teprve později se přijetím řehole benediktinské připojilo k západnímu mnišství. K obecným okolnostem tehdejší církevní problematiky a k ustavení řehole sv. Benedikta v Čechách dále Na úsvitu křesťanství. Z naší literární tvorby v stol. IX.–XIII., red. Václav Chaloupecký, Praha 1942; Rostislav NOVÝ – Jiří SLÁMA – Jana ZACHOVÁ, Slavníkovci ve středověkém písemnictví, Praha 1987; Rudolf TUREK, Svatý Vojtěch, in: Bohemia sancta. Životopisy českých světců a přátel Božích, red. Jaroslav Kadlec, Praha 1989 s. 78–84; Milan M. BUBEN, Svatý Vojtěch, in: Svatí spojují národy. Portréty evropských světců, red. Milan M. Buben, Praha 1994, s. 81–90; Svatý Vojtěch. Sborník k miléniu, red. Jaroslav V. Polc, Praha 1997; Tomáš SEKYRKA – Stanislav BOLOŇSKÝ – Petr JANŽURA, Sv. Vojtěch. Život a smrt mučedníka, Praha 1997; Svato-vojtěšská tradice v dějinách našeho národa a církve a její význam dnes. Sborník ze symposia k tisícému výročí smrti biskupa Vojtěcha Slavníkovec – sv. Vojtěcha, red. Zdeněk Soušek, Praha 1997; Svatý Vojtěch, Čechové a Evropa. Mezinárodní sympozium uspořádané Českou křesťanskou akademií a Historickým ústavem Akademie věd ČR 19.–20. listopadu 1997 v Praze, red. Dušan Třeštík – Josef Zemlička, Praha 1998; František DVORNÍK, Zrod střední a východní Evropy. Mezi Byzancí a Římem, Praha 1999; Barbara KRZEMIENSKA, Břetislav I. Čechy a střední Evropa v prvé polovině XI. Století, Praha 1999; Petr CHARVÁT, Boleslav II. Sjednotitel českého státu, Praha 2004; Michal LUTOVSKÝ – Zdeněk PETRÁŇ, Slavníkovci. Mýtus českého dějepiscetví, Praha 2005; Prokop SIOSTRZONEK – Ondřej KOUPIL, Besedy o obnově břevnovského kláštera, Praha 2007; Slavníkovci v českých dějinách, . red. Vojtěch Vaněk – Jiří K. Kroupa, Kutná Hora 2007; Anastáz OPASEK, Dvanáct zastavení. Vzpomínky opata břevnovského kláštera, Praha 2013; Jan ROYT – Anselm SKŘIVÁNEK – Ondřej KOUPIL, Břevnovský klášter. Historie kláštera, průvodce, benediktinský život, Praha 2015; Josef ŠRÁMEK, Břevnovské opatství ve středověku. Břevnov, Rajhrad, Police nad Metují a Broumov, Praha 2016.

žetem Oldřichem (1012–1034), který v sázavských lesích pobýval na lovu a při pronásledování jelena narazil na Prokopovo obydlí. Oldřich byl setkáním s Prokopem natolik uchvácen, že pro něj založil klášter.²²

Úcta k Prokopovi jako světci se formovala spontánně v prostředí jeho klášterní komunity a institucionálně vyvrcholila jeho papežskou kanonizací roku 1204.²³ Aby měl Prokop větší šanci být kanonizován, byla prokopská legenda upravena podle vzoru životopisu sv. Benedikta.²⁴ Tradice představuje sv. Prokopa jako velmi silnou křesťanskou osobnost, která bojuje proti mocnostem zla. S touto tradicí se pojí i motiv vyhnání latinského opata ze Sázavy a Prokopova vynuceného svatořečení od papeže Inocence III. Posléze se začal jeho kult rozšiřovat a vznikala první umělecká díla s prokopskou tematikou.²⁵ Kanonizací se Prokop dostává mezi přední české světce, po bok příslušníků knížecího přemyslovského rodu sv. Ludmily a sv. Václava a slavníkovského biskupa sv. Vojtěcha, a stává se též zemským patronem.²⁶ Karel IV. znovu oživil tradici slovanské Sázavy tím, že povolal do pražského kláštera Na Slovanech mnichy z Dalmácie, kde se udržela do té doby slovanská liturgie. Sv. Prokop byl uctíván i v reformačních kruzích v souvislosti s užíváním slovanského jazyka při bohoslužbě, pěstováním slovanského písemnictví a podáváním svátosti těla a krve Kristovy pod obojí způsobou.

²² K výstavbě prvního kostela na Sázavě a následnému rozvoji staroslověnské liturgie a kláštera ve středověku František KRÁSL, *Svatý Prokop, jeho klášter a památka u lidu*, Praha 1895; František KRÁSL – Jan JEŽEK, *Sv. Vojtěch, druhý biskup pražský. Jeho klášter i úcta u lidu*, Praha 1898; Václav CHALOUPECKÝ – Bohumil RYBA, *Středověké legendy prokopské. Jejich historický rozbor a texty*, Praha 1953; Oldřich KRÁLÍK, *Sázavské písemnictví XI. století*, Praha 1961; *Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emauzy v dějinách české kultury*, red. Jan Petr – Sáva Šabouk, Praha 1975; Richard PRAŽÁK – Dagmar BARTOŇKOVÁ – Jana NECHUTOVÁ, *Legendy a kroniky koruny uherské*, Praha 1988; Květa REICHERTOVÁ – Emilie BLÁHOVÁ – Vlasta DVORÁKOVÁ – Václav HUŇÁČEK, *Sázava. Památník staroslověnské kultury v Čechách*, Praha 1988.

²³ Srov. Petr KUBÍN, *Kanonizace sv. Prokopa v roce 1204*, in: *Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa*, red. Petr Sommer, Praha 2006, s. 104–116, zde s. 108–111.

²⁴ Beletristicky zpracovaný životopis sv. Prokopa podává např. Bohumil SVOBODA, *Mezi mořem a řekou. Kronika pozemského putování svatého Prokopa*, Praha 2014.

²⁵ J. KADLEC, *Svatý Prokop (jako pozn. 20)*, s. 84–93.

²⁶ Od 13. století uchovával chrám sv. Víta paži sv. Prokopa a v roce 1588 byly na příkaz císaře Rudolfa II. převezeny ze Sázavského kláštera světcovy ostatky do kostela Všech svatých na Pražském hradě. Kult sv. Prokopa byl velmi rozšířen zejména za Karla IV., jenž usiloval o udržení a prohloubení staroslověnské tradice a motiv světce se dostal také do zahraničí. K dalším osudům Prokopových ostatků Emanuel VLČEK, *Osudy českých patronů*, Praha 1995, s. 155–186; Milena BRAVERMANOVÁ, *Osudy ostatků sv. Prokopa*, in: *Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa*, red. Petr Sommer, Praha 2006, s. 117–135.

Svatý Prokop byl ve středověku nejčastěji vyobrazován jako prostý mnich;²⁷ později, v době barokní, převážně jako opat v benediktinském rouchu s berlou, s mitrou na hlavě, pektorálem na prsou a opatskými rukavicemi; od 17. století obvykle také s knihou nebo křížem v ruce.²⁸ Hlavním individuálním atributem se stal spoutaný ďábel u světcových nohou; na některých vyobrazeních se objevuje také laň (odkaz na Prokopovo setkání s knížetem Oldřichem na lovu), nebo model (sázavského) kostela. Časté bylo vyobrazení sv. Prokopa s ďáblem zapřaženým do pluhu.

Po příchodu jezuitů do Čech a v období baroka začal opět kult vzkvétat a ve vztahu ke sv. Prokopovi přichází další vlna oslavných uměleckých děl. Byly vydávány četné legendy o životě a zásluhách sv. Prokopa nebo spisy o prokopské řeholi Sázavského kláštera z pera barokních církevních autorů P. Alberta Chanovského, Mikuláše Huga Ménarda, Benedikta Jakuba van Haeftena, Gabriela Bucelina ad. Vznikaly i první odborné monografie o Prokopově životě, z nichž nejvýznamnější bylo dílo jezuitů P. Fridricha Bridela *Scintilla gloriae s. Procopii* (1662), které vyšlo v českém překladu pod názvem *Jiskra slávy svatoprokopské* v roce 1689.²⁹ Neméně významné byly rovněž spisy se svatoprokopskou tematikou P. Bonifáce Friče, Antonína Koniáše či Huga Fabricia z 18. století.

Klesající zbožnost a úcta ke světcům v předchozím období začala být vykládána jako příčina častých živelných pohrom.³⁰ Od roku 1660 byl zaznamenávána opakovaná svědectví o „záračných“ změnách na obraze sv. Prokopa v Sázavském klášteře v podobě pohybu světcových očí. Sázavský opat Václav Košín (?–1738) se obrátil na arcibiskupský úřad v Praze a požadoval prošetření úkazů, spojených s osobou sv. Prokopa. V roce 1711 byl výroční den sv. Prokopa (4. červenec) prohlášen za celozemský

²⁷ K této tematice dále Jan ROYT, Ikonografie sv. Prokopa, in: *Historia Monastica*. Sborník z kolokvií a konferencí pořádaných v letech 2002–2003 v cyklu „Život ve středověkém klášteře“, red. Dušan Foltýn, Praha 2005, s. 189–195; TÝŽ, Kult a ikonografie světců uctívaných v benediktinských klášteřích v Čechách, in: *Ora et labora*. Výbrané kapitoly z dějin a kultury benediktinského řádu, red. Markéta Jarošová – Radka Lomičková, Praha 2013, s. 41–89.

²⁸ J. KADLEC, Svätý Prokop (jako pozn. 20), s. 117–122.

²⁹ Podrobněji ke svatoprokopským spisům barokních jezuitských autorů F. KRÁSL, Svätý Prokop (pozn. 22), s. 407–413.

³⁰ „V domácí kronice své měli mnichové zapsána různá neštěstí z dědin klášterů blízkých, a v archivu pilně ochráněné listy z krajin vzdálenějších, kterými přátelé podávali jim zprávy o zlých příhodách, jak udály se při nesvěcení řečeného svátku. Původem svým sáhal výklad o trestu, trvám, až do času náboženských převratů v 15. století, kdy novotáři u víře zlehčili úctu sv. Prokopa. Budtež uvedena tu slova Crugierova († r. 1671): ‚Jsem svědek toho očitý, jestliže Čechové neuctívají slavně sv. Prokopa a způsobem zasvěcených dnů sv. Apoštolů povinné úcty mu nevzdávají, hned krupobití a bouře jsou mu k službám hotovy, jež nečinitele jeho tak trestají, že špatně žně se dočkají.‘ Ani to nepomohlo, že mnozí od víry katolické odstoupili, neboť i bludáře potrestalo krupobití, jestliže světece v den jeho neuctili. Ano škodlivými bouřemi jako bičem nějakým, kterým ondy Ďáblý kárával, navštívil sluha boží rušitele svého svátku“ (F. KRÁSL, Svätý Prokop (pozn. 22), s. 355–356).

polodenní svátek.³¹ V následujícím období vzniklo velké množství církevních památek se svatoprokopskou tematikou a světec patřil vedle sv. Václava a sv. Vojtěcha k nejoblíbenějším zemským patronům.³²

K dalšímu oslabení kultu došlo v období osvícenství a bylo spojeno s rušením klášterů za Josefa II., a dále s kritickým zkoumáním Prokopovy osobnosti první generací zemských vlastenců-vědců (Gelasius Dobner, Josef Dobrovský).³³ V 19. století však s rozmachem národního vědomí opět nastává vlna zájmu o tohoto světce, která se odráží také v umění – tyto momenty jsou dále reflektovány v této studii. Sv. Prokop se jako šířitel staroslovanského písma a zástupce slovanské liturgie na českém území stává postavou bojující proti německé rozpínavosti. Jeho příběh a místa spjatá s jeho životem tak jsou začleněna do národního mýtu o slavné české historii.

Kostel s jeskyní sv. Prokopa a svatoprokopská pouť jako místo paměti

„Pohled vzhůru ku skále, na kteréž stojí přívětivý kostelík a pod ním ku skále jako orlí hnízdo přilepený zbytek chýžky u vchodu do známé jeskyně – jest přímo uchvacující. Člověku jest nejinak než jako mu bývá, když se dívá se závratné výše do hluboké propasti; pojímat' jej, ačkoli má pod nohama pevnou půdu, skoro závrat' – tak podivně působí vysoko k obloze strmě trčící, nyní z valné části vylámané různobarvé a různobarvě šedavé skály na diváka z dola.“³⁴

³¹ „Ze zprávy komisařů usoudil arcibiskupský úřad v Praze, že časté nehody živelní, jak přiházely se v den sv. Prokopa, mají jakousi spojitost s neobyčejnými proměnami na obraze téhož světce v klášteře sázavském, že totiž oba úkazy k tomu pobádají, aby svátek patrona zemského byl zveleben. Metropolitní kapitula (sede vacante) jednala tudíž s vládou zemskou, navrhující den 4. července za polodenní svátek, tak aby věřící obovali o něm z povinnosti ranním službám božím, odpodledne pak směli zabývatí se hmotnými pracemi. Z poručení ovdovělé císařovny Eleonory nařizovali potom královští místodržící dne 12. června r. 1711 krajským hejtmanům v Čechách, aby v obvodech svých ohlásili nový polodenní svátek sv. Prokopa a uložice všemu obyvatelstvu zdržeti se dopoledne svátku vši služebné práce, by povzbudili úřady, soudy, měšťany, cechy a poddaný lid k účastenství při službách božích.“ (F. KRÁSL, Svatý Prokop (pozn. 22), s. 296–297).

³² Výčet všech sakrálních staveb zasvěcených sv. Prokopovi na území uvádí F. KRÁSL, Svatý Prokop (pozn. 22), s. 371–384.

³³ J. KADLEC, Svatý Prokop (jako pozn. 20), s. 123–126.

³⁴ F. A. ŠUBERT – F. A. BOROVSÝ, Čechy (jako pozn. 14), s. 433.

Obr. č. 2. Vincenc Morstadt: Prokopské údolí, kresba tužkou, 1873. – Muzeum hl. m. Prahy (dále MHMP), H 035 813.

Základy **kostela svatého Prokopa** (v Prokopském údolí) byly položeny již ve druhé polovině 17. století, samotný kostel byl postaven bezprostředně po vyhlášení svátku sv. Prokopa v letech 1711–1712 v jinonické farnosti libockého vikariátu. Barokní stavba architekta Pavla Ignáce Bayera (1656–1733) vznikla na náklady majitele panství Adama Františka ze Schwarzenberka (1680–1732). Budova byla jednodílná se čtvercovým presbytářem se skosenými rohy a rovnou klenbou. Ve věži byly umístěny dva menší zvony. Interiéru dominoval hlavní oltář s kopií zázračného obrazu sv. Prokopa ze Sázavského kláštera, nad ním se nacházelo sousoší Nejsvětější Trojice a schwarzenberský erb. Tři boční oltáře s obrazy byly zasvěceny sv. Jakubu, sv. Eustachu a sv. Janu Nepomuckému. Jedním z dalších sedmi obrazů možná byl i gotický deskový obraz černé Panny Marie. Bayer se nepochybně podílel i na vnitřní výzdobě kostela; vybavení nábytkem a obrazy se dělo pod jeho dohledem. Truhlářskou práci odvedl postoloprtský sochař Jan Jakub Char (1670–po 1718), čtyři obrazy z legendy jsou dílem Jana Jiřího Heintsche (1647–1712). Hlavní oltář zdobila kopie sázavského

obrazu od pražského malíře Jana Schumera z roku 1712. Prokop zde byl zobrazen v rouchu opata, pravíci drží na řetězu čerta. V pozadí obrazu se nacházely dva samostatné výjevy: Prokop v řeholním rouchu kráčí za pluhem, do něhož je zapražen čert, a opat Prokop před malou románskou rotundou.³⁵ Vedle kostela byl postavený kříž. **Kostel byl vysvěcen 4. července roku 1712.** Roku 1723 byla ke kostelu přistavěna část lodi. Kolem roku 1725 si u jeskyně vybudovali **poustevní ivanité**, kteří se o kostel starali.³⁶ V roce 1758 byla ještě přistavěna sakristie podle plánů malostranského stavitele Jana Jiřího Achbauera (1680–1737). Poslední úpravy prodělal kostel při opravě v roce 1893.

Zmínka o prokopské legendě v souvislosti s tímto místem se však objevila ještě před výstavbou kostela v díle Bohuslava Balbína *Miscellanea historica regni Bohemiae* (1679–1687), v části „Proslulá jeskyně“: „Proslulá je také jeskyně sv. Prokopa vzdálená jednu míli od Prahy; jako chlapec jsem se do ní dostal. V ní se zdržovali zlí duchové, jež s Kristovou pomocí sv. Prokop zahnal. Však jsou ještě dnes znatelné otvory ve skalách, kudy čerti prchali a vylétávali.“³⁷ Po výstavbě kostela sv. Prokopa byla jeskyně běžně spojována s prokopskou legendou, o čemž svědčí např. svědectví Mauritia Vogta v rukopise *Bohemia et Moravia subterranea* z roku 1729: „V tomto kraji jest vidět sklepení divné aneb jeskyni svatého Procopii, půl míle cesty od Prahy ke Zbraslavi, ve velké hoře pevně udělanou, v nížto přepodivné podoby do skály vtisknuté vidět jest, jako ocas dračí, volské paznechty, dračí pazoury etc. Všechno jako do vosku vtisknuté. Ta jeskyně se nezdá lidskou rukou udělána. Z jeskyně té svatý Prokop pluk ďáblů vyhnal jest a nějaký čas tam přebýval“.³⁸

K všeobecnému rozšíření legendy napomohlo pořádání pravidelných **svatoprokopských poutí** bezprostředně po výstavbě kostela.³⁹ Poutě představovaly svátek v kalendáři výrazně odstíněný od všedních dnů, kdy se stovky účastníků spojovaly v jeden celek ke společném modlitbě k Panně Marii nebo svatým patronům. Vedle Prokopské pouti se na území hlavního zemského města pořádala ještě pout' Svatojánská, Emauzská, Filipojakubská, Josefská, Markétská a Matějská. Poutní tradice se pak

³⁵ Prokopské a Dalejské údolí – přírodní park, red. Jan Němec, Praha 2001, s. 123.

³⁶ Podobných poustevn bylo v Čechách do konce 18. století postaveno asi 80. V roce 1782 císař kongregaci bratří poustevníků blahoslaveného Ivana oficiálně zrušil (srov. F. KRÁSL, Svatý Prokop (jako pozn. 22), s. 372; Prokopské údolí, red. J. Němec (jako pozn. 35), s. 123).

³⁷ Bohuslav BALBÍN, Krásy a bohatství české země. Výbor z díla Rozmanitosti z historie Království českého, přel. a doslov Helena Businská – Zdeňka Tichá, Praha 1986, s. 80.

³⁸ Mauritius VOGT, Bohemia et Moravia subterranea, 1729 (cit. podle V. CÍLEK, Zmizelá Praha (jako pozn. 10), s. 26).

³⁹ Svatoprokopské pouti se konaly často v místech, kde světec (i domněle) působil, a u církevních staveb s patrocinem sv. Prokopa (např. bazilika sv. Prokopa v Třebíči, kostel sv. Prokopa v Chotouni, kaple sv. Prokopa v Rynarticích ad.). Dále především v místech s těžařskou nebo důlní historií (např. v Příbrami), neboť sv. Prokop byl jedním z patronů horníků.

Střet tradice a modernity: vznik a zánik místa paměti na příkladu jeskyně a kostela sv. Prokopa

Obr. č. 3a–b. Ludwig Richter: Sv. Prokop u Prahy, kresba, kolem 1850 (nahoře); současná podoba Prokopského údolí, v popředí vojenský areál (dole). – MHMP, H 132 443; foto autor (2020).

v pozměněné podobě přenesla do moderní doby, kdy zejména ve druhé polovině 19. století začala nad náboženským charakterem nabývat významu složka pouťové zábavy. Poutě začaly být organizované řemeslnickými společenstvy a byly cestou od-poutání se od každodenního stereotypu.⁴⁰ Na rozdíl od komornějších a v prostorách náměstí sevřenějších městských poutí představovala pouť do Prokopského údolí celodenní výlet „za bránu“ do lůna přírody.

První procesí poutníků ke kostelu sv. Prokopa v Prokopském údolí se konalo u příležitosti vysvěcení kostela a vedl je farář od sv. Václava na Malé Straně. Od té doby se pouť konala vždy **první neděli po svátku sv. Prokopa**, tedy po 4. červenci, a stala se tak první pražskou letní poutí.⁴¹ Mezi Pražany získávala stále větší oblibu, po mnoho let přicházely tisíce lidí nejen z celé Prahy, ale i z jejího okolí. Už v roce 1771 ale byly na žádost Marie Terezie papežem Klementem XVI. sváteční dny sv. Vojtěcha, Víta, Prokopa a dalších světců prohlášeny za všední dny a veškerá náboženská procesí se omezila. V roce 1785 nařídil Josef II. přísný zákaz konání jakýchkoliv náboženských průvodů a poutí. Jak píše Krásl: „*Když pak i konvent sázavských benediktinů r. 1785 byl rozpuštěn, přicházeli ke sv. Prokopu již jen nejvěrnější ctitelé, a to po různu, aby shlédli opuštěné sídlo mnišské, ohnisko vroucí pobožnosti již vyhaslé, kolébku českého umění a vzdělání na základě mateřského jazyka*“.⁴²

K obnovení poutní tradice došlo v roce 1796, kdy se průvodu ke kostelu sv. Prokopa v Prokopském údolí zúčastnilo se svolením úřadů více než 60 poutníků.⁴³ Světské prvky však brzy přebily církevní tvář pouti. Spisovatel Jakub Arbes, který napsal pro Ottovy *Čechy* kapitolu věnovanou okolí Prahy, si postesknul, že „*kostelík bývá zřídka navštěvován. Také bývá tu čtena mše jen několikrát do roka, zejména v den sv. Prokopa 4. července a v neděli po dni tom, kdy odbývá se zde obvyklá pouť*“.⁴⁴ Ve své kulturní črtě *Svatoprokopská pouť* s podtitulem *Selanka* vypráví Arbes o výpravě středostavovských korporací do Svatoprokopského údolí kolem poloviny 19. století: „*Jak zcela jinak bývalo tam ještě před čtvrt stoletím o pouti prokopské! Nebylat' to pouhá pouť výhradně ve smyslu církevním, nýbrž v pravdě národní slavnost česká, ke které dostavovalo se i na tisíce výletníků z Prahy a okolí (...)* Žel však, že právě v době, kdy národní uvědomělost v netušené míře zmohutněla a nyní již takořka všechny vrstvy pronikla, slavnosti v podstatě nenárodní udržely se z větší části ve své dřívější oblíbe-

⁴⁰ Marek KREJČÍ, Poutě očima českých umělců, in: Východočeský sborník historický 23, 2013, s. 357–362, zde s. 357–358.

⁴¹ K průběhu svatoprokopské pouti např. Karel STEIN, Svatoprokopská tradice v Rynartících, Děčínské vlastivědné listy 3, 1999, č. 3, s. 25–29.

⁴² K obnovení poutní tradice v Sázavě došlo v roce 1796 (F. KRÁSL, Svatý Prokop (jako pozn. 22), s. 392).

⁴³ F. KRÁSL, Svatý Prokop (jako pozn. 22), s. 392.

⁴⁴ F. A. ŠUBERT – F. A. BOROVSÝ, Čechy (jako pozn. 14), s. 437.

nosti, kdežto druhy nejoblíbenější, ryze národní slavnost v Dalejském údolí, jejíž vznik zakládá se v tradicích staroslovanských, nalézá se již po několik roků, abychom tak řekli, v „posledním tažení“⁴⁵ Hlavní důvod tohoto „úpadku“ shledává Arbes především ve způsobu moderního masového turismu, kdy se namísto individuálního „putování“ krajinou na odlehlá místa za účelem kontempace a objevování duchovních hodnot prosazuje kolektivní a hektické „cestování“ na snadněji dostupná místa tam, kde se ideálně nachází i nějaká zahradní restaurace či hospůdka. Pro moderního člověka ztrácí půvabné, romantické a od Prahy poněkud odlehlé (navíc bez přímého železničního spojení) Prokopské údolí na své atraktivitě a jeho „objevování“ je omezeno maximálně na krátkodobé výlety do tamějšího hostince.⁴⁶

V další části líčí Arbes reportážní formou tradiční průběh svatoprokopské poutě. Padesát i více různých velkých i zámožných výletních společností (převážně příslušníci nižší střední třídy z řad rodin pražských řemeslníků) se obvykle společně složily na jídlo, pití, hudebníky a další zábavu; vše se připravovalo s týdenním předstihem. Výletníci se vydávali na cestu pěšky nebo povozem ihned po východu slunce první neděli po 4. červenci. Cesta od Smíchova přes Dalejské údolí až ke kostelu sv. Prokopa byla lemována dlouhou šňůrou „*korálů bídý*“,⁴⁷ jak Arbes nazývá žebrající ubožáky a mrzáky. Oblečení nebylo příliš slavnostní, ale spíše jednoduché a praktické s ohledem na rozmary počasí, náročnost trasy i délku výletu. Procesi mělo vždy jasně danou sociální a věkovou hierarchii; vpředu šli starší a „váženější“, dále jejich synové a dcery, za nimi pomalejší matky s dětmi, starci, chasníci a nakonec učedníci s jídlem a pitím. Toto pořadí se však brzy promíchalo s ohledem na tempo jednotlivých účastníků a také na různé zastávky k odpočinku, občerstvení a pobavení. Podél cesty zněly oblíbené písně jednotlivých společností za doprovodu kytary nebo harmoniky.

Prostranství před kostelem připomínalo „*kaleidoskopický obraz velké venkovské pouti, ke které se bylo dostavilo množství velkoměšťáků*“. Jindy pusté místo oživovaly četné perníkářské a hračkářské krámy, komediantské vozy, dřevěné lavičky a na kůlech natažené provazy k odpolednímu představení. „*Baby s brunčály, řehtačkami a klapačkami, prodavači a prodavačky jarmarečních písní, hokyně s kyselými okurkami, trešněmi, hruškami a jiným ovocem; krámy s prstýnky a svatými obrázky, preclíkáři, uzenkáři a čamburináři. Z chrámu zaznívá velebný zvuk varhan nebo zpěv – právě zahájena zpívána mše; ale zvuky ty přehlušuje občas šumný hluk a ruch předkostelní, kde úpěnlivé doprošování se žebráků, dovolávajících se soucitu, pojí se s dryáčnickým provoláváním prodavačů*“.⁴⁸ Výletníci pokračovali dále do údolí, kde si každá společ-

⁴⁵ Jakub ARBES, Svatoprokopská pout' před čtvrt' stoletím, in: Světozor. Obrázkový týdeník 21, 1887, č. 32, s. 506–507; TÝŽ, Rváč a jiné povídky, Praha 1977, s. 323–324.

⁴⁶ Poutní hostinec stával u silnice mezi železničním přejezdem a ústím lomu. Místo je do dnes patrné podle kaštanů.

⁴⁷ J. ARBES, Rváč (jako pozn. 45), s. 326.

⁴⁸ Tamtéž, s. 335.

Obr. č. 4. Svatoprokopská pouť na přelomu 19. a 20. století – <http://prokopskeudoli.org.uvirt11.active24.cz/index.php/cs/prokopske-udoli/vylety/62-historie-a-pametihodnosti> [cit. 26. 1. 2021].

nost obsadila volné místo, utábořila se a začala volná a družná zábava jednotlivých věkových i sociálních skupin.

Celá akce se nesla v duchu nevázanosti, a proto velmi často docházelo zvláště v pozdních hodinách ke rvačkám, které popisuje v povídce *Pranice v Prokopském údolí* z roku 1873 Karolina Světlá. Tuto povídku otiskla spisovatelka ve Světozoru a v roce 1888 vyšla v rámci autorčiných pamětí *Upomínky Karoliny Světlé: „Také o českých bálech začaly si větší v ústavě dívky vypravovati, ale vždy s velikým jen pohrdáním (...) Končily prý velikolepou pranicí, kdež chasa sladovnická s mlynářskou a řeznickou se potýkaly, a v níž zejména jejich ženy a milenky, věrné to stoupenky pramateře své Vlasty, co nejobnivěji se účastnily asi s takovým úspěchem jako za jisté Prokopské pouti. Stalo se totiž, že jednou o svatém Prokopě v údolí téhož jména strhla se půtka mezi paními, které sestoupivše se podle cechů svých manželů v bojovně se shlukly šiky a dorážejíce na sebe a trhající si v krutém zápasu náušnice a z hlavy čepce, aniž kdo s určitostí říci mohl, co vlastně zavadlo příčinu k strašlivé této šarvátku, z níž se odvážely účastnice napolo uškrčené, k nepoznání rozdrápané na selských v rychlosti najatých povozech do Prahy“*.⁴⁹ Jak uvádí Arbes, kolem poloviny 19. století bylo možné slyšet během pouti množství s vlasteneckým a politickým podtextem.⁵⁰ Pout' obvykle končila po západu slunce, část výletníků se hlučně a vesele vracela do Prahy, část pokračovala na taneční zábavě v hospodě v tamějším mlýně.

Nutno podotknout, že tradice pouti se udržela i poté, co vlivem těžby ve vápencových lomech koncem 19. století zcela zanikla údajná světcova jeskyně. Na webových stránkách Společnosti pro ochranu Prokopského a Dalejského údolí můžeme např. na toto téma nalézt záznam svědectví hlubočepské rodačky Marie Nedvědové.⁵¹

Prokopská jeskyně a kostel jako předmět zájmu umělců

Tajemný útvar jeskyně bývá z pohledu badatelů o krajině nazýván „*krajinou mezi vědou a uměním, univerzálním a národním*“.⁵² S jeskyněmi byly ztotožňovány mytologické příběhy, které se později staly inspiračním zdrojem pro jednotlivá národní hnutí. Jeskyně byla pokládána už od starověku za spojnici mezi nebem a zemí zasvěcenou

⁴⁹ Karolina SVĚTLÁ, *Pranice v Prokopském údolí*, in: Světozor. Obrázkový týdeník 7, 1873, č. 27, s. 2; TÁŽ, *Upomínky Karoliny Světlé*, Praha 1888, s. 210–211.

⁵⁰ J. ARBES, *Rváč* (jako pozn. 45), s. 328.

⁵¹ Společnost pro ochranu Prokopského a Dalejského údolí, *Svatoprokopská pout' – ze vzpomínek*, 2016. Dostupné online z: <http://prokopskeudoli.org.uvirt11.active24.cz/index.php/cs/zpravvy-zpravodaju/91-svatoprokopska-pout-ze-vzpominek> [cit. 3. 11. 2020].

⁵² Veronika FAKTOROVÁ, *Krajina mezi vědou a uměním, univerzálním a národním*. Re- prezentace Fingalovy jeskyně, in: *Krajina – maska přírody? Studie k estetice krajiny a environmentu*, red. Karel Stibral – Veronika Faktorová, České Budějovice 2015, s. 155–179.

vesmíru. Bylo to dáno už charakterem jejího vzniku; jeskyně vznikly ze samotné přírody a zároveň ve spojení se zemí. Jeskyně představovala ideální kosmický obraz samorostlého a beztvareho vesmíru srostlého s hmotou, kterou učenci zobrazovali právě v substanci skály a kamene. Vnějšík jeskyně byl z hlediska složení a uspořádání forem považován za rozkošný a krásný, za symbol kvality. Dutý prostor uvnitř skály, který poskytoval přístup do nitra země, však svou nekonečnou hloubkou vzbuzoval pocit strachu a tmy a současně byl symbolem posvátna. Tato dvojznačnost – malebnost a zároveň tajemnost – předurčovala jeskyni k tomu, aby se stala předmětem zájmu intelektuálů a současně obdivu v rámci formujícího se estetického vnímání přírody (krajiny).⁵³ Evropská umělecká tradice spatřovala v jeskyni dokonalou přírodní architekturu, nezátíženou klasickou teorií architektury, ani úvahami o sloupových řádech.⁵⁴ Novověký poustevnický kult návratu k původnímu zbožnému křesťanskému životu mimo civilizaci a nápodoba přírodní jeskyně v zahradním umění z ní učinil předmět zájmu umělců a především častý námět malířů.

Kult poustevníků a kult jeskyní vznikl jako reakce na velké chrámy plné lidí a velkolepá církevní představení. Barokní člověk vnímal krajinu daleko spíše jako důkaz boží dobroty než pro její (přírodní) hodnoty, které objevil až romantismus. Baroko vyznávalo jednotu ducha a světa, a tak posvátné bylo přirozeně doplňováno přírodním. „Stvořené“ přírodniny (především skály a stromy) byly nahlíženy jako esence Stvořitele.⁵⁵ Pro nejstarší vyobrazení Prokopského údolí nebylo tudíž tolik důležité zachytit reálnou krajinu, ale spíše malebnou a ladnou kulisu božího příběhu. Ikonograficky se jednalo o harmonické spojení poutního chrámu – kostela sv. Vavřince – s přírodou, kterou dotvářel procházející pěší poutník či procesí. Na vyobrazeních kostelíka stojícího na skále, v jejímž nitru byla skryta jeskyně, bývá zdůrazňována linie horizontu oproti tmavé hmotě skal.

V raném baroku se objevuje jako svébytný umělecký žánr **krajinomalba**. Dobbá praxe také zavedla tradici tzv. památečních tisků, kdy si cestovatelé z řad šlechty přiváželi jako suvenýr ze svých kavalírských cest do Říma rytiny antických zřícenin.⁵⁶

⁵³ Srov. Karel STIBRAL, Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku, Praha 2005; Česká estetika přírody ve středoevropském kontextu, red. Karel Stibral, Praha 2009.

⁵⁴ Taťána PETRASOVÁ, Koncept jeskyně a teorie spojených umění, in: Zdeněk HOJDA – Marta OTTLOVÁ – Roman PRAHL, Stíny, světlo a tma v české kultuře 19. století, Praha 2018, s. 203–205.

⁵⁵ Zdeněk KALISTA, Tvář baroka. Poznámky, které zabloudily na okraj života, skicář problémů a odpovědí, Praha 2005, s. 43.

⁵⁶ Této problematice se podrobněji věnuje I. Cerman – srov. např. Ivo CERMAN, Bildungsziele – Reiseziele: die Kavalierstour im 18. Jahrhundert, in: Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts 18/19, 2004, s. 49–78; TÝŽ, Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici, Praha 2011.

Obr. č. 5. Friedrich Bernhard Werner: Prokopské údolí u Prahy, rytina, kolem 1740.
– MHMP, H 061 702.

Tento zvyk byl později přejat měšťanským prostředím, kde se rozšířila obliba pro grafiku a kresbu městských vedut. Také v tvorbě nejvýznamnějšího pražského rytce a grafika Václava Hollara (1607–1677) se objevuje motiv pražského okolí: pohled na krajinu jižně od Prahy zachycuje v dáli uprostřed kostel sv. Filipa a Jakuba na Zlíchově, vpravo nad Vltavou Vyšehrad a vlevo Prokopské údolí.⁵⁷ Tento drobný lept nefiguruje jako samostatná veduta, ale je součástí Hollarových skic ke studiu pražské krajiny, ve kterých umělec hledal nejpříhodnější pohled na město.⁵⁸ Další vyobrazení Prokopského údolí najdeme v rozsáhlé sérii rytin dávno zmizelých staveb a zákoutí pražského okolí slezského grafika a kreslíře Friedricha Bernharda Wenera (1688/90–1776/78) z doby kolem roku 1740.⁵⁹ Na kresbě je dokumentaristicky věrně zachycena novostav-

⁵⁷ Drobná grafika se nachází ve sbírkách Památníku národního písemnictví, IG 3142. Dostupné online: http://www.webumenia.sk/cs/dielo/CZE:PNP-IG_3142 [cit. 10. 2. 2021].

⁵⁸ Jiří KROPÁČEK, *Pražské veduty. Proměny obrazu města (1493–1908)*, Praha 1995, s. 106–108.

⁵⁹ Václav HLAVSA, *Pražská barokní veduta. Tvář a život města Prahy 1650–1750*, *Pražský sborník historický* 9, 1975, s. 19–77, zde s. 54.

Obr. č. 6a–b. Karel Antonín Balzer: Jeskyně sv. Prokopa, kolem 1790 (vlevo); současná podoba místa vstupu do bývalé jeskyně (vpravo). – MHMP, H 163 534; foto autor (2020).

ba kostela sv. Prokopa, který se nachází ve středové ose obrazu na osvětlené skále s vedlejší kompozicí dvou tmavých hmot mohutných svahů s figurální stafáží v přední části.

Grafika s názvem *Jeskyně sv. Prokopa* pochází z dílny Antonína Karla Balzera (1771–1807) a zachycuje jako jedno z mála děl interiér jeskyně. Vznikla kolem roku 1790, kdy umělec podnikl několik výletů do okolí Prahy do krajiny u Karlštejna a Sv. Jana pod Skalou.⁶⁰ V interiéru jeskyně osvětleném seshora dopadajícím světlem se nacházejí tři muži, jeden z nich v mnišském rouchu ukazuje levicí vzhůru ke stropu a druhou rukou pobízí návštěvníka s kloboukem a holí v ruce. Třetí muž stojí udiveně na kamenném skalním schodišti a zírá na místo, kam směřuje mnichova ruka. Romantický výjev tudíž odkazuje na dobové obývání místa poustevníky, kteří spravovali kostel a provázeli zájemce jeskyní. Pro úplnost ikonografického zobrazení Prokopského údolí na grafikách a vedutách je nutné připojit ještě kresbu Jana Antonína Venuta (1746–1833) z roku 1822.

⁶⁰ Libuše BROŽKOVÁ – Soňa DIVIŠOVÁ, Jan a Antonín Balzer. Katalog výstavy, Praha 1968, s. 32.

V 19. století krajinomalba odrážela jak společenské dění, které s čím dál větší naléhavostí posilovalo jak vlastenectví a národní aspekty, tak subjektivní pozice autora a jeho „romantický“ vztah k přírodě. Ideálem bylo splynutí s přírodou, prostota přirozeného života a touha po dokonalé národní kultuře, která by českému národu zajistila důstojné místo v kontextu moderních evropských států.⁶¹ Tomuto ideálu odpovídá také prostředí – krajinný typ – do něž je příslušný výjev zasazen. Určují ho základní krajinné komponenty odpovídající tradičním popisům ráje; prvky, které utvářejí líbezná místo (*locus amoenus*). To se od dob Vergílie stalo hojně popisovaným literárním klíší, jehož základní obraz tvoří louka, pramen a háj. Postupně se stávalo připomínkou idyllického spočinutí v krajině, protipólem reálné existence.⁶²

Obr. č. 7. Jan Antonín Venuto: Jeskyně sv. Prokopa u Prahy, 1822. – Österreichische Nationalbibliothek Wien, Bildarchiv Austria, N 00135863.

Působivá krajinná scenérie údolí posloužila malíři Josefu Berglerovi (1753 – 1829) jako kulisa pro ilustraci „*směšnohrdinské*“ básně *Reci v zajetí na Děvině* z velké

⁶¹ Lucie VLČKOVÁ, Dokonalí venkované v rajské zemi. Idyla obrazu české krajiny, in: Dějiny a současnost. Kulturně-historická revue 30, 2008, č. 6, s. 37–38.

⁶² V tomto smyslu byly Čechy líčeny jak v literatuře, divadelních hrách nebo v krajinomalbě jako ráj, který ovšem neměl nic společného s reálnou situací – srov. např. Nina MILOTOVÁ, Krajina jako národní symbol. Říp – Blaník – Vltava – Labe a jejich význam při utváření národní identity v závěrečné fázi českého národního hnutí, in: Acta Musei Nationalis Pragae – Historia litterarum 64, 2019, č. 3–4, s. 33–44.

Obr. č. 8. Anonym, připisováno Antonínu Janu Gareisovi: Slavnost v Prokopském údolí, litografie, kolem 1830. – MHMP, H 132 451.

epické básně *Děvín* Šebestiána Hněvkovského (1770–1847).⁶³ Dobovou atmosféru Prokopské pouti zachytil litograf a žánrový malíř Antonín Jan Gareis (1793–1863) na své grafice z roku 1826. Je na ní zachycena bavící se měšťanská společnost, která se v údolí pod kostelíkem oddává bujarému veselí tak, jak je později popisovala Karolína Světlá. Český malíř a kreslíř Vincenc Morstadt (1802–1875) vytvořil svým dílem autodidaktický obrazový popis Prahy a okolí kolem poloviny 19. století. Prostorový reliéf vápencových skal Prokopského údolí je zachycen na jedné z jeho nejranějších praž-

⁶³ Celá báseň o dvanácti zpěvech vyšla poprvé v roce 1805. Berglerovy ilustrace vystihují „zábavní a humorizující vztah divadelní literatury a lidového publika k „převrácenému světu“, jejíž mytologicky představovaly desetiletím kolem roku 1800 dívčí války v Čechách“. Na ilustraci jsou sklíčení mužští hrdinové, kteří v hradním vězení spřádají přízi či pletou cosi z vlny (vědro, koště a lopatka na smetí jako atribut pokoření reků) – srov. Roman PRAHL – Karolína FABELOVÁ, Josef Bergler a grafika v Praze 1800–1830, Olomouc – Praha 2007, s. 58. Může tu jít podle mého názoru i o souvislost s proslulými „dívčími pranicemi“ během Svatoprokopské poutě, které později popsala Karolína Světlá.

ských vedut z roku 1819, samotnou skálu s kostelem sv. Prokopa zpracoval jako kresbu tužkou až v roce 1873.⁶⁴

Kresbu Prokopského údolí vytvořil rovněž malíř Josef Mánes (1820–1871), když se ve 40. letech 19. století intenzivně věnoval studiu přírody. Už v roce 1841 se jako čerstvý student pražské Akademie zapojil do letního malířského ateliéru, který pořádal jeho otec Antonín Mánes (1784–1843), profesor krajinářské školy na pražské Akademii.⁶⁵ Postavu poustevníka Prokopa zobrazil na pozadí reálné krajiny Prokopského údolí kolem poloviny 19. století malíř Josef Richter.

Originální krajinářské schopnosti prokázal i malíř Adolf Kosárek (1830–1859), součástí jehož díla jsou dva prokreslené kartony Prokopského údolí. Podle Naděždy Blažíčkové-Horové patřily pravděpodobně mezi připravované předlohy pro *Horopisné obrazy pražského okolí*, které vydal geolog Jan Krejčí (1825–1887) v roce 1857, ovšem nakonec s kresbami Eduarda Herolda (1820–1895).⁶⁶ Kartony vynikají svou plasticitou jak ve velkých rysech, tak v nejmenších detailech a zachycují skálu s kostelíkem ještě před vznikem lomu. S ikonografií Prokopského údolí se setkáme také u již zcela realisticky zaměřených grafik Karla Liebschera (1851–1906), které zachytily jeho stav před rozšířením lomu a odlámaním jeskyně, a jehož ilustrace doplňují třetí díl vydání *Ottových Čech*.⁶⁷

Generaci avantgardistů počátku 20. století zastupuje akvarel Prokopského údolí od Václava Špály (1885–1946).⁶⁸ Z kresby vysvítá umělcův smysl pro jasný úsečný tvar; má tvarovou kázeň, v níž se forma redukuje na elementární tvary. Kompoziční řešení, založené na plynulé vazbě oblých a přímých čar, často v ostrých úhlech, dynamizuje plochu. Kresba nepochybně odkazuje svým charakterem k podobným skalnatým krajinám z Dalmácie, které malíř ztvárňoval ve stejné době.⁶⁹ Oblast Hlubočep a Prokopského údolí se také stala oblíbeným námětem malíře Jana Konůpka (1883–1950), který ve 20. a 30. letech vytvořil několik uhlových kreseb a akvarelů s touto tematikou, z nichž většina se dnes nachází ve sbírkách Moravské galerie v Brně.⁷⁰

Vedle pramenů obrazových můžeme v souvislosti s tematikou Prokopského údolí analyzovat **prameny literární**. Vedle výše uvedených Balbinových a Vogtových

⁶⁴ Kateřina BEČKOVÁ – Jana PASÁKOVÁ, Pocta Vincenci Morstadtovi, Praha 2002, s. 40; Praha v díle Vincence Morstadta. Katalog k výstavě, red. Jana Pasáková, Praha 2007.

⁶⁵ Studenti cestovali po středních Čechách a vedle Prokopského údolí malovali tehdy oblíbené „romantické“ partie okolo Sv. Jana pod Skalou, Karlštejna či Kokořina (srov. Naděžda BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Malířský rodina Mánesů, Praha 2002, s. 123).

⁶⁶ Naděžda BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, České malířství 19. století, Praha 1998, s. 177.

⁶⁷ F. A. ŠUBERT – F. A. BOROVSÝ, Čechy (jako pozn. 14), s. 436.

⁶⁸ Tomáš BERGER, Václav Špála: mezi avantgardou a živobytím, Praha 2005, s. 92.

⁶⁹ Jiří KOTALÍK, Václav Špála, Praha 1972, s. 50–52.

⁷⁰ Hana LARVOVÁ, Jan Konůpek. Poutník k nekonečnu, Praha 1998, s. 156–157.

Obr. č. 9. Adolf Fridrich Kunike: Pohled na kapli a jeskyni sv. Prokopa, grafika, kolem 1830.
– MHMP, H 163 534.

práci o Čechách nalezneme zmínku o Prokopské jeskyni a kostele v časopise *Hyllos*, který vycházel v letech 1820–1821 a byl typickým zástupcem první vlny národních vlastenecko-výchovných periodik beletristického a populárně-naučného obsahu.⁷¹ Jeho cílem se stalo šířit zábavnou formou vlastivědné povědomí o Čechách mezi širším okruhem čtenářů.⁷² Anonymní autor se v jednom z článků věnuje místům, spjatým

⁷¹ Srov. Veronika FAKTOROVÁ, Koncept romantického časopisu. Periodika Krok a Časopis českého Musea z perspektivy středoevropského časopisectví, *Česká literatura. Časopis pro literární vědu* 64, 2016, č. 2, s. 167–203, zde s. 167–168.

⁷² Časopis byl prolut výraznou národně-uvědomovací tendencí, která se projevovala zejména v pravidelném zařazování studií o významu českých osobností a památných míst. Předlohou tohoto časopisu, který nesl podtitul *Dobrozvěst*, byl německy psaný časopis stejného názvu *Hyllos*. Tento časopis vycházel v letech 1819–1822 a byl úzce spjat s pražským německým prostředím. Srov.

Obr. č. 10. Václav Špála: Prokopské údolí, 1913. – Národní galerie Praha, K 38996. https://sbirky.ngprague.cz/dielo/CZE:NG.K_38996 [cit. 11. 2. 2021].

s prokopskou legendou a ve svém popisu líčí geografické poměry Prokopské jeskyně a okolí a tradici svatoprokopské pouti: „*V propasti slyšet jest hukot tekoucí vody, přes kterou se tu a tam kráčetí musí (...)* Po té velmi obtížné chůzi přijde se do vlastní Prokopovy jeskyně, která dosti prostorná jest (...) *Všecko tu jest tak strašlivé! (...)* V den svatého Prokopa a pak po celý týden bývá místo od Pražanů velmi hojně navštěvováno, kteříž tu v malém kostele velmi mnoho, ale v hospodě velmi málo místa nalézají.“⁷³ Součástí textu byla veduta podle vyobrazení Josefa Kablicka s názvem *Ansicht der Legend um die Procopihöhle bei Prag*.

Popis a vyobrazení místa se nachází také v díle Karla Vladislava Zapa (1812–1871), který se věnoval především historii a památkám Prahy a jejího okolí. Už ve svém prvním *Průvodci po královském hlavním městě Praze* z roku 1835 se v kapitole věnované pražskému předměstí a jejímu okolí popisuje Prokopské údolí v souvislosti se svatoprokopskou legendou: „*Ve skále vytesané schody nás vedou dolů k jeskyni, jež Prokopovi za přístřeší sloužila. Naše vůkolí nám romantickou obrazotvorností maluje*

těž Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce II, sv. I (H–J), red. Vladimír Forst, Praha 1993, s. 375–376.

⁷³ ANONYM, Jeskyně svatého Prokopa, in: Hyllos: národnj časopis povčugjčyho a obwe-selugjčyho obsahu 2, 1820, s. 127.

*předvěký život poustevníkův. Tato jeskyně vztahuje se několik set kroků do vnitřnosti vrchu, na němž onen kostelíček stojí. Jestliť tmavá a někde tak úzká, že jeden po druhém jenom proléztí může. (...) Slysíme šumot podzemních vod, přes které nám leckdes kráčetí jest, až se posléze dostaneme do prostrannějšího pozadí, kde vlastní byt tohoto svatého muže byl.*⁷⁴ Zap dále přibližuje opuštěnou poustevnu před jeskyní, svatoprokopskou pouť a věnuje se geologickým poměrům okolí, které „připomíná pravou předvěkou poušť křesťanských anachoretů.“⁷⁵ Obdobně je místo v souvislosti se svatoprokopskou legendou popisováno i v Zapově *Průvodci po Praze* z roku 1848, jistě za účelem zvýšení jeho atraktivity a návštěvníckého potenciálu: „Zpočátku pne se jeskyně vzhůru, potom se přijde po úzké, hranatým kamením pokryté stezce vedle rozsedliny „strouha“ nazvané, a po mnohém sem tam se plazení ku kamenu, jemuž „čertova hlava“ říkají. Odtud se spouštíme dolů velmi úzkým otvorem až k místu, kdež dle pověsti sv. Prokop přebýval, a kde člověk zpřima státi může. Spatří se tu při rozžatém světle povýšené kamenné místo, lože prý sv. Prokopa, a pak obraz, představující kříž a pod křížem klečící podobu v poustevnickém oděvu.“⁷⁶

Vědomá snaha o začlenění kultu sv. Prokopa do mytologického českého národního příběhu vedla mnoho literátů k využití svatoprokopské legendy v jejich dílech. Nejrozsáhlejším pokusem o přiblížení světcova „vlastenectví“ je báseň Jaroslava Vrchlického (1853–1912) *Legenda o svatém Prokopu*, ve které je Prokop líčen jako šířitel „domácí“ verze křesťanství. Když ve zpěvu *Dívni hosté* nechá přenocovat ve své poustevnické jeskyni německé mnichy, kteří byli vysláni císařem do Čech na misii, a pozná jejich „pravé“ charaktery, rozhodne se prospět své vlasti a založit slovanskou řeholi.⁷⁷ Motiv Prokopské jeskyně se zde objevuje v souvislosti se známou legendou o Prokopově vyhnání usídlených ďáblů a „kultivací“ tohoto místa v souladu s křesťanskou hodnotou obdělání země.⁷⁸ Vrchlický zde záměrně kombinuje dvě starší legendy ze světcova života. První se týká Prokopova přemožení ďáblů a zřízení poustevnického příbytku na vrchu rozsedliny, zvané Čertova brázda a situované do blízkosti Sá-

⁷⁴ Karel Vladislav ZAP, Popsánj kr. Hlavnjho města Prahy pro cizince i domácí, Praha 1835, s. 232–233.

⁷⁵ K. V. ZAP, Popsánj (jako pozn. 74), s. 233.

⁷⁶ Karel Vladislav ZAP, Průwodce po Praze. Potřebná příruční kniha pro každého, kdo se s pamětnostmi Českého hlavního města seznámiti chce, Praha 1848, s. 306–307.

⁷⁷ „(...) Haněli ty české lesy neschůdné a nekonečné, řeč – která jim byla cizí (...) Němci jsou a po latině chtějí mluvit k bratřím tvojím, jednou rukou chtějí podat světlo víry, ale druhou vyrvat otců jazyk svatý. V jedné nesou symbol kříže, v druhé ukrývají kleště (...) Zachraň jazyk svému lidu, řeč svou ať svého Boha vyznává, vstaň, po šlépějích jdi jež ukázal ti Cyrill (...) Výzeň Němce, cizozemce!“ (Jaroslav VRCHLICKÝ, *Legenda o svatém Prokopu*, Praha 1884, s. 72–78).

⁷⁸ Prokop podle básně začne zvelebovat okolí jeskyně, chová včely, ochozí si laňku, která mu dává mléko a oddává se modlitbám.

zavského kláštera a vsi Černé budy.⁷⁹ Druhá legenda je spojena s Prokopskou jeskyní u Hlubočep a popisuje známý příběh o tom, jak si zde Prokop ochočil čerta a zapřáhl jej do pluhu.

Prokopská jeskyně je rovněž dějištěm méně známého dramatu Václava Klimenta Klicpery (1792–1859) *Boleslavovci*, v němž vystupuje postava poustevníka závského.⁸⁰ Pozdější variantu popisu místa nalezneme příkladně u Sofie Podlipské (1833–1897) v sentimentální historické povídce *Oldřich, Božena a sv. Prokop*. Obraz jeskyně je tu vyličen dvojím způsobem; jednou jako reálné obydlí poustevníka Prokopa, jednou poměrně pozoruhodně jako model – hračka pro dítě. Podle příběhu věnoval poustevník Prostivoj (tj. Prokop) vladykovi Domarodovi Křesinovi a jeho dceři Boženě, pozdější manželce knížete Oldřicha, vlastnoručně vyrobenou dřevěnou maketu se svojí jeskyní.⁸¹ Pozdější česká kněžna pak tuto jeskyni uchovávala po zbytek svého života jako relikvii.

K oblíbeným spisovatelským motivům patřila svatoprokopská pouť. Vedle výše zmíněných děl Jakuba Arbese či Karoliny Světlé se jedná o prózu *V Prokopském údolí* ve druhé knize osmidílného kronikářského cyklu o Praze *Naše zlatá matička* Václava Řezníčka (1861–1924). Přestože dílo pochází z roku 1922, úryvek se vztahuje k polovině 19. století: „*Scházel ke vchodu do jeskyně, ke sluji sv. Prokopa, před níž stála chatrč, ve které bydlel strážce jeskyně ustanovený stařec, jenž také o výroční pouti v kostele sv. Prokopa zastával kostelnickou službu. Druhdy v chatrči té bydlíval poustevník. Strážcův syn nyní měl stát před chatrčí stůl a na něm ležet pamětní knihu, do níž se poutníci za groš zapisovali. Knihu tuto založil a na začátku ji veršovaným proslovem opatřil básník Antonín Puchmajer, když před pěti lety v Jinonicích vedl duchovní správu (...)* Po požehnutí v kostele sv. Prokopa dole v údolí v prostorné šenkovní světnici se usadilo několik muzikantů. Na to již čekal celý zástup děvčat (...) Bylo starým, dávným zvykem, že první skochnou u sv. Prokopa tancovaly holky s holkami. Říkalo se, že

⁷⁹ Otomar DVOŘÁK, Krajinou Čertovy brázdy. Za sv. Prokopem od Šembery k Sázavě, Beroun 2008, s. 126–149.

⁸⁰ Adolf ŠUBERT, Klicpera dramatik. Jeho profil a místo v české dramaturgii, Praha 1898, s. 118.

⁸¹ „(...) Byla to malá jeskyňka, věrně vypočítaná a jeskyně Prostivojova, vyrobená z drobného, třpytivého, pryskyřičí slepeného kamení. Vchod do jeskyně podobal se nejmělejšímu portálu vedoucímu do nějakého velechrámu, ač bylo to jen pouhé dílo přírody dobře napodobené. Zimního času míval Prostivoj u tohoto vchodu jakási hrubý, z kmenů sbitá dvířka, v létě však jen přivalený kámen na ochranu proti zvěři. Při malé Boženčině jeskyňce toho nebylo a bylo viděti volně do nítra jeskyňky jemným mechem vystlané a pěkně obložené. Činilo to dojem hezounké zahrádky a opravdu bývalo ve Prostivojově skutečné jeskyni celou zimu zeleno, jako Domarod dosvědčoval. Dále bylo v té napodobené jeskyňce klekátko z kamének a nad ní prostý dřevěný křížek. V pozadí bylo viděti kamenný stůl, zcela samorostlý z vyčnívajícího skalního balvanu, častým otíráním uhlašený. Podobně tam bylo i sedadlo a to bylo veškeré zařízení poustevníkovo (...)“ (Sofie PODLIPSKÁ, Oldřich, Božena a sv. Prokop. Obrázek z našich dějin, Praha 1905, s. 14–15).

kteřá holka si u Prokopa ocet odtočila, již nikdy potom u muziky nestojí, ale jde z ruky do ruky. Na toto první kolo se přicházelo dívat mnoho zvědavců, neboť podívaná za to stála, jak zástup děvčat jako květů jedna druhou vytáčí, až se za nimi sukňě vzdouvají a vlají.⁸²

Zachyceny byly také počátky geologického výzkumu oblasti Prokopského údolí, spojené s osobností Joachima Barranda (1799–1863), a vápencových lomů: „Údolí svatoprokopské, jež bývalo tehda jedním z nejoblíbenějších výletních míst, znal J. Barrande z několika již návštěv (...) Stanulť na nejvyšším temeni Dívčích hradů – nad tak zvanou Bílou stěnou, odkud jest jedna z nejkrásnějších vyhlídek na Prahu (...) Náhle zazněla těsně pod ním hromová rána, až se půda kolkolem chvějivě zaduněla. Shledal, že stojí těsně nad kamennými lomy, v kterých byl právě kámen prachem lámán (...) Zahnul za první skalní balvan, shýbl se pro kámen a shledal v něm symetrickou jakousi figuru v podobě ráčka (...) Na cestě domů zabýval se v duchu svými vzpomínkami a na kámen úplně zapomněl. A přece odnášel si skvost nezměrné důležitosti a zároveň zárodek své nesmrtelnosti“.⁸³ Vedle Arbesovy „kulturně historické“ novely *Trilobit* z roku 1890 se s tématem geologického průzkumu setkáme v mystickém nedokončeném románu *Dům alchymistův* od Gustava Meyrinka (1868–1932) z roku 1930: „Jednou o svatojánském svátku jsem se vydal pěšky do vápencových skal Prokopského údolí, vyzbrojen batohem, geologickým kladívkem a dlátem. Kde nyní stojí ústav pro duševně choré (!), tam se za mých časů tyčil vrchol skaliska s hlubokou jeskyní. Za soumraku to připomínalo zívajícího bělavého obra. V ní práý, jak se říká, bydlel před staletími svatý Prokop. Připutoval pryč ze samé Asie (...)“.⁸⁴

Těžba vápence a postupný zánik Prokopské jeskyně a kostela

Silurský útvar vápenné vysočiny Vltavského údolí s rozsáhlým systémem skal a zářezů vsutku patřil k ojedinělým geologickým úkazům nejen v Čechách, ale v celé Evropě.⁸⁵ Nejstarší doklady o zpracování místního kamene pocházejí už z období eneolitu, sbíraný či lámáný vápenec byl rovněž použit na zpevnění některých valů Butovickeho hradiště v 8. a 9. století.⁸⁶ Až do 19. století převládal sběr kamenů a olamování

⁸² Václav ŘEZNÍČEK, *Naše zlatá matička. II.* Bouřky, Praha 1923, s. 278.

⁸³ Jakub ARBES, *Sebrané spisy V. Knihy novel a povídek I*, Praha 1900, s. 91–99.

⁸⁴ Gustav MEYRINK, *Dům alchymistův*, Praha 1996, s. 97.

⁸⁵ Jan KREJČÍ, *Horopisné obrazy okolí pražského*, Praha 1857, s. 13.

⁸⁶ Hradiště se nacházelo na vyvýšenině v západní části protáhlého ostrohu, který ze severní, západní a jižní části obtéká Prokopský potok a z východní části Dalejský potok. Lokalita byla osídlena již v pozdní době kamenné, v období řívnáčské kultury. Stáří těžeb a doklady o sbírání kamenů a olamování skal se dají vystopovat z archeologických nálezů a použití kamene u hradištních staveb. Nejnověji srov. Vladimír ČTVERÁK – Michal LUTOVSKÝ – Miloslav SLABINA – Lubor SMEJ-

přirozených skalních výchozů. Ve středověku a raném novověku se vápno většinou páliło na místě ve vápenných mlířích, v Prokopském údolí ovšem jejich pozůstatky nalezeny nebyly. Podle jedné z hypotéz byla většina z nich zničena mladší těžbou a zástavbou, Jan Němec však hlavní příčinu jejich neexistence vidí v nedostatku místního dřeva vlivem postupného odlesňování pražského okolí.⁸⁷ Vápenec se proto odvážel do pražských cihelen v blízkosti Vltavy, kam bylo snáz dopravováno vory palivové dříví. Postupně se výroba vápna přesunula z centra na okraj Prahy, kde byly zakládány četné cihelny.⁸⁸

Počátky **systematické lomové těžby** v Prokopském údolí můžeme datovat rokem 1820, ze kdy pocházejí nejstarší zmínky o tamějších lomech.⁸⁹ V roce 1833 objevil Joachim Barrande v této oblasti svého prvního trilobita a značná část jeho pozdějších nálezů pochází právě z prokopských lomů. Z toho tedy podle Němce vyplývá, že kolem roku 1840 zde již musela existovat síť drobných lomů a jam.⁹⁰ Protože se stále těžilo jen ručním lámáním bez pomoci vrtů a střelného prachu, nebyly tyto jámy zpočátku příliš hluboké. O těžbě šedého vápence se zmiňuje v roce 1849 Johann Gottfried Sommer při popisu geologických poměrů Berounského kraje v posledním dílu své šestnáctisvazkové topografie *Das Königreich Böhmen*.⁹¹ S postupem industrializace vznikaly za pomoci trhavin stále větší lomy s průmyslovou, doplňkovou zástavbou a komunikacemi. Rozmach těžby vápence vrcholil na konci 19. století, poté však docházelo k jejímu omezování na velká ložiska a k útlumu a spontánní rekultivaci menších lomů, včetně prokopského.

Na negativní dopad průmyslové proměny krajiny je na několika místech upozorňováno ve svazku *Ottových Čech*, věnujícím se pražskému okolí, když je popisován současný stav Hlubočep a Prokopského údolí: „*Pobyt ve visce [Hlubočepy] byl by vskutku nad míru příjemný, kdyby nebylo v bezprostředně na západ sousedícím údolí četných vápenic, z nichž mnohdy, obzvláště když vane západní vítr, valí se dusivý bílý*

TEK, Encyklopedie hradišť v Čechách. Praha 2003, s. 247–248; Luděk KOS, Příspěvky ke studiu osídlení hradiště v Praze-Butovicích II. Předhradí ve světle nového nedestruktivního výzkumu, Archeologie ve středních Čechách 20, 2016, č. 1, s. 417–427; Ivana BOHÁČOVÁ – Jaroslav PODLISKA, Průvodce pražskou archeologií, Praha 2018, s. 280–281.

⁸⁷ J. NĚMEC, Prokopské údolí (jako pozn. 35), s. 126.

⁸⁸ Nejblíže Prokopskému údolí se nacházely vápenky v Hlubočepch a v okolí Barrandova (Václav MATOUŠEK, Čechy krásné, Čechy mé. Proměny krajiny Čech v době industriální, Praha 2010, s. 143).

⁸⁹ Zdeněk EBERL – Vladimír PETROVSKÝ, Historický místopis Prokopského údolí, Praha 1979, s. 14.

⁹⁰ J. NĚMEC, Prokopské údolí (jako pozn. 35), s. 126.

⁹¹ J. G. Sommer uvádí v souvislosti s Prokopským údolím výskyt tzv. vápencových tufů. O jeskyni sv. Prokopa konstatuje, že má spíše historický než geologický význam (Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen* XVI. Berauner Kreis, Prag 1849, s. 15).

Obr. č. 11. Prokopské a Dalejské údolí na Mapování stabilního katastru z roku 1842. – Ústřední archiv zeměměřičství a katastru, Císařské povinné otisky stabilního katastru (1824–1843), sg. 2920.

kouř v celých mracích nad osadu a začasť ji celou zahaluje. Kouř ten patrně vypudil odtud výletníky. Před dvaceti a třiceti lety býval totiž velký zahradní hostinec Hlubočepský, jenž jest nyní majetkem soukromým, jedním z nejoblíbenějších výletních míst vznešených i bohatších kruhů Pražských, avšak od rozmnožení vápenných pecí na blízku začalo hostů ubývati, až posléze nezbylo, než velký příjemný zahradní hostinec zrušiti“⁹²

I samotné Prokopské údolí, dříve hojně zalesněné a turisticky atraktivní místo, se podle soudobých svědectví změnilo v důsledku rozvoje těžby vápence k nepoznání: „*Potok vine se proti nám podle úpatí vysočiny Slivenecké; tu a tam viděti podle potoka lučinku, jinde roští nebo nějaký strom – a vše: skály, i hrbolatá kamenitá cesta vozová, i pěšinka podle potoka, stromy, keře, polní a luční květiny, tráva i bodlák z hromad kamení smutné do výše trčící – vše jest za parných letních dnů pokryto bílým a šedým jemným prachem a činí dojem v nejvyšší míře smutný. Je ti, jako bys se byl náhle octnul ve vyprahlé poušti, obzvláště odpoledne, když žhavé paprsky sluneční perou ti přímo do očí a když k tomu západní vítr žene kotouče bělavého kouře proti tobě.“⁹³*

⁹² F. A. ŠUBERT – F. A. BOROVSÝ, Čechy (jako pozn. 14), s. 432.

⁹³ Tamtéž, s. 433.

Vlastní Prokopský lom patřil k nejdůležitějším lomům Prokopského údolí. Podle dochovaných kreseb byla zdejší skalnatá stráž nedotčena ještě na konci padesátých let 19. století. Jak dokládá Kosárkova kresba z roku 1857, jednalo se o mohutný skalní útvar, zdvíhající se do výšky 60 m nad samotou Daleje a modelovaný jak tokem Dalejského potoka, tak boční roklí, kterou vedla vozová cesta z Butovic a Jinonic.⁹⁴ Těžební práce započaly nejprve na protilehlé straně a relativně široké Prokopské údolí bylo výrazně zúženo navršením obrovských hald vytěžených vápenců, nevhodných pro výrobu vápna. Kolem roku 1875 byl v boční roklí pod kostelem sv. Prokopa otevřen lom, který byl zpočátku znám jako Schwarzenberský, později jako Králův. Prokopská jeskyně se nacházela v přední části lomu směrem od údolí.⁹⁵ V době své maximální těžby byl lom dlouhý přes půl kilometru, později byl zavezen na délku 340 metrů.⁹⁶ **V roce 1880 byla postupující těžbou zničena poutevna při jeskyni, v letech 1880–1888 i samotná jeskyně.** V okolí lomu došlo k průmyslové urbanizaci v podobě obytné zástavby, správní budovy, továrna a výstavbě dvou železničních tratí. Vytěžený vápeneč byl odvážen do nedaleké Jinonické vápenky na jinonickém panství, které patřilo šlechtickému rodu Schwarzenbergů.

O skličujícím pohledu na tuto část Prokopského údolí a její postupné ztráty „přirozené rázovitosti“ nás informuje popis v Ottových *Čechách*: „*Skála pod památnou slují s kostelíkem jest nyní z větší části tak vylámana, že zdá se, jako by nejen skála v popředí, nýbrž i kostelík se zbytky poutevny a slují neměly více dostatečné opory a musily se sřítiti do údolí. (...) Ve všední den není více v místech těch tak klidno jako někdy. Nesčetné temné rány kladiv a dlát, občas rachot se skály se řítících kamenů, někdy i hromové rány, když skály dynamitem se trhají, ruší posvátný druhdy klid.*“⁹⁷ Narušení dosavadního charakteru Prokopského údolí a ohrožení poutního místa i Svatopropokské poutě vlivem postupující těžby je reflektováno také v Kráslově pojednání: „*Tichá tato a romantická samota, ku které Pražané zvláště kolem svátku sv. Prokopa rádi putovali, v novější době lámáním vápencového kamene úplně jest proměněna. Industrie stírá a hubí veškerou přírodní krásu a poesii. Bývalá poutevna jest odstraněna, památná jeskyně zbořena a pod samým kostelem jest lom hluboko rozšířený (...) V údolí dalejském není za naší doby jiného slyšeti než střelné rány z lomů a hučení parních strojů na dráze pražsko-duchcovské. Doufejme, že kostelík sv. Prokopa nad údolím i budoucím pokolením bude zachován.*“⁹⁸

⁹⁴ Jarmila KUBÍKOVÁ – Jiří KŘÍŽ, Prokopské údolí. Průvodce naučnou stezkou, Praha 1981, s. 7.

⁹⁵ Fotografie z první poloviny 20. století ukazují zbytky jeskyně přibližně 40 m od úpatí dnešní skály.

⁹⁶ J. NĚMEC, Prokopské údolí (jako pozn. 35), s. 86.

⁹⁷ F. A. ŠUBERT – F. A. BOROVSÝ, Čechy (jako pozn. 14), s. 433.

⁹⁸ F. KRÁSL, Svatý Prokop (jako pozn. 22), s. 372.

Ottův průvodce nás velmi podrobně informuje o nepřístupnosti původního vchodu do jeskyně v důsledku zániku poustevny, která padla za oběť „výdělkářství“ a byla roztrhána dynamitem. Autoři upozorňují, že vlastník sice nechal na druhém konci jeskyně prorazit nový a pohodlnější přístupný vchod, tím ale místo pozbylo svůj „genius loci“, vázaný na legendu o pobytu sv. Prokopa: „*Otvor ten zamyká se dveřmi na klíč. Opatříš-li si klíč od skaláku [tj. těžařů vápence], můžeš sluj navštívit pohodlněji než dříve; čímž však cesta i sluj nemálo na své původní zajímavosti pozbyla.*“⁹⁹ Navíc kvůli postupujícím těžařským pracím se rozloha jeskyně nadále výrazně zmenšovala a hrozil její zánik: „*Zpočátku jest sluj poněkud těsná, v brzku však se rozšíří a otvorem, kterým se původně do sluje vcházelo, vniká za nedlouho něco světla dovnitř. V lámání kamene pod slují stále se pokračuje, což mělo za následek, že přední část jeskyně se sesula a tak podzemní chodba se zkrátila. Že výdělkářství vlastníka skály ve své podniknické práci neustane, jest jisto. V právě minulých letech bylo častěji, časopisectvem na to naléháno, aby byla práce aspoň v této části zastavena, avšak marně. V lámání kamene pod slují pokračuje se s dvojnásobnou horlivostí, tak že v několika letech nebude po jedné z nejzajímavějších památností v okolí Pražském ani památky.*“¹⁰⁰

Těžba v Prokopském lomu probíhala nejenom ze strany, ale i pode dnem jeskyně, které bylo stále podebíráno, až se celá přední část jeskyně a její výplně sesula. Díky tomu však mohl být vnitřek jeskyně podroben důkladnějšímu zkoumání. Souběžně s postupující těžbou byly odkrývány kosterní pozůstatky zvířat z mladší doby ledové. V roce 1888 nalezl cestovatel a smíchovský učitel Josef Kořenský v nitru jeskyně lebku pravěkého člověka.¹⁰¹ Rostoucí význam Prokopské jeskyně pro nově se etabloující geologický obor dokládá zmínka ve 13. čísle speleologického časopisu Vesmír z roku 1900.¹⁰² V roce 1912 pak došlo k narušení mohutného podzemního pramene,

⁹⁹ F. A. ŠUBERT – F. A. BOROVSÝ, Čechy (jako pozn. 14), s. 436.

¹⁰⁰ Tamtéž.

¹⁰¹ K přesnému určení a dalším osudům tzv. Prokopské lebky dále V. CÍLEK – M. KORBA – M. MAJER, Podzemní Praha (jako pozn. 10), s. 21.

¹⁰² „*V údolí sv. Prokopa u Hlubočep objeveny v měsíci březnu letošního roku dvě jeskyně. Jest to vlastně celá soustava slují, které počínajíce ve skalní stěně silurského vápence (Barr.F2) severně od kaple k východu směřují. Přístup do první je velice obtížný. Musíme se plaziti kanálem (šíjí) sotva 1/4 metru v průměru majícím a asi 12 metrů dlouhým, který se pak rozšiřuje v sluje 5–6 metrů vysoké a 2–3 metry široké. Stěny jsou zde místy pokryty pěknými krápníky tvaru mechovitého, houbovitého, cvočkovitého a větevnatého. Jeskyně severnější rozvětňuje se hned zpočátku v sluje vedoucí východně, severovýchodně a jihovýchodně: krápníky jsou zde vesměs tvaru rampouchovitého. Jedna z prostor (severovýchodní) vyplněna do polovice výšky jemnou hlinou dilluviální, jež po zjednáni volného přístupu podsívána a přebrána bude, aby se zjistilo, zda li nechová zbytky předpotopní zvířeny.*“ (František FIALA, Nové jeskyně, in: Vesmír. Obrázkový časopis pro šíření věd přírodních 29, 1900, č. 13, s. 155).

Obr. č. 12. K. Bernau: Vápencové lomy knížete Schwarzenberka v Prokopském údolí, 1923. Vpravo na skále se ještě tyčí kostel, jeskyně pod ním už byla odtěžena, vlevo je vidět těžební věž.
– AHMP, Sběrka fotografií, I 9384.

kteří vytrysknul na povrch a vytvořil tzv. Hlubočepské jezírko.¹⁰³ Intenzivní těžařská činnost pokračovala rovněž v prvních desetiletích 20. století, a teprve po vzniku Československa byla postupně utlumována.

Krátce před druhou světovou válkou se o oblast Prokopského lomu začala ze strategických důvodů zajímat československá armáda, za války byl prostor obsazen Němci.¹⁰⁴ S rostoucí úspěšností spojeneckých leteckých náletů a ve snaze zajistit bezpečné umístění zbrojních závodů byl v prostorech lomu vybudován podzemní objekt s označením Bauvorhaben Eulalie. Tyto prostory byly využívány jako továrna na letecké díly, podle jiných zdrojů na výrobu pohonných jednotek pro stíhače tanků.¹⁰⁵ Negativním dopadem této akce bylo další odtěžení Prokopské jeskyně a vytvoření obrovské haldy na protějším břehu potoka, která narušila úpatí srázu s nejzachovalejším úsekem Prokopského (Dalejského) háje.

¹⁰³ Jaroslav DOSTÁL, *Turistický průvodce*, Praha 1947, s. 33.

¹⁰⁴ V. VOJÍŘ, *Podzemní Praha* (jako pozn. 13), s. 60.

¹⁰⁵ V březnu 1945 je doložena hala o rozměrech 200 × 50 m, délka veškerých chodeb měla být kolem 700 m (V. VOJÍŘ, *Podzemní Praha* (jako pozn. 13), s. 60).

Obr. č. 13. Letecký snímek Prokopského údolí z roku 1945, zpracovaný s využitím snímků ze snímkových archivů Spojenců z druhé světové války. Kostel označen šipkou, v areálu lomu lze vidět zbrojní závod Bauvorhabe Eulalie. – Geoportál města Prahy, Nálety na Prahu 1944–1945, online: <https://iprpraha.maps.arcgis.com/apps/MapJournal/index.html?appid=7b7eccf7075f4d23bf62b6b1d689aa3c> [cit. 26. 1. 2021].

Po válce měly být podzemní prostory zpočátku využívány jako sklad ovoce a zeleniny, objekt lomu později zabrala Československá armáda. Rozhodnutím v rámci operačního plánu z roku 1957 zde bylo vybudováno stanoviště hlavního velitelství Československé lidové armády pro případ války.¹⁰⁶ Těžba vápence, výstavba německého podzemního objektu a jeho poválečná adaptace vedly k **narušení stability kostela sv. Prokopa**. Ten byl od roku 1958 zapsán jako kulturní památka, v roce 1965 však bylo upuštěno od jeho památkové ochrany a následujícího **roku 1966 byl kostel přes odpor památkářů i místních obyvatel odstřelen**.¹⁰⁷ Inventář byl rozvezený vojenskou správou do kostelů, které o něj projevíly zájem. Část obrazů zapůjčila církev Národní galerii. V lomu nadále docházelo k opakovanému zřícení stěn, a proto byl ve

¹⁰⁶ V současnosti je tento vojenský objekt s označením K-116 považován za významný spojovací uzel a nachází se pod správou Armády České republiky.

¹⁰⁷ V literatuře se objevují rovněž domněnky, že byl kostel zlikvidován proto, aby se v případě války nestal vhodným orientačním bodem při leteckém útoku na sousední vojenský objekt (srov. V. VOJÍŘ, Podzemní Praha (jako pozn. 13), s. 61–64).

Obr. č. 14. Areál Prokopského údolí na leteckém snímku z roku 1966, bezprostředně po odstřelu kostela (místo označeno šipkou). – Vojenský geografický a hydrometeorologický úřad Dobruška, LMS 1966 – 13597.

druhé polovině 60. let uzavřen a těžba zde byla zcela zastavena.¹⁰⁸ Závěrem nutno podotknout, že v Prokopském údolí nebyl proveden řádný archeologický výzkum, pouze částečný v roce 1964 a práce se soustředily na výkopy v oblasti butovického hradiště.¹⁰⁹ Veškeré archeologické nálezy z Prokopského údolí – lidské a zvířecí kosti z období pleistocénu i mladších částí pravěku a jeden snad kostěný paleolitický nástroj – tedy pocházejí pouze z doby činnosti lomu.

Závěr

Ačkoli středověké písemné prameny o životě sv. Prokopa (*Vita sancti Procopii minor*, Letopis Mnicha sázavského) nezmiňovaly světcův pobyt na území Prokopského údolí, můžeme se v souvislosti s tamější poustevnickou jeskyní setkat s pomístními názvy

¹⁰⁸ Poslední větší sesuv byl zaznamenán v roce 1965 (J. KUBÍKOVÁ – J. KŘÍŽ, Prokopské údolí (jako pozn. 94), s. 8).

¹⁰⁹ Srov. Michal LUTOVSKÝ – Jiří MILITKÝ – Lubor SMEJTEK, Encyklopedie pravěkých pokladů v Čechách, Praha 2013, s. 84.

jako Čertova síň, Čertova hlava či Postel sv. Prokopa, které vytvořila v průběhu staletí lidová tvořivost a jež odkazují na sázavskou legendu o zkracení d'ábla sv. Prokopem. Tyto názvy dokumentují snahu přenést tuto známou legendu i do okolí Prahy, neboť sv. Prokop figuroval v historickém vědomí nejspíše od období Karla IV. nejen jako světec (svatořečen 1204),¹¹⁰ ale také jako **zemský patron**.

Klesající zbožnost a úcta ke světcům v 15. a 16. století byla chápána a vykládána jako příčina častých živelných pohrom, spojených s četnými svědeckými mnichů o „zázračných“ změnách na obraze sv. Prokopa v Sázavském klášteře. Proto se v období rekatolizace opět začal v českých zemích posilovat kult sv. Prokopa, který vyvrcholil prohlášením polodenního svátku sv. Prokopa v roce 1711. Následně vzniká množství církevních památek na světce počest a objevila se další vlna písemných pramenů o Prokopově životě a zázracích z pera jezuitských misionářů a spisovatelů. Jejich role demonstruje přirozené vplynutí barokní tradice do pozdější obrozenské kultury vzdělaných měšťanských elit 19. století.

Zmínku o prokopské legendě v souvislosti s Prokopským údolím nalezneme už před výstavbou kostela u Bohuslava Balbína a dalších jezuitských autorů. U světce domněle jeskyně byl v roce 1712 vystavěn kostel, čímž bylo toto posvátné místo a s ním spjatý narativ o pobytu sv. Prokopa oficiálně legitimizováno v podmínkách barokní křesťanské zbožnosti. Následně „obnovení provozu“ poustevnické jeskyně a pořádání pravidelných výročních poutí vytvořilo podmínky pro vznik místa paměti, odkazujícího na svatoprokopskou tradici nedaleko od samotného centra zemského (později národního) života – Prahy.

Vznik tohoto místa paměti je tudíž spjat s fenoménem masového kultu **lokálních poutních míst barokní epochy**, kombinujících v sobě představu jeskyně jako předobrazu vesmíru (dutý prostor obklopen hmotou), spojnice mezi nebem a zemí a symbolem kvality a posvátnosti a zároveň potřebu toto místo duchovně dotvořit, vizualizovat a dát mu křesťanský rozměr vybudováním církevní stavby. Následně bylo toto místo díky reflexi umělců zakomponováno do ideální české krajiny a začleněno do národní ideologie v souladu s aktuálními potřebami národního hnutí 19. století; význam posvátného místa nahradil kult **památného místa českého národa a jeho „národního“ patrona**.¹¹¹ Pro mentalitu člověka 19. století totiž nebyla důležitá hodnověrnost místa, ale daleko více vypravěčský potenciál krajinného prostředí jako rámce a kulisy národního příběhu.

¹¹⁰ Jako světec byl ovšem vnímán už ve 13. století, o čemž svědčí patrocinia a fresky v kostelích. Vedle Sázavského kláštera to byla např. i bazilika sv. Prokopa v Třebíči, fresky se svatoprokopskou tematikou ze 14. století se nacházejí v kapli sv. Prokopa v Praskolesích nebo ve Strakoncích.

¹¹¹ Srov. Eduard MAUR, Paměť hor. Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť, Praha 2006, s. 11–20.

V případě kostela a jeskyně sv. Prokopa nemůžeme hovořit přímo o masových národních poutích či táborech lidu, ale spíše o individuálních politických projevech účastníků svatopropokské pouti z řad středních vrstev za účelem manifestace národních požadavků. V rámci náboženských poutí totiž s postupující sekularizací a rozvojem národního hnutí velmi často docházelo k mísení náboženských a národních prvků, které zpravidla vymizely po vzniku vlastního státu.

Jeskyně a kostel sv. Prokopa jsou také příkladem převahy „žité“ paměti nad „oficiální“ historií místa paměti.¹¹² V tomto případě se jednalo o přežívání svatopropokského narativu, spočívajícího v propojení dvou legend vážících se k jeskyni – o přemožení pohanských (vyhnání d'áblů, orání s čertem) a nepřátelských sil (němečtí, tudíž cizozemští misionáři) a o budování Prokopova příbytku (křesťansko-vlastenecký motiv kultivace země). Tento narativ byl udržován díky vzpomínkovým rituálům (festivitám) a komemorativní praxi (zpřítomňováním minulých osob a dějů v podobě pravidelného opakování rituálů v dané lokalitě) svatopropokské poutě jakožto identifikačního bodu a zdroje identity pro lokální společenství.

Bez ohledu na neexistenci průkazných dokladů byla svatopropokská tradice nadále posilována dobovými průvodci i dalšími díly (K. V. Zap, *Ottovy Čechy*), jejichž autoři narativ využívali pro zvýšení exkluzivity a návštěvnosti místa. Ze vzpomínek pamětníků a analyzovaných uměleckých děl můžeme u Svatopropokské poutě rozkrýt **opakující se rytmus veřejných festivit**, které mají vždy předem stanovený časoprostorový model – úvod, průvod, usazení a soustředění.¹¹³ I když se nejednalo o klasickou národní festivit, lze předpokládat, že nejspíše od poloviny 19. století převažoval ve zvýšené míře silný nacionální podtext nad náboženským, který se ve 20. století začal postupně vytrácet, aby se s příchodem nového tisíciletí ve změněných podmínkách hledání regionální identity a obnově náboženských tradic tento motiv opět vynořil. V důsledku těžby vápence se původní **předměstský (venkovský) ráz krajiny** pražské suburbanie postupně proměnil v **industriální a urbanizovanou krajinu**.¹¹⁴ Zároveň zanikaly prvky, které krajině propůjčovaly její předindustriální charakter a docházelo k její desakralizaci. Různé fáze tohoto procesu byly **reflektovány v umělecké tvorbě – literatuře a výtvarném umění**.

Jednou ze stěžejních otázek, která prolínala celou prací, byl **rozdíl mezi faktickým stavem Propokského údolí a jeho kulturními a uměleckými reprezentacemi v minulosti**. O obrazotvorném potenciálu místa paměti a jeho kulturních reprezenta-

¹¹² Srov. P. NORA (jako pozn. 4), s. 16–18.

¹¹³ Srov. Karel ŠIMA, Rytmy veřejných festivit. České národní slavnosti v 60. a 70. letech 19. století, *Český časopis historický* 117, 2019, s. 94–120.

¹¹⁴ Eva CHODĚJOVSKÁ – Eva SEMOTANOVÁ – Robert ŠIMŮNEK, *Historické krajiny Čech. Třeboňsko – Broumovsko – Praha, Praha 2015*, s. 120–121.

cích nás může poučit crossoverový obor **imagologických studií**.¹¹⁵ Podle imagologie mohou být reálná a imaginativní podoba zobrazovaného nejen dvě věci zcela odlišné, ale především – i dvě věci vzájemně se silně ovlivňující. Z tohoto důvodu motivuje proměňující se reálná podoba krajiny vznik různých obrazů místa, a zároveň platí i varianta opačná – kulturní představy, společenské normy, estetické konvence či různá ideologická přesvědčení mohou utvářet to, co je viděno, co je nacházeno a co je dále prostředkováno. Nejčastěji je tento metodologický axiom uplatňován na obrazech jiných etnik a národů, ale podle mého soudu platí i pro obrazy krajiny, které formují naši kulturní paměť.

Analýzou uměleckých děl zachycujících určité místo tak lze v různých časových obdobích srovnat jeho „reálnou“ podobu před, během a po přeměně krajiny, stejně jako **„imaginativní“ významy, které byly této lokalitě přisuzovány** za účelem reprezentace moderní národně-občanské společnosti. Tematikou těchto „vyprávěcích“ pramenů je buď působivá scenérie Prokopského údolí s kostelem a jeskyní, svatoprokopská legenda, náměty ze Svatoprokopské poutě, geologický výzkum oblasti nebo (negativní) dopady těžby vápence na podobu krajiny s různými akcenty na imaginativní nebo reálnou složku.

V 17. a 18. století se objevila v souvislosti s Prokopským údolím první díla, která vznikla z potřeby „obdivu, úcty a sentimentu“ ke krajině jako vlasti a tudíž zdůrazňují více imaginativní prvky místa. Jedná se o grafiky a veduty V. Hollara, F. B. Wernera, A. K. Balzera a J. A. Venuta a vlastivědné popisy B. Balbína a M. Vogta.¹¹⁶ Od počátku 19. století sílí „vlasteneckobuditelský“ náboj těchto děl a krajina se stává kulíou dějinných událostí a mytologických národních příběhů. Sem můžeme zařadit jak ilustrace J. Berglera a A. J. Gareise, tak článek ve vlastenecko-výchovném periodiku Hyllos. Tato fáze zájmu umělců o Prokopské údolí, kryjící se s vrcholem první fáze národního hnutí budování národní kultury vlasteneckou elitou, vrcholí kolem roku 1820.¹¹⁷

Další skupinu tvoří díla autodidaktického charakteru, vznikající na základě badatelského zájmu a vědeckého pozorování. Z literárních pramenů to jsou především průvodce po Praze a okolí K. V. Zapa, stati F. Krásla o kultu sv. Prokopa nebo emotivní popisy Prokopského údolí v Ottových *Čechách*. Z výtvarných pramenů pak realis-

¹¹⁵ K metodice a badatelským okruhům imagologických studií např. *Landschaften der Erinnerung. Flucht und Vertreibung aus deutscher, polnischer und tschechischer Sicht*, hg. Elke Mehnert, Frankfurt am Main 2001; *The Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*, ed. Manfred Beller – Joep Leerssen, Amsterdam 2007 (= *Studia Imagologica*. Vol. 13); Géraldine GALÉOTE, *Les stéréotypes dans la construction des identités nationales depuis une perspective transnationale*, Paris 2016.

¹¹⁶ Ke kategorizaci tzv. vyprávěných krajin a jejich autorů Eva SEMOTANOVÁ, *Vyprávěně krajiny*, Praha 2018, s. 327–332.

¹¹⁷ Srov. Miroslav HROCH, *Evropská národní hnutí v 19. století*, Praha 1986, s. 63–65.

tické kresby „svatoprokopské scénérie“ V. Morstadta, J. Mánese, J. Richtera, A. Kosárka a K. Liebschera. Ve druhé polovině 19. století se v literatuře často prolíná umělecká stránka s věcnou charakteristikou popisovaného prostředí, což můžeme vysledovat v příbězích J. Vrchlického, K. Světlé, S. Podlipské, J. Arbese a V. Řezníčka, zasazených do kontextu svatoprokopského prostředí. Z pohledu imagologických studií dochází v těchto dílech k míšení reálných a imaginativních prvků krajiny, ke kompromisu mezi uměním a vědou. S dalším vývojem umění směrem k avantgardě a expresionismu se umělci ve větší míře zaměřují na tajemnou a mystickou stránku krajiny a opět spíše imaginativně reflektují, ať už pozitivně či negativně, její modernizaci (v případě Prokopského údolí G. Meyrink, V. Špála, J. Konůpek, N. Jahůdková, P. Fořtová, V. Boudník ad.).

Komponovaná scénérie krajiny vytvářena pomocí linií alejí a směřující k centrální budově se už v období renesance promítá do výtvarného umění výrazným kompozičním uspořádáním obrazu do geometrie centrální perspektivy. Tento princip nabývá dále na významu v období baroka, kdy se vedle výrazného efektu hloubky prostoru zdůrazňuje hierarchie a řád uspořádání krajiny, zejména panství či významného místa (v tomto případě poutního kostela).¹¹⁸ Celý prostor se sbíhá ve směru k centru a nedává možnost pro jiné rozložení dominant, jak můžeme sledovat např. na vedutách F. B. Wenera nebo J. A. Venuta. V období nastupujícího romantismu je ústřední bod pozorování scénérie umístěn tak, že je centrum kompozice (poutní kostel) mimo střed obrazu.¹¹⁹ Centrální perspektiva se tak více dynamizuje a vzniká dramatický kompoziční konflikt, který vedle ústředního motivu „centra“ uvolňuje prostor pro další významy – přírodně-krajinářský, náboženský, národně-vlastenecký ad. Tento posun můžeme vidět např. na zobrazení Prokopského údolí od „romantických“ malířů A. Puchery či L. Richtera.

S postupující desakralizací krajiny a odkrýváním lomu začalo být místo také stále silněji vnímáno jako významná geologická lokalita s rozsáhlým podzemním systémem a nalezištěm zkamenělin. Takto je už v roce 1857 popisuje Jan Krejčí ve svých *Horopisných obrazech okolí pražského*.¹²⁰ Rozvoj oboru speleologie, použití nových geodetických nástrojů pro průzkum a význam mapování jeskyní změnily parametry vědeckého výzkumu a kulturního vnímání podzemního světa.¹²¹ Jeskyně se na přelo-

¹¹⁸ Srov. Rudolf ANHEIM, *Kunst und Sehen. Eine Psychologie des schöpferischen Auges*, Berlin – New York 1978, s. 286–289.

¹¹⁹ Srov. R. ANHEIM, *Kunst und Sehen* (jako pozn. 118), s. 291–296.

¹²⁰ Jan KREJČÍ, *Horopisné obrazy okolí pražského*. S textem vysvětlujícím, Praha 1857, s. 13–14.

¹²¹ Srov. Johannes MATTES, *Underground fieldwork – A cultural and social history of cave cartography and surveying instruments in the 19th and the beginning of 20th century*, *International Journal of Speleology* 44, 2015, č. 3, s. 251–266, online: https://www.researchgate.net/publication/281731266_Underground_fieldwork--A_cultural_and-social_history_of_cave_cartography

mu 19. a 20. století dostala do centra zájmu mnoha speleologů a proběhlo zde několik výzkumů, podrobně o ní bylo referováno v roce 1900 v časopise *Speleo*. Následný zánik v důsledku těžby vápence tak neznamenal pouze vymizení autentických prvků uchovávajících kolektivní paměť, ale i narušení celého geologického rázu lokality a ztrátu cenného přírodního dědictví.

Na počátku 90. let 20. století **navázali jako první na tradici svatoprokopských poutí** v Prokopském údolí dominikáni z kostela sv. Filipa a Jakuba na Zlíchově. V letech 1987–1997 probíhala pastorační iniciativa *Desetiletí duchovní obnovy národa*, kterou vyhlásil kardinál František Tomášek (1899–1992). V této souvislosti se od roku 1995 Společnost pro ochranu Prokopského a Dalejského údolí ve spolupráci s farním společenstvím při kostele sv. Filipa a Jakuba na Zlíchově podílí na obnovení zprerhané tradice svatoprokopských poutí. Poutě se konají v blízkosti původního poutního místa a mají opět převážně náboženský charakter (zatím poslední pouť proběhla v roce 2016). U příležitosti 950. výročí úmrtí sv. Prokopa byl v roce 2003 magistrátem hlavního města Prahy v Prokopském údolí umístěn na skále – na pozemku pronajatém Armádou České republiky – symbolický kříž jako připomínka „významu a věhlasu svěťce a zároveň také k obnovení svébytného rázu této příměstské krajiny“.¹²² Patrocinium zbořeného kostela sv. Prokopa v Prokopském údolí hlubočepské farnosti bylo převzato novým kostelem sv. Prokopa, který byl vybudován v roce 2001 na sídlišti Nové Butovice a spravuje jej stodůlecká farnost.

Mystičnost a přitažlivost daného místa v současnosti podporuje populární „literatura tajemna“ na pomezí vědeckého a uměleckého žánru, jako např. publikace *Tajemné podzemí*, která se věnuje zvláště Prokopské jeskyni v období druhé světové války a poválečném: „*Jeskyně se stala poutním místem, ale pozdější těžbou vápence byla narušena a za 2. světové války a po ní upravena pro vojenské účely, když v roce 1943 při okupaci zde Němci začali uskutečňovat projekt podzemní továrny Junkers. Po válce se prostory jeskyně dostaly pod správu čs. armády a dodnes je jejich vnitřní zařízení včetně údajně podzemní chodby utajované, a tudíž veřejnosti nepřístupné.*“¹²³

K větší návštěvnosti a povědomí o historii místa přispívá naučná stezka *Údolím Dalejského potoka*, na jejímž informačním panelu se může turista seznámit se svatoprokopskou legendou, bývalou poustevnou, výstavbou kostela, proměnou Prokopského údolí a zánikem kostela. V uplynulých dvaceti letech se z Prokopského údolí stal významný příměstský park Prahy 5. Navíc je součástí národního geoparku Barrandien

and surveying instruments in the 19th and the beginning of the 20th century [cit. 16. 12. 2020].

¹²² Slavnostní navrácení kříže do Prokopského údolí, online: https://www.praha.eu/jnp/cz/o_meste/magistrat/tiskovy_servis/archiv_tiskovych_zprav/archiv_listopad_2002_listopad_2006/slavnostni_navraceni_krize_do.html [cit. 23. 12. 2020].

¹²³ Jitka LENKOVÁ – Miloš ŠTRAUB, *Tajemné podzemí I/1*, Praha 2005, s. 58–59.

s ambicí kandidovat jako geopark UNESCO.¹²⁴ Zdá se tudíž, že symbolický význam zaniklého místa paměti v historickém vědomí lokálního společenství opět ožívá: „Kostel sv. Prokopa sice už nestojí, jeskyně byla rozemleta na bílý prach, ale čas zatím ještě úplně nerozfoval vzpomínku na moudrého opata Prokopa. Samotné údolí je plné živev civilizace, stejně jako lidská duše. Budeme-li se dívat kolem sebe a naslouchat, snad zaslechneme přes mnohá staletí hlas sv. Prokopa. Snad nám chce připomenout, že každý by se měl alespoň na chvíli zastavit a podívat se, kam vlastně jde, jestli cesta před ním nekončí srážem vytěženého lomu...“¹²⁵

Tomáš Korbel

Conflict of Tradition and Modernity: Creation and Demise of Place of Memory on the Example of the Cave and Church of St. Prokop in the Prokopské Valley in Prague

The article aims to contribute to the contemporary humanities a well-developed discussion on the use of concepts of collective memory and places of memory in (post) modern historiographical science to support the development of historical consciousness of society. The author tries to outline the meaning of places of memory in the topographic (i.e. own) sense of the word for the creation of the identity of the community and using the sources of historical geography to capture its symbolic transformation in the long period from the Middle Ages to the present. The creation of the image of the place of memory is observed mainly on sources of an artistic nature – in painting and literature. Due to its methodological nature, the contribution thus belongs to interdisciplinary research connecting geography with cultural anthropology, general and literary history or the history of mentalities, and also marginally touches on imagological studies.

After a theoretical introduction, which explains the basic concepts such as visualization of the place, cultural memory of the landscape, sacralization and desacralization of the Czech landscape, this issue is illustrated by the example of the cave and the church of St. Prokop in the Prokop Valley. First, the development of the cult of St. Prokop in the context of the growing interest in this saint in the Czech environment and a successful attempt to transfer the legend of St. Procopius from Sázava cloister to the provincial center of Prague. This narrative was connected with the Prokop Valley even before the construction of the Church of St. Prokop precisely in connection with the alleged Prokop Cave, which is already mentioned in his work by B. Balbín and other Baroque (Jesuit) authors.

¹²⁴ Srov. Václav CÍLEK – Zdeňka SŮVOVÁ – Jan TUREK et al., Krajem Joachima Barranda. Cesta do pravěku země české, Praha 2020, s. 183–196.

¹²⁵ Svatoprokopská pouť – Kostel sv. Prokopa, Společnost pro ochranu Prokopského a Dalejského údolí (2016), online: <http://prokopskeudoli.org> [cit. 23. 12. 2020].

After the construction of the church of St. Prokop in the years 1711–1712 (as a Christian form of visualization of the place of pilgrimage), the restoration of hermit life and the organization of regular pilgrimages in the 18th century, the area is already commonly associated with the Prokop legend. Thus, the place of memory was reflected, for example, in the topographic works of M. Vogt (1729), K. V. Zap (1835, 1848), F. Krásl (1895) and in the graphics and views of F. B. Werner (around 1740), A. K. Balzer (1790), A. J. Gareis (1826) etc. With the development of the national movement, the patriotic aspect was more accentuated on a symbolic level, which we can observe, for example, at the shift towards a secular and national understanding of the current religious feast and the perception of the St. Procopius pilgrimage. This phenomenon can also be analyzed in works of art, where the pilgrimage dimension of the Prokop Valley shifts more towards the plane of the search for the legacy of the ideal image of the Czech landscape. The theme of the cave, the church and the pilgrimage becomes a typified scenery and the backdrop of “national” stories in artworks of J. Bergler (1805), J. Mánes (1841), J. Richter (1850), A. Kosárek (1857), K. Světlá (1873), J. Arbes (1890) etc.

The third transformation has the monitored place of memory undergone due to the boom of the industrial revolution and the development of limestone mining in the Prokop Quarry, when the agrarian Prague suburban (rural) landscape was transformed into an industrial and urban landscape. This aspect was again reflected in art, for example in the ethnographic article about the Prokop Valley in Otto’s *Bohemia* (1900), the novels of G. Meyrink (1930), or in the themes of paintings by V. Špála (1913), J. Konůpek and others. The demolition of the accessible part of the cave, the bad static condition of the church, the neighborhood of the pilgrimage site with the army building and the adversity of the ruling regime eventually resulted in the definitive demise of the St. Procopius tradition and the spiritual character of the place of memory.

Ondřej Šerý – Marek Lichter*

STO LET GEOGRAFIE
NA PŘÍRODOVĚDECKÉ FAKULTĚ V BRNĚ

ONE HUNDRED YEARS OF GEOGRAPHY
AT THE FACULTY OF SCIENCE IN BRNO

Keywords

Masaryk University Brno –
Department of Geogra-
phy
history of geography
Moravian geography
geographical thought

Abstract

This paper deals with the evaluation of the develop-
ment of geography at the Faculty of Science of Ma-
saryk University Brno over the last 100 years. The
aim of the paper is the evaluation of the develop-
ment of the second oldest department in the Czech
Republic bases on a wide range of sources, litera-
ture and also interviews.

* RNDr. Ondřej Šerý, Ph.D., Geografický ústav Přírodovědecké fakulty Masarykovy uni-
verzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno. E-mail: ondrej.sery@mail.muni.cz. – Mgr. et Mgr. Marek Lichter,
tamtéž. E-mail: marek.lichter@mail.muni.cz. – Text vznikl v rámci projektu specifického výzkumu
s názvem „Výzkum proměn geografických procesů a vztahů v prostoru a čase“ (MUNI/A/1356/2019).

Úvod

Pozici druhého nejstaršího geografického pracoviště v České republice zastává Geografický ústav Masarykovy univerzity. Na první pohled by se mohlo zdát, že se jedná o naprostou samozřejmost. Ve skutečnosti však před sto lety nově vzniklý Zeměpisný ústav začínal ve velmi skromných poměrech a jen s nevelkým vědecko-pedagogickým sborem. Ohlédnutí se za vývojem pracoviště bylo, mimo jiné, motivováno stoletým výročím založení Masarykovy univerzity. Navazující stoleté výročí (2021) Geografického ústavu PřF MU proto vybízí k bilancování řešených odborných témat na této instituci v širším kontextu obecného vývoje nejen středoevropské geografie. Jako určitá inspirace také autorům posloužil dříve publikovaný text L. Jelečka, P. Chromého a J. Martínka, který si v historické perspektivě všimal osobností zejména pražské (albertovské) geografie.¹ S odkazem na zmíněnou inspiraci je i cílem tohoto příspěvku představit především výzkumná témata a zásadní práce, které se promítly nejen do československé a později české geografie. Analýza historie jednoho konkrétního pracoviště tak rozšiřuje poznání, jak se v průběhu sta let měnil geografický výzkum v kontextu obecného rozvoje vědy a proměnlivých politických, ekonomických a sociálních podmínek (politické režimy, role vědy a vzdělání ve společnosti, témata vědeckého bádání). Text přináší „příběh jednoho pracoviště“, na němž lze identifikovat jak vlivy vývoje geografie obecně (např. posun od univerzality ke specializaci), tak vlivy pozice pracoviště ve střední Evropě (např. socialistický a následně post-socialistický kontext) či konkrétně v Brně (např. vazby na Geografický ústav ČSAV).

Je přirozené, že následující řádky podléhají selektivnímu výběru, a to i s ohledem na současně komplexně výzkumné spektrum v geografii, potažmo pak na samotném Geografickém ústavu MU. Nicméně rozhodnutí vedoucí k výběru určitých témat, prací či osobností se zakládají na širokém spektru zdrojů. Za prvé bylo autory provedeno šest semistrukturovaných rozhovorů, a to převážně se služebně nejstaršími zaměstnanci pracoviště, resp. bývalými zaměstnanci pracoviště již v důchodu (R. Brázdil, V. Herber, M. Konečný, Z. Stachoň, V. Toušek, A. Věžník), kteří nabídli svůj vlastní bilancující pohled na vývoj ústavu (včetně klíčových osobností a řešených témat). Za druhé byly využity dosud nepublikované písemné vzpomínky dvou kolegů (bývalých pracovníků), které jsou uloženy v prostorách (kancelářích stávajících pracovníků) Geografického ústavu PřF MU. Za třetí sloužily jako zdroj tituly odborné literatury a dobové prameny, mezi nimiž je třeba zdůraznit periodika *Geografie*,² *Informace Čes-*

¹ Leoš JELEČEK – Pavel CHROMÝ – Jiří MARTÍNEK, Vývoj geografie na Univerzitě Karlově v kontextu české geografie od poloviny 19. století, *Geografie – Sborník České geografické společnosti* 111, 2006, s. 343–367.

² Časopis *Geografie* vychází pod tímto názvem od roku 2010. V předchozích letech nesl tyto názvy: *Sborník Československé společnosti zeměpisné (1921–1939 a 1945–1978)*, *Sborník České společnosti zeměpisné (1940–1944)*, *Sborník Československé geografické společnosti (1979–1991)*,

ké geografické společnosti a Zprávy Geografického ústavu ČSAV, jejichž součástí byly a jsou i kratší texty o životě a díle jednotlivých geografů u příležitosti jejich jubileí či v podobě nekrologů.

Text je dále rozdělen do dvou hlavních kapitol, které sledují chronologický vývoj pracoviště. První kapitola se věnuje nejstaršímu období, které formovalo Zeměpisný ústav a také osobám, jež jsou svázány s jeho počátky. V období meziválečného Československa je pracoviště představeno jednotně. Vědečtí pracovníci se mnohdy věnovali, i přes postupně se prohlubující specializaci, geografii jako komplexní vědě. Druhá kapitola hodnotí období následující, tedy po roce 1945, je však rozdělena do tří podkapitol dle majoritních specializací (fyzická geografie, sociální geografie a kartografie a geoinformatika). Toto „poválečné rozdělení“ má především praktický důvod, neboť řešené projekty, výzkumná témata a navázané publikace ve své šíři již neumožňují přehledné shrnutí za celé pracoviště.

Počátky Zeměpisného ústavu a jeho zakladatelé

Nově vzniklé Československo se od počátku své existence muselo vyrovnávat s jistou dichotomií. Na jedné straně nezmizelo dědictví Rakouska-Uherska, na straně druhé však lze mluvit o určité euforii, která byla doprovázena možností vlastní (nové) realizace. V této atmosféře vznikla roku 1919 Masarykova univerzita, přičemž nutno podotknout, že dřívějším snahám o její založení nebylo vyhověno ani na lokální politické úrovni, ani na úrovni celé monarchie.³ Jednou ze zakládajících fakult v prvorepublikovém období byla i fakulta přírodovědecká. Její součástí se stal Zeměpisný ústav, který ale de facto vzniká až v roce 1921, a to pod vedením Františka Kolářka (1881–1942). Po různých počátečních peripetiích s učebními prostory byl situován v budově na Kounicově ulici 38⁴ v blízkosti dnešního Tyršova sadu.⁵

Zmíněné propojení minulého a nového nemusí být spatřováno jen v atmosféře doby. Za připomenutí stojí, že první zaměstnanci Zeměpisného ústavu vystudovali na české Univerzitě Karlově, nicméně svoje majoritní akademické působení měli již v moravské metropoli. První roky pracoviště jsou rovněž spjaty s otevřením značného množství výzkumných témat, což bylo do značné míry dáno širokým vědeckým zábě-

Sborník České geografické společnosti (1992–1995) a Geografie – Sborník České geografické společnosti (1996–2009).

³ Lukáš FASORA – Jiří HANUŠ, Masarykova univerzita v Brně: příběh vzdělání a vědy ve střední Evropě, Brno 2009; Zdeněk KÁRNÍK, České země v éře První republiky. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929), Praha 2017.

⁴ Budova byla poškozena při náletu na Brno dne 20. listopadu 1944.

⁵ Filip STODŮLKA, Geografický ústav Masarykovy univerzity v době mezi světovými válkami, bakalářská práce, Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2014.

rem zakladatele ústavu F. Kolářka.⁶ Přesto však lze mluvit o dvou dobových trendech, které se promítaly i do brněnské geografie. Důraz byl kladen především na geografii fyzickou, reprezentovanou zejména geomorfologií, geologií, případně meteorologií. Také ale lze mluvit o postupném oddělování geografie a historických věd (historie, antropologie, historická etnologie atd.). S postupem času docházelo k rostoucí specializaci jednotlivých badatelů.⁷

Kvůli prvotním organizačním komplikacím je intenzivnější publikační činnost Zeměpisného ústavu patrná až od druhé poloviny 20. let. Následně publikované monografie však svojí kvalitou v některých případech dosahují i evropského ohlasu.⁸ Z učebních textů nelze opomenout Kolářkův *Zeměpis Československa* (1934). Za zmínku stojí i vysoce hodnocený *Fyzický zeměpis* (I.–III.) od Františka Vitáska (1890–1973). Tato první česká komplexní učebnice pro fyzickou geografii smazala deficit vůči geografii světové, kde podobná díla sloužila již dříve nejen studentům. M. Drápe-la ve svých vzpomínkách pak dokonce poznamenává, že Vitásek byl při přednáškách schopen studentům z paměti citovat přímo pasáže ze svého díla.⁹ Přínos Vitáska byl však pro pracoviště celkově široký. Ve svém výzkumu se zaměřil zejména na krasovou a glaciální morfologii, kdy dokázal být v kontaktu s významnými dobovými školami (např. německá geomorfologická škola včetně základů glaciologie A. Penka, jihoslovenská škola srbského karsologa J. Cvijiće). Zde je nezbytné ještě připomenout, že Vitásek byl zároveň od roku 1924 vedoucím Semináře a oddělení pro fyzický zeměpis. Ten v některých ohledech fungoval paralelně k samotnému ústavu (knihovna, sbírky aj.). Vitásek v rámci semináře rozvíjel prostředí pro vznik brněnské geomorfologické školy, ale také v něm byly kupříkladu shromažďovány mapy významných geomorfologických oblastí.¹⁰ Naopak je vcelku překvapující, že i přes prokazatelnou odbornost se pracovníci brněnského ústavu téměř nepodíleli na výzkumu a práci pro nedávno

⁶ Dušan TRÁVNÍČEK – Jaromír KARÁSEK, Brněnská geografická škola a odraz jejích tradic v současnosti, in: Brněnská věda a umění meziválečného období (1918–1939) v evropském kontextu. Sborník příspěvků z konference konané v rámci oslav 750. výročí udělení městských práv Brnu ve dnech 22.–25. září 1993, red. Milan Jelínek, Brno 1993, s. 207–210; Jiří MARTÍNEK, Čeští vědci na Slovensku: Geografický ústav Univerzity Komenského, Klauďyán 7, 2010, s. 22–28.

⁷ Leoš JELEČEK – Jiří MARTÍNEK, Nástin dějin České geografické společnosti, Klauďyán 4, 2007, s. 42–48.

⁸ Dušan TRÁVNÍČEK, Přehled vývoje československé geografie mezi oběma světovými válkami, Sborník Československé geografické společnosti 89, 1984, s. 318–322.

⁹ Milan Václav DRÁPELA, Úryvky ze vzpomínek na své druhé pracoviště, nepublikováno a nedatováno (uloženo na Geografickém ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity).

¹⁰ Jaromír DEMEK, Geomorfolog Jan Krejčí, in: Sborník prací k 80. narozeninám Prof. RNDr. Jana Krejčího, DrSc., red. Rudolf Brázdil – Mojmír Hrádek, Brno 1987, s. 29–37.

vzniklou Československou republiku. Přitom Kárník zdůrazňuje, že geografové byli velmi žádaní a potřební.¹¹

Na poli evropské vědy se však neztratila ani první generace žáků a asistentů Zeměpisného ústavu, jak při rozhovoru připomenul Brázdil. Za zdůraznění stojí zejména práce Jana Krejčího (1907–1993) *Profil rovnováhy jakožto základ studia říčních teras* (1939). Jak literatura uvádí, toto dílo významně předběhlo chápání geomorfologických procesů ve středoevropském prostoru.¹² Drápela ve svých pamětech poznamenává, že Krejčímu byla vlastní Davisova geomorfologická škola ze studií v USA.¹³ Právě vliv americké geomorfologické školy jej, vedle znalostí získaných již ve zmiňovaném Semináři pro fyzický zeměpis, provázel po zbytek vědecké kariéry.¹⁴ Významnou posilou pro pracoviště byl i příchod Bohuslava Hrudičky (1904–1942). Hrudička, který předtím působil na brněnské technice, dokázal úspěšně propojovat svoje znalosti z fyziky, matematiky, meteorologie a klimatologie. Není proto náhodou, že díky jeho inovativnímu přístupu může být pracoviště chápáno jako jedna ze zakládajících institucí české dynamické klimatologie. Snad nejviditelnějším Hrudičkovým dílem zůstal ale *Úvod do technické meteorologie* (1935), který mířil i mimo akademickou sféru, zejména k průmyslové aplikaci. Již několikrát proklamovaná silná pozice geomorfologie, klimatologie a hydrologie na ústavu vycházela zároveň z možnosti publikovat původní vědecké práce ve sborníku, který nesl pojmenování *Spisy vydávané Přírodovědeckou fakultou Masarykovy university*. S pozměněným názvem byl sborník vydáván i v poválečných letech, a to až do roku 1970.¹⁵

Stěžejní publikace na půdě brněnského geografického pracoviště vznikaly i pro jiné specializace. D. Trávníček a J. Karásek připomínají, že zejména dílo *Základy k sídelnímu zeměpisu Československa* (1939) od Františka Říkovského (1901–1942) iniciovalo další rozvoj jak socioekonomické geografie, tak geografie regionální (včetně samotné regionalizace).¹⁶ V kontextu Zeměpisného ústavu však možná nepřekvapí, že Říkovský původně rozvíjel, v duchu celého pracoviště, výzkum v klimatologii a geomorfologii. Ač Trávníček připomíná i jedinečnost ústavu v rámci výzkumů historické geografie a historické etnologie, lze je v meziválečném období spojit pouze s osobou

¹¹ Z. KÁRNÍK, České země (jako pozn. 3).

¹² D. TRÁVNÍČEK – J. KARÁSEK, Brněnská geografická škola (jako pozn. 6); Vladimír HERBER, Význam vědeckých časopisů pro rozvoj geografie, in: Geografická bibliografie ČR online: GEOBIBLINE, red. Eva Novotná a kol., Praha 2011, s. 84–109.

¹³ M. V. DRÁPELA, Úryvky (jako pozn. 9).

¹⁴ Dušan TRÁVNÍČEK, Univ. Prof. RNDr. Jan Krejčí, DrSc., in: Sborník prací k 80. narozeninám Prof. RNDr. Jana Krejčího, DrSc., red. Rudolf Brázdil – Mojmir Hrádek, Brno 1987, s. 15–28.

¹⁵ V. HERBER, Význam (jako pozn. 12).

¹⁶ D. TRÁVNÍČEK – J. KARÁSEK, Brněnská geografická škola (jako pozn. 6).

Bohuslava Horáka (1881–1960).¹⁷ Horák ve svém snažení však zůstával na domácí půdě spíše osamocen a v tomto směru nebyla v předválečném období navázána ani spolupráce s pražskými akademiky.¹⁸ Historická geografie tedy svoje místo na Zeměpisném ústavu nacházela již od jeho počátku, avšak ani později nepatřila k dominantním proudům. Stala se doménou spíše konkrétních osob, které v dané době přinesly nové impulsy. V poválečném období lze v tomto smyslu vyzdvihnout zejména třísvazkové *Dějiny zeměpisu* (I.–III.) z let 1954, 1958 a 1968, které vznikly ve spolupráci s I. Honlem a D. Trávníčkem. Za podotknutí dále stojí, že pracovníci ústavu se přirozeně věnovali i regionálním analýzám Moravy a Slezska. Výsledkem tak bylo např. unikátní zachycení podnebí obou zemí.¹⁹

Rozvoj pracoviště i celého českého vysokého školství byl násilně přerušen v listopadu 1939 uzavřením českých vysokých škol a následným obdobím druhé světové války.

Poválečný rozvoj, hlavní směry výzkumu

Krátce po ukončení druhé světové války obnovily svou činnost české vysoké školy. Na Zeměpisném ústavu se začalo přednášet hned v červnu 1945 pro více než 400 posluchačů, kdy Národní výbor města Brna přidělil geografům budovu na Janáčkově náměstí. V roce 1950 pak došlo ke sloučení Zeměpisného ústavu a Oddělení a semináře pro fyzický zeměpis, a vznikla tak Katedra zeměpisu. Ta byla v roce 1962 přejmenována na Katedru geografie. V roce 1964 se musela katedra na základě nařízení fakultních orgánů přestěhovat do mnohem skromnějších poměrů do areálu Přírodovědecké fakulty na ulici Kotlářská, tedy do míst, kde na počátku 20. let vznikl Zeměpisný ústav.²⁰ V tomto areálu působila katedra až do roku 1993, kdy se opět přestěhovala do budovy na Žerotínově náměstí (dnešní rektorát). Zatím poslední stěhování proběhlo v roce 2007 zpět do nově zrekonstruovaného areálu PřF na ulici Kotlářská, o rok později se Katedra geografie přejmenovala na Geografický ústav. Nešlo však jen o samotné přejmenování, ale o důsledek změny v organizační struktuře Přírodo-

¹⁷ Administrativně spadal pod filozofickou fakultu, přestože k Zeměpisnému ústavu Přírodovědecké fakulty měl těsné vazby – srov. D. TRÁVNÍČEK, *Přehled* (jako pozn. 8).

¹⁸ Vlastislav HÄUFLER, *Dějiny geografie na Universitě Karlově 1348–1967*, Praha 1967.

¹⁹ V. HERBER, *Význam* (jako pozn. 12).

²⁰ Miloš NOSEK, *Třicet let Katedry geografie Přírodovědecké fakulty Univerzity J. E. Purkyně v osvobozené republice*, *Scripta Facultatis scientiarum naturalium Universitatis Purkynianae Brunensis – Geographia* 6, 1976, s. 3–16.

vědecké fakulty MU, tj. sjednocení roztržštěných pracovišť a jednodušší systém řízení.²¹

Ve 40. a 50. letech docházelo také v československém prostoru v souvislosti s kvantitativní revolucí k poměrně rychlé proměně geografie jakožto popisné disciplíny ve vědu exaktního a experimentálního charakteru. S tím, jak narůstala šíře a hloubka jednotlivých geografických disciplín, zužoval se prostor pro možnost působení univerzálních geografů. Komplexní přístup stále více nahrazovala specializace. I z tohoto důvodu je další část příspěvku rozdělena na kapitoly, které se věnují zvlášť poválečnému vývoji fyzické geografie, sociální geografie a kartografie a geoinformatiky. Toto rozdělení charakterizuje následnou oborovou situaci na Geografickém ústavu.

Fyzická geografie. Brněnská geografie vstupovala do poválečných let značně vědecky oslabena zejména následkem tragické smrti Kolářka, Hrudíčky a Říkovského v koncentračním táboře Mauthausen.²² I přes nastalou situaci bylo však na doposud vybudované vědecké základy možné navazovat.²³ Tento stav se odráží zejména v osobě J. Krejčího, který se i během válečných let věnoval svému oboru. Jeho studii *Geomorfologická analýza Zlínka* (1944) lze chápat jako určitý předstupeň poválečného směřování geomorfologické sekce.²⁴ Z tohoto období, kdy Krejčí pracoval v Technologickém ústavu firmy Baťa, také pramení jeho poválečná snaha o to, aby geografové nacházeli široké a praktické uplatnění i mimo akademickou sféru.²⁵ Nutno nicméně podotknout, že Krejčí rozhodně nebyl jedinou osobností, která během války pokračovala ve svých výzkumech a rozvoji geografie. Jeho výsledky byly pak publikovány v poválečných letech.

Brzy po válce Krejčí převzal administrativní vedení posléze spojené katedry zeměpisu, přičemž ho ale nikdy neopustil ani vědecký zájem o geomorfologii. Důkazem může být publikace *Reliéf brněnského prostoru* (1964), které se dostalo značného ohlasu kvůli novému náhledu na reliéf, respektive vlivu tektonických pohybů na něj. Pomocí tzv. rekonstrukční metody prokázal, že v okolí Brna se vyskytují tvary dvou

²¹ Dlouhodobý záměr vzdělávací, výzkumné, vývojové a další tvůrčí činnosti Přírodovědecké fakulty MU do roku 2010 (online: https://www.muni.cz/media/docs/533/PrirF_DZ_2010.pdf [cit. 25. 1. 2021]).

²² Jiří MARTÍNEK, Stručný nástin dějin České geografické společnosti, in: 120 let České geografické společnosti, red. Tadeusz Siwek – Vít Jančák, Praha 2014, s. 9–54.

²³ Radan KVĚT, Přírodovědecká fakulta MU a přírodovědné společnosti; vědy o zemi, in: Brněnská věda a umění meziválečného období (1918–1939) v evropském kontextu. Sborník příspěvků z konference konané v rámci oslav 750. výročí udělení městských práv Brnu ve dnech 22.–25. září 1993, red. Milan Jelínek, Brno 1993, s. 185–186.

²⁴ M. V. DRÁPELA, Úryvky (jako pozn. 9); František VITÁSEK, Vývoj moravské geografie, Praha 1973.

²⁵ D. TRÁVNÍČEK – J. KARÁSEK, Brněnská geografická škola (jako pozn. 6).

erozních fází, tzv. epicykly.²⁶ Krejčí mimo jiné stál i za rozhodnutím zavést soustavný průzkum geomorfologických povrchových tvarů opřený o Davisovu teorii. Moderní přístup umožnil uchopení celé problematiky skrze vzájemné kauzální provazby a souvislosti. Průzkumy byly soustředěny zejména do okolí Brna, povodí Bobravy a Svítavy, nebo na Oderské vrchy.²⁷ Literatura uvádí, že Davisova škola našla své kritiky hned po svém vzniku a oponentům musel později čelit i Krejčí. V konečném důsledku však Krejčí přinesl s touto školou ještě něco dalšího, a to způsob komplexního myšlení, pro který byl nejen svými studenty ceněn.²⁸

Nelze však mluvit jen o aspektu výzkumu samotného. Terénní vycházky tvořily nedílnou součást způsobu výuky. Drápela při vzpomínkách na Krejčího uvádí, že „... častěji [chodil] se studenty do okolí Brna a ukazoval jim makro- a mikrogeomorfologické tvary“.²⁹ Drápela pak také, mimo jiné, zdůraznil, že Krejčí, ač nebyl členem KŠČ, měl možnost se na začátku 60. let zúčastnit mezinárodních vědeckých přednášek v irském Dublinu. To bylo, vzhledem k politické situaci, ojedinělé přiblížení ke světové vědě s ohlasem na celé tehdejší univerzitě.³⁰

Katedra se v průběhu 50. a 60. let postupně rozšiřovala o další vědecké síly. Oborově nejsilnější pozici si podržela fyzická geografie, respektive její specializace. Svědčí o tom nejen počty obhájených závěrečných prací, které naprosto dominovaly vůči ekonomické geografii. M. Nosek dokonce uvádí, že odborné studium bylo v Brně nejprve povoleno jen v této jediné větvi.³¹ Kromě Vitáska a již několikrát zmíněného Krejčího, kteří posouvali pracoviště vpřed zejména v těsně poválečných letech, následující vědecké impulsy patřily již jiným. Rozvoji katedry a československé geografie napomohl původně geomorfolog Rostislav Netopil (1922–2010), který postupně navázal na dřívější výzkumy v hydrologii.³² Za připomínku stojí dílo *Nejdelší a nejkratší překročení charakteristických úrovní hladiny podzemní vody v profilu HP 204 mezi Horní Moštěnicí a Věžkami v Hornomoravském úvalu* (1962), kde autor představil způsob zpracování údajů o podzemních vodách (úrovních hladiny) pomocí statistických metod.³³ Využívání statistických metod v hydrologii nebylo běžnou vědeckou praxí, a jednalo se tak v tomto smyslu o prvotní počiny. Komplexní přístup k proble-

²⁶ F. VITÁSEK, Vývoj (jako pozn. 24).

²⁷ Marie BEDNAŘÍKOVÁ – František JORDÁN, Dějiny university v Brně, Brno 1969; F. VITÁSEK, Vývoj (jako pozn. 24).

²⁸ J. DEMEK, Geomorfolog (jako pozn. 10).

²⁹ M. V. DRÁPELA, Úryvky (jako pozn. 9), s. 2.

³⁰ Tamtéž.

³¹ M. NOSEK, Třicet let (jako pozn. 20).

³² Vladimír HERBER, Doc. RNDr. Rostislav Netopil, CSc. zemřel, Informace České geografické společnosti 29, 2010, s. 72–73.

³³ TÝŽ, Význam (jako pozn. 12).

matice ve svých vzpomínkách vysoce kladně hodnotil Karásek, který uvádí, že „...jeho [Netopilovým] přičiněním se stala brněnská univerzitní hydrologie respektovanou vědní disciplínou“.³⁴ Intenzivní zájem o hydrologické jevy později vyústil i v produkci učebnic a studijních textů, z nichž některé byly řadu let pevnou součástí studijních materiálů – např. *Hydrologie pevnin* z roku 1972, nebo v kolektivu napsaná *Fyzická geografie I.* z roku 1984.

Nástup statistických analýz se dotýká taktéž klimatologických prací, které vzešly pod vedením Miloše Noska (1922–1978). Nosek patřil k těm akademickým pracovníkům, kteří se v tehdejších Československu výrazně přiklonili ke kvantifikaci. Nešlo však jen o obecně o teorii dynamické klimatologie, ale i o samotné zpracování dat sněhových poměrů, vlhkosti vzduchu, větrných poměrů atd. Známa je v tomto smyslu i jeho *Praktická klimatologie* (1954). Ráz výzkumu však postupně od přelomu 70. let přebírali nově nastoupivší členové katedry. Ve větší míře tak postupně začaly vznikat i mikroklimatické studie, či výzkum topoklimatu např. na Pavlovských vrších, na Rosicku-Oslavansku a jiných místech.³⁵

U výzkumů z geomorfologie, geoekologie, z regionální geografie ale i z krajinné ekologie je třeba zmínit Jaromíra Demka (1930–2017). Ten na katedře zeměpisu působil jak externě, tak i interně. Demek rozvíjel problematiku kryogenních procesů např. v publikaci *Význam pleistocenní kryoplanace pro vývoj povrchových tvarů České vysočiny* (1961) spolu s T. Czudkem, ale také komplexní fyzickou geografii. Za zmínku stojí např. *Systémová teorie a studium krajiny* z roku 1974.³⁶ Věžník při vzpomínce na Demka zdůraznil komplexnost, s níž přistupoval ke geografii. Ta se projevila v mnoha ohledech a přístupech. Byla otevřena geoekologie jako transdisciplinární věda, také díky němu byla rozvíjena krajinná ekologie ve smyslu trvale udržitelného rozvoje. Demek věnoval čas i metodologickým základům geografie. Jak bylo výše zmíněno, nelze ale všechny výstupy spojovat jen s brněnským pracovištěm na přírodovědecké fakultě. Část své kariéry působil Demek na Univerzitě Palackého v Olomouci a také na Geografickém ústavu ČSAV v Brně, kde ve vědeckém působení patřil k velmi úspěšným. Jako vedoucí ústavu pracoval v letech 1963 až 1978.³⁷

³⁴ Jaromír KARÁSEK, Vznik a vývoj brněnské univerzitní geografie, nepublikováno a nedatováno, s. 15 (uloženo na Geografickém ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity).

³⁵ M. NOSEK, Třicet let (jako pozn. 20); Dušan TRÁVNÍČEK, Sixty years of geography at Brno university, *Scripta Facultatis scientiarum naturalium Universitatis Purkynianae Brunensis – Geographia* 12, 1982, s. 247–254.

³⁶ Vladimír HERBER, Prof. RNDr. Jaromír Demek, DrSc. (1930–2017), in: *Fyzickogeografický sborník 15. Fyzická geografie – krajinná ekologie – udržitelný rozvoj*, red. Vladimír Herber, Brno 2017, s. 7–22.

³⁷ Jiří MARTÍNEK, Jaromír Demek oceněný za celoživotní přínos k rozvoji katedry geografie na PřF UP v Olomouci, *Informace České geografické společnosti* 28, 2009, s. 46–48.

Do pozice vedoucího katedry se v roce 1972 dostal již zmiňovaný Nosek, když odešel do penze a zároveň z vedení katedry jeho předchůdce Krejčí. Jak uvádí Jeleček, Chromý a Martínek, Nosek patřil mezi „*ideologicky vyspělé*“, tudíž jeho kariérní postup není v období normalizace překvapivý.³⁸ V opačné situaci se nacházel právě Demek, který musel „dobrovolně“ opustit Geografický ústav ČSAV.³⁹ Vrací se na katedru geografie v roce 1978. Vzápětí byl pověřen jejím vedením, což zapříčinila náhlá Noskova smrt.

Sedmdesátá léta na katedře geografie také ale znamenala obrat k otázkám životního prostředí, a to postupně i k jeho samotné percepci. Společně s tím rostl i zájem o výzkum krajiny. Pomyslnou pilotní oblastí těchto výzkumů se stalo Znojemsko, pro které byla ještě pod Noskovým vedením zpracována studie týkající se nejen krajinných jednotek.⁴⁰ Významnou osobností pracoviště se v tomto smyslu stal Alois Hynek (*1940), který svoji pozornost věnoval také pedogeografii. Systematický výzkum v této oblasti na katedře do jeho příchodu neprobíhal, a to vyjma krátké pracovní epizody biogeografa Jaroslava Raušera (1925–1993) na přelomu 50. a 60. let. Krajinnými jednotkami se s Hynkem zabýval též biogeograf Pavel Trnka (1944–2011). Jak však dodává Nosek, před začátkem jejich působení byla nejen výuka těchto specializací závislá především na externích pracovnících a samotný výzkum tak byl utlumen.⁴¹ Tento deficit byl dán katederní prioritizací meteorologie, klimatologie a případně výzkumem vod (podzemních i povrchových). Výuka tak byla především posilována v těchto specializacích, a to jak interně, tak spoluprací s pobočkami ČHMÚ, nebo s Vojenskou akademií v Brně (současnou Univerzitou obrany).

Od 80. let směřování výzkumu významně ovlivnil Pavel Prošek (*1940). Započal totiž výzkum polárních oblastí, který pokračuje až do dnešních dní.⁴² Kromě Proška je tento výzkum ve svých počátcích svázán i s osobami Rudolfa Brázdila (*1951) a Milana Konečného (*1948). Od česko-polské výpravy na Špicberky v roce 1985 (také v letech 1988 a 1990 se sovětskými vědci), se těžiště výzkumu postupně posunulo, a to z Arktidy na Antarktidu. V antarktickém výzkumu Prošek pokračoval i po roce 1989. Do popředí zájmu se dostalo především UV záření a jeho vliv na ekosystémy.⁴³ Herber v tomto smyslu připomněl i Proškův zájem o přístrojovou techniku jakožto východisko pro pokročilá měření.

³⁸ L. JELEČEK – P. CHROMÝ – J. MARTÍNEK, Vývoj geografie (jako pozn. 1).

³⁹ J. MARTÍNEK, Stručný nástin (jako pozn. 22).

⁴⁰ V. HERBER, Význam (jako pozn. 12).

⁴¹ M. NOSEK, Třicet let (jako pozn. 20).

⁴² J. MARTÍNEK, Stručný nástin (jako pozn. 22).

⁴³ Kamil LÁSKA, Sedmdesátiny Pavla Proška, Informace České geografické společnosti 29, 2010, s. 78–79; Daniel NÝVLT, Pavel Prošek slaví pětasedmdesáté narozeniny, Informace České geografické společnosti 34, 2015, s. 98–100.

V porevolučním období zahrnuje fyzická geografie na Geografickém ústavu PFF MU do výzkumu i výuky nová témata, avšak zachovala i některé tradiční specializace. Jak již bylo naznačeno, kontinuitu lze spatřovat ve výzkumu polárních oblastí.⁴⁴ Přes počáteční obtíže se podařilo vybudovat výzkumnou stanici Johann Gregor Mendel na ostrově Jamese Rosse. Výzkum míří k otázkám adaptace organismů na extrémní prostředí, k deglaciaci či k výzkumu složek slunečního záření. Díky této stálé vědecké základně (v plném provozu od 2007) má i Česká republika kupříkladu možnost rozhodovat o budoucím osudu Antarktidy.⁴⁵

Poměrně široká skupina badatelů se zaměřuje na klimatologické výzkumy.⁴⁶ Jak připomíná A. Nováček, zřejmě jsou ústavní úspěchy v historické klimatologii pod patronací Brázdila.⁴⁷ Jedním z výrazných projektů, který nelze opomenout, byl *History of Weather and Climate in the Czech Lands*. Publikace *Climate of the Sixteenth Century in the Czech Lands* (2013) kolektivu autorů byla dokonce označena jako významný tvůrčí čin a autoři ocenění cenou rektora MU. Pojednává o historických pramenech 16. století, jejichž prostřednictvím ukazuje dobovou variabilitu klimatu a další hydrometeorologické jevy, a to včetně extrémních (tornáda, povodně atd.). Jde o součást širší série monografií.⁴⁸ Dlouhodobá práce na rekonstrukci klimatu ukazuje na provázání práce geografů, historiků a archivářů. Z celkové perspektivy historické geografie, resp. environmentálních dějin na pracovišti, ale jde o směřování, které přímo nenavazuje na práci Horáka nebo Drápely, ale váže se ke klimatologickým kořenům.

⁴⁴ Filip HRBÁČEK – Daniel NÝVLT – Kamil LÁSKA, Active layer thermal dynamics at two lithologically different sites on James Ross Island, Eastern Antarctic Peninsula, *Catena* 149, 2017, s. 592–602; Klára AMBROŽOVÁ – Kamil LÁSKA – Jan KAVAN, Multi-year assessment of atmospheric circulation and impacts on air temperature variation on James Ross Island, Antarctic Peninsula, *International Journal of Climatology* 40, 2020, s. 1–16.

⁴⁵ Hynek ADÁMEK, Češi v Antarktidě, Praha 2010.

⁴⁶ Petr DOBROVOLNÝ – Michal RYBNÍČEK – Ulf BÜNTGEN – Miroslav TRNKA – Rudolf BRÁZDIL – Zdeněk STACHOŇ – Ondřej PROKOP – Tomáš KOLÁŘ, Recent growth coherence in long-term oak (*Quercus* spp.) ring width chronologies in the Czech Republic, *Climate Research* 70, 2016, s. 133–141; Rudolf BRÁZDIL – Kateřina CHROMÁ – Hubert VALÁŠEK – Lukáš DOLÁK – Ladislava ŘEZNÍČKOVÁ – Pavel ZAHRADNÍČEK – Petr DOBROVOLNÝ, A long-term chronology of summer half-year hailstorms for South Moravia, Czech Republic, *Climate Research* 71, 2017, s. 91–109.

⁴⁷ Aleš NOVÁČEK, Historická geografie v Česku: zpráva o současném stavu vědního oboru, *Klaudyán* 6, 2009, s. 18–27. – Jde např. o Rudolf BRÁZDIL – Petr DOBROVOLNÝ – Miroslav TRNKA – Ladislava ŘEZNÍČKOVÁ – Lukáš DOLÁK – Oldřich KOTYZA, Extreme droughts and human responses to them: the Czech Lands in the pre-instrumental period, *Climate of the Past* 15, 2019, s. 1–24.

⁴⁸ Petr DOBROVOLNÝ, K životnímu jubileu profesora Rudolfa Brázdila, *Informace České geografické společnosti* 30, 2011, s. 92–94.

Doposud nezminěnou specializací je sekce zaměřená na výzkum říční krajiny.⁴⁹ Ta se zabývá působením říčního dřeva ve vodních tocích, také revitalizací vodních toků nebo provazbou mezi vodními toky a krajinou.⁵⁰ Od roku 2008 také na Geografickém ústavu funguje Laboratoř environmentální geografie, která slouží i studentům. Umožňuje provádět např. analýzy sedimentů.⁵¹ V neposlední řadě je další rozvíjenou oblastí výuky a výzkumu pak biogeografie, která cílí na environmentální historii, rozšíření a migraci rostlin a další aspekty.⁵²

Od ekonomické k sociální geografii. Nosek uvádí, že vzhledem k tomu, že německou okupaci nepřežil žádný profesor ekonomické geografie, byl a nadlouho zůstal na fakultě tento obor úzkoprofilovým. Poválečné dějiny sociální geografie na brněnské univerzitě tak začínají u již uváděného Bohuslava Horáka (1881–1960), který se v roce 1945 vrátil z Prahy zpět do Brna a začal opět přednášet na Filozofické fakultě. Nicméně už roku 1951 byl penzionován a jeho oddělení a seminář pro historickou geografii byly od akademického roku 1951/1952 sloučeny s Katedrou zeměpisu.⁵³

Ve druhé polovině 40. let pak na Zeměpisném ústavu ještě působil Zdeněk Láznicka (1911–1974), který byl sídelním geografem a žákem již zmíněného Říkovského. Podle Karáska však pravděpodobně nikdy přímo zaměstnancem ústavu nebyl a patřil spíše do okruhu externích Vításkových spolupracovníků.⁵⁴ Jeho působení bylo každopádně ukončeno vlivem politických změn v roce 1948, kdy bylo zároveň publikováno jeho stěžejní dílo *Moravská města*, obsahující vyčerpávající vědeckou analýzu jejich

⁴⁹ Monika ŠULC MICHALKOVÁ – Hervé PIÉGAY – Mathias G. KONDOLF – Steven GRECO, Lateral erosion of the Sacramento River, California (1942–1999), and responses of channel and floodplain lake to human influences, *Earth Surface Processes and Landforms* 36, 2011, s. 257–272; Zdeněk MÁČKA, Litovelské Pomoraví – Landscape Around Anastomosing River Pattern of Morava, in: *Landscapes and Landforms of the Czech Republic*, ed. Tomáš Pánek – Jan Hradecký, Cham 2016, s. 291–304.

⁵⁰ Jakub ONDRUCH – Zdeněk MÁČKA – Monika ŠULC MICHALKOVÁ – René PUTIŠKA – Martin KNOT – Petr HOLÍK – Jakub MÍRJOVSKÝ – Marián JENČO, Response of channel dynamics to recent meander neck cut-off in a lowland meandering river with artificial training history: the Morava River, Czech Republic, *Hydrological Sciences Journal* 63, 2018, s. 1236–1254.

⁵¹ Lenka ONDRÁČKOVÁ – Zdeněk MÁČKA, Geomorphic (dis)connectivity in a middle-mountain context: Human interventions in the landscape modify catchment-scale sediment cascades, *Area* 51, 2019, s. 113–125.

⁵² Jan DIVÍŠEK – Martin CULEK, Výuka biogeografie na Geografickém ústavu MU, in: *Fyzikogeografický sborník 9. Fyzická geografie a životní prostředí*, red. Vladimír Herber, Brno 2011, s. 136–140; Jan DIVÍŠEK – Martin CULEK – Karel ŠTASTNÝ – Miloš ANDĚRA, Biogeographical patterns in vertebrate assemblages of the Czech Republic: regional division in the context of species' distributions in Europe, *Folia Zoologica* 65, 2016, s. 169–182.

⁵³ M. NOSEK, Třicet let (jako pozn. 20).

⁵⁴ J. KARÁSEK, Vznik a vývoj (jako pozn. 34).

vzniku a vývoje včetně sídelně geografické klasifikace.⁵⁵ Následně se několik let musel živit manuálně, a to ve stavebnictví. Od roku 1953 pak působil v nově vzniklém Kabinetu pro geomorfologii ČSAV v Brně, kde ve svých pracích propojil právě geomorfologii se sídelní geografii.⁵⁶

V roce 1952 začal na Katedře zeměpisu působit Miroslav Macka (1924–1984) a o rok později Otokar Šlampa (1929–1973), které lze považovat za skutečné zakladatele poválečné sociální geografie na PřF (soudobě označované jako ekonomická geografie). Oba dva vystudovali Přírodovědeckou fakultu brněnské univerzity, přičemž Macka na přelomu 40. a 50. let působil jako asistent na její Pedagogické fakultě.⁵⁷

Macka se jako jeden z prvních badatelů v celém Československu začal zaměřovat na problematiku dojížděky obyvatelstva do zaměstnání, region pojímal jako nodální systém. Význam tématu byl ovlivněn aktuálně probíhajícím procesem industrializace země a zvyšující se mobilitou pracovní síly, kdy zároveň v některých regionech panoval citelný nedostatek pracovníků. Výzkum byl také umožněn skutečností, že ve sčítání lidu 1961 byla poprvé dojížděka sledována. Z jeho prací v době působení na katedře lze jmenovat publikace *Příspěvek k poznání změn v dojíždění do zaměstnání do města Brna v letech 1946 – 1957* a *K otázce struktury dojíždění do práce*, obě z roku 1962. Dojížděku Macka pokládal za jeden z faktorů modifikujících hospodářsko-ekonomické regiony.⁵⁸

Na Šlampu vzpomíná Karásek jako na člověka s „*téměř encyklopedickými znalostmi všech geografických disciplín, které dokázal tvořivě využít a nestavěl je na odív*“.⁵⁹ Soustředil se především na geografii dopravy, zejména železniční. Zabýval se však i dalšími druhy dopravy, např. jeho rigorózní práce z roku 1953 se věnovala poválečnému vývoji letecké dopravy a jejímu rozšíření. S tematikou dopravy propojil i svůj zájem o Asii, když v roce 1958 absolvoval devítiměsíční studijní pobyt v Indii a publikoval práce o významu námořních přístavů s důrazem právě na přístavy indické. Jeho nejrozsáhlejší dílo *Všeobecná geografie dopravy* z roku 1967 vyšlo jako celostátní učební text a bylo prvním dílem svého druhu v ČSSR. V aplikační rovině zkou-

⁵⁵ Miroslav MACKA, Zdeněk Lázníčka (* 25. 6. 1911, † 16. 2. 1974). (In memoriam), Zprávy Geografického ústavu ČSAV 11, 1974, s. 1–2.

⁵⁶ Dušan TRÁVNÍČEK, Nedožitě osmdesátiny Zdeňka Lázníčky, Sborník České geografické společnosti 96, 1991, s. 204–205.

⁵⁷ M. NOSEK, Třicet let (jako pozn. 20); Jiří MARTÍNEK – Miloslav MARTÍNEK, Kdo byl kdo: naši cestovatelé a geografové, Praha 1998.

⁵⁸ Zdeněk HÁJEK, Padesát let doc. RNDr. Miroslava Macky, CSc., Zprávy Geografického ústavu ČSAV 11, 1974, s. 1–2; Václav TOUŠEK, Doc. RNDr. Miroslav Macka, CSc. (1924–1984), Zprávy Geografického ústavu ČSAV 22, 1985, s. 41–42.

⁵⁹ J. KARÁSEK, Vznik a vývoj (jako pozn. 34), s. 16.

mal problémy osobní hromadné dopravy na Ostravsku, již nedokončené zůstalo jeho úsilí o vymezení dopravních rajónů.⁶⁰

Úsilí a především odborná činnost Macky a Šlampa vedly v listopadu 1962 ke vzniku oddělení ekonomické geografie na katedře. Prvním vedoucím se stal Macka, po jeho odchodu v roce 1963 na Geografický ústav ČSAV funkci převzal Šlampa.⁶¹ V roce 1961 se stal dalším členem oddělení Miloš Drápal (1926–2013), a to se specializací pro didaktiku geografie, historickou geografii, dějiny geografie a regionální geografii.⁶² Jeho přístup k práci byl značně ovlivněn ideologií KSČ, což se odráželo i v ohnisku jeho zájmu – historii dělnického hnutí na Rosicku-Oslavansku. Na některé negativní stránky jeho působení upozorňuje ve svých pamětech i např. Karásek. Šedesátá léta ale také znamenala prohlubující se ženskou emancipaci, což se projevilo příchodem Zdeňky Tarabové (*1940), která se soustředila na geografii osídlení a obyvatelstva, a Jany Traxlerové (*1933) se specializací na geografii obyvatelstva a výroby.⁶³

Přelom 60. a 70. let znamenal pro sociální geografii výrazný útlum. Za prvé se jednalo o dopad politických událostí roku 1968, kdy byli někteří pracovníci vyškrtnutí či vyloučeni z KSČ a Traxlerová emigrovala do Švýcarska. Za druhé pak v roce 1973 předčasně zemřel Šlampa. Na katedru se tak vrátil Macka, avšak pouze na třetinový úvazek, a dále pokračoval ve svém výzkumu dojížděky obyvatelstva s tím, že v 70. letech rozpracoval i koncept dojížděky za službami.⁶⁴ Za pozitivní tak lze označit jen příchod Dušana Trávníčka (1925–1996), odborníka na historickou geografii a dějiny geografie a Horákova žáka, a sice v roce 1969 (předtím působil na PřF Univerzity Palackého v Olomouci).⁶⁵ Trávníček se soustředil především na studium vývoje hranic českých zemí a jejich změn, je tak autorem map územního vývoje v *Atlasu ČSSR* (1976) či monografie *Přehled územního vývoje našeho státu* (1984).⁶⁶ Na tomto místě lze ještě podotknout, že v roce 1967 byl iniciován vznik Komise pro historickou geografii, jejíž náplní bylo mimo jiné sdružovat zájemce o historickou geografii v ČSSR. Neusedl v ní však ani jeden ze zaměstnanců brněnské katedry. Ač komise vznikla pri-

⁶⁰ Dušan TRÁVNÍČEK, Otokar Šlampa zemřel, Sborník Československé společnosti zeměpisné 78, 1973, s. 295–296.

⁶¹ M. NOSEK, Třicet let (jako pozn. 20).

⁶² Ludvík MIŠTERA, Šedesátiny Miloše Drápala, Sborník Československé geografické společnosti 91, 1986, s. 319–320.

⁶³ Václav TOUŠEK, K životnímu jubileu RNDr. Zdeňky Tarabové, Informace České geografické společnosti 29, 2010, s. 79–80.

⁶⁴ J. MARTÍNEK – M. MARTÍNEK, Kdo byl kdo (jako pozn. 57).

⁶⁵ Ota POKORNÝ, K životnímu jubileu dr. Dušana Trávníčka, CSc., Sborník Československé geografické společnosti 90, 1985, s. 62–64.

⁶⁶ Stanislav ŘEHÁK, Doc. PhDr. Dušan Trávníček, CSc., zemřel, Geografie – Sborník České geografické společnosti 102, 1997, s. 66–68.

márně pod hlavičkou Historického ústavu ČSAV, místo v ní měl zástupce Univerzity Karlovy či Univerzity Palackého v Olomouci. Tento stav poukazuje na vedlejší pozici pracoviště v oboru historické geografie.⁶⁷

Pozitivním prvkem v historii pracoviště pak bylo zahájení odborného studia ekonomické geografie od akademického roku 1975/1976. Nevýrazná 80. léta přinesla jen dvě zásadnější události, a to personální povahy – Mackovo úmrtí a příchod Antonína Věžníka (*1955), který se zprvu sice orientoval na geomorfologii, postupně však svůj zájem přeměroval na dílčí problémy rozvoje zemědělství.⁶⁸

Nový impuls pro rozvoj brněnské univerzitní sociální geografie přinesly nejen politické změny roku 1989, ale paradoxně též zánik Geografického ústavu ČSAV na začátku 90. let. Právě z tohoto pracoviště přešli trvale na Katedru geografie dva sociální geografové – Stanislav Řehák (1949–2006) a Václav Toušek (*1949). Řehák se celoživotně, jakožto Šlompův žák, zabýval geografii dopravy a v polovině 90. let se též habilitoval prací, jež se věnovala tématu hromadné osobní dopravy a její roli v prostorové struktuře státu. Ve výzkumné činnosti se hlouběji zabýval modely prostorových interakcí, po zániku ČSFR pak též dopady rozdělení společného státu Čechů a Slováků na obyvatelstvo v příhraničních oblastech. Proměna územně-správního členění v 90. letech pro něj znamenala další předmět zájmu. S ohledem na budoucí členství naší země v Evropské unii prosazoval variantu zřízení devíti krajů, která by dle jeho názoru následně výrazně usnadnila vymezení regionů soudržnosti NUTS II. Dále se podílel na návrhu Masarykovy univerzity pro potřeby Ministerstva pro místní rozvoj ČR pro vytvoření soustavy obcí s rozšířenou působností a vymezení jejich správních územních obvodů. Zvláštní pozornost věnoval i postavení Moravy a Slezska, zapojil se též do debaty o používání geografického názvu našeho státu (tj. Česko), resp. prosazoval používání jen politického názvu (tj. Česká republika).⁶⁹

Transformace ekonomiky a společnosti se pak v 90. letech a na počátku 21. století stala tématem pro Touška a Věžníka. Toušek se habilitoval v roce 2004 prací pojednávající o geografických aspektech transformace českého průmyslu (zejména o proměně odvětvové struktury), dále řešil vliv přímých zahraničních investorů či výstavbu průmyslových zón. Ve své činnosti se také soustředil na otázky trhu práce a nastavení regionální politiky. Výrazným rysem jeho působení na Geografickém ústavu

⁶⁷ Vladimír MARIÁNEK, *Literatura Historická geografie* 1 (1968), 2 (1969). Vydává Komise pro historickou geografii při Historickém ústavu ČSAV, *Zprávy Geografického ústavu ČSAV* 6/7, 1969, s. 38–39.

⁶⁸ Václav TOUŠEK – Hana SVOBODOVÁ, Antonín Věžník oslavil šedesátiny, *Informace České geografické společnosti* 34, 2015, s. 106–108.

⁶⁹ Václav TOUŠEK – Miloš FŇUKAL, K úmrtí doc. RNDr. Stanislava Řeháka, CSc., *Geografie – Sborník České geografické společnosti* 111, 2016, s. 456–459.

bylo též propojení výzkumu s praxí, zejména s orgány veřejné správy.⁷⁰ Věžník se pak soustředil nejen na proměnu zemědělství, ale též obecně rurálního prostoru. Ve svých pracích po roce 2000 pak zkoumal v souvislosti se vstupem naší země do Evropské unie vlivy její regionální politiky na proměnu českého venkova a zemědělství.⁷¹

Současné výzkumné zaměření sociálních geografů na Geografickém ústavu je značně heterogenní. Výzkumný tým „Čas, rytmy a mobilita“ zkoumá každodenní časoprostorové rutiny, a to především v prostoru měst a metropolitních oblastí,⁷² zatímco výzkumný tým „Ekonomická geografie“ se zabývá prostorovými aspekty ekonomických aktivit postsocialistické společnosti.⁷³ Důraz je také kladen na teoretické přístupy moderní geografie či přeshraniční problematiku, v nedávné době též na koncept kvality života.⁷⁴ Tradiční kvantitativní přístupy a témata postupně doplnily přístupy kvalitativní a výrazněji interdisciplinární.

Kartografie a geoinformatika. Ještě po druhé světové válce byla kartografie vyučována v rámci přednášek fyzické geografie. Teprve od roku 1947 měl samostatnou přednášku Václav Novák (1924–2004), který se soustředil na matematickou kartografii (především na zkeslení při různých kartografických zobrazeních). V roce 1952 však musel katedru z politických důvodů opustit a jeden rok učil kartografii provizorně geomorfolog Jan Krejčí.⁷⁵ V roce 1954 nastoupil na katedru František Soják (1900–1970), jehož těžištěm se stala planetologie (matematický zeměpis se základy geofyziky) a právě kartografie. Byl zároveň amatérským astronomem a, jak vzpomíná Karásek, člověkem „s téměř encyklopedickými znalostmi všech geovědních disciplín“,⁷⁶ nicméně jeho pedagogické schopnosti byly hodnoceny různě. Nosek uvádí, že

⁷⁰ Marián HALÁŠ – Jiří VYSTOUPIL – Miloš FŇUKAL, Václav Toušek oslavil šedesáté narozeniny, Informace České geografické společnosti 28, 2009, s. 44–46.

⁷¹ V. TOUŠEK – H. SVOBODOVÁ, Antonín Věžník (jako pozn. 68).

⁷² Ondřej MULÍČEK – Robert OSMAN – Daniel SEIDENGLANZ, Time-space Rhythms of the City – The Industrial and Post-industrial Brno, Environment and Planning A: Economy and Space 48, 2016, s. 115–131.

⁷³ Ilona SVOBODOVÁ – Antonín VĚŽNÍK – Michael KRÁL, Viticulture in the Czech Republic: Some spatio-temporal trends, Moravian Geographical Reports 22, 2014, s. 2–14; Ondřej ŠERÝ – Hana SVOBODOVÁ – Zdeněk ŠILHAN – Zdeněk SZCZYRBA, Shrinking of Cities in the Czech Republic and its Reflection on Society: Case Study of Karvina City, Geographica Pannonica 22, 2018, s. 68–80.

⁷⁴ Petr DANĚK, Geografické myšlení: úvod do teoretických přístupů, Brno 2013; Milan JEŘÁBEK, Region a inovace na příkladu česko-saského pohraničí, Praha 2014; Ivan ANDRÁŠKO, Kvalita života v městách: východiská, přístupy, poznatky, Brno 2016.

⁷⁵ M. V. DRÁPELA, Úryvky (jako pozn. 9).

⁷⁶ J. KARÁSEK, Vznik a vývoj (jako pozn. 34), s. 15.

kartografie měla na katedře „*dlouhodobý neperspektivní vývoj*“, jelikož Soják v roce 1959 vážně onemocněl a o rok později byl penzionován.⁷⁷

Jako externista tedy v roce 1959 nastoupil Bohuslav Šimák (1908–1995), který působil na Vojenské akademii v Brně (dnes Univerzita obrany), kde přednášel tzv. užitou kartografií.⁷⁸ Nosek dodává, že s jeho příchodem došlo k obratu ve vývoji kartografie na katedře, a to nejen po pedagogické stránce, ale též ve vědeckém výzkumu a ve výchově odborníků v kartografii.⁷⁹ V letech 1957 až 1964 byl vedoucím a odpovědným redaktorem geografické části *Československého vojenského atlasu* (1965), měl na starosti vědeckotechnickou přípravu a řízení odborné tvorby tohoto významného díla. Právě v roce 1965 přešel na Katedru geografie do trvalého pracovního poměru. Spolupracoval i při tvorbě národního *Atlasu ČSSR* (1966) a *Atlasu Československých dějin* (1965). Ve své práci se též věnoval struktuře a koncepci soudobých zeměpisných atlasů světa. Teorii atlasové kartografie zpracoval v rozsáhlé a důkladné kritické srovnávací studii z roku 1969 s názvem *Komplexní zeměpisné atlasy světa a Československý vojenský atlas*.⁸⁰ V roce 1974 byl sice penzionován, ale působil ještě na Geografickém ústavu ČSAV v Brně a byl odborným redaktorem tematické části *Vojenského zeměpisného atlasu* (1975). Martínek a taktéž Drápela uvádějí, že se svými žáky vytvořil vlastní kartografickou školu, zaměřenou zejména na tematickou kartografií.⁸¹ Kromě toho se její zástupci ještě soustředili na kartografickou generalizaci a grafické interpretace.⁸² Trávníček vyzdvihuje Šimákovu schopnost skloubit vědeckou práci s praxí, což přičítá tomu, že začínal jako klasický zeměměřič. Oceňuje též jeho nadání pro vyhledávání a zjišťování talentovaných studentů, organizační schopnosti a ochotu diskutovat řešenou problematiku v kolektivu spolupracovníků a naslouchat jim.⁸³

Události konce 60. let dolehly též na kartografy, kdy byli někteří vyškrtnuti z KSČ a interní aspirant pro kartografií Ladislav Ivánek (*1945) odešel z pracoviště ihned po uplynutí platnosti dočasné pracovní smlouvy.⁸⁴ V této době začal na pracoviš-

⁷⁷ M. NOSEK, Třicet let (jako pozn. 20).

⁷⁸ M. V. DRÁPELA, Úryvky (jako pozn. 9).

⁷⁹ M. NOSEK, Třicet let (jako pozn. 20).

⁸⁰ Bohuslav ŠIMÁK, Komplexní zeměpisné atlasy světa a Československý vojenský atlas, *Studia geographica* 1, 1969, s. 161–176.

⁸¹ J. MARTÍNEK – M. MARTÍNEK, Kdo byl kdo (jako pozn. 57); M. V. DRÁPELA, Úryvky (jako pozn. 9).

⁸² Ludvík MUCHA, Univ. prof. ing. RNDr. Bohuslav Šimák sedmdesátíkem, *Sborník Československé společnosti zeměpisné* 83, 1978, s. 197–199.

⁸³ Dušan TRÁVNÍČEK, Osmdesátiletý univ. prof. RNDr. Ing. Bohuslav Šimák, in: *Sborník prací k 80. narozeninám univ. prof. RNDr. Ing. Bohuslava Šimáka*, red. Milan Václav Drápela – Milan Konečný, Brno 1988 (= *Sborník prací* 16), s. 11–16.

⁸⁴ J. KARÁSEK, Vznik a vývoj (jako pozn. 34).

ti působit Milan Václav Drápela (1938–2018), již v roce 1960 se totiž stal zaměstnancem katedry a správcem mapové sbírky, která byla součástí brněnské univerzitní geografie od jejího vzniku. Za 22 let správcovství sbírku významně rozšířil z hlediska rozsahu a unikátnosti obsahu a uvedl ji do širšího povědomí odborné a laické veřejnosti; sám ji též obohatil o vlastní tituly atlasové kartografie a moravik.⁸⁵ Část z autorovy vlastní sbírky pak v 90. letech odkoupilo Muzeum Komenského v Přerově, jak dodal Konečný při bilancování Drápelova života.

Drápela byl předním znalcem Komenského kartografického díla a nespochybnitelně prokázal, že v případě Komenského mapy Moravy a Slezska existovalo vydání datované již rokem 1624 a nikoliv rokem 1627, jež bylo do té doby považováno za nejstarší.⁸⁶ Tematický rozsah jeho přednášek byl značný, a to od geodézie přes základy kartografie a teoretickou kartografii až po dějiny kartografie. Později se habilitoval prací o vývoji moravské kartografie. Věnoval se též českým exonymům, podařilo se mu jich nashromáždit zhruba 20 000.⁸⁷

Významným akcelerátorem rozvoje se pro kartografii staly informační a komunikační technologie, jejichž propojení dalo vzniknout geoinformatice. Právě na tuto problematiku se specializuje Milan Konečný (*1948), který začal na Katedře geografie působit na počátku 70. let. Ve své vědecké a pedagogické práci se zabývá geografickými informačními systémy a prostorovými datovými infrastrukturami. Důraz klade na práci s daty v reálném čase, což jej vedlo k rozvoji kartografie pro včasné varování a krizový management. V roce 1985 vydal společně s K. Raisem publikaci *Geografické informační systémy*, kterou lze považovat za první knihu o GIS v tehdejší socialistickém prostoru. Angažuje se v činnosti Mezinárodní kartografické asociace (ICA), v letech 1995 až 2007 byl postupně jejím viceprezidentem a prezidentem.⁸⁸

V roce 1992 založil Konečný na katedře Laboratoř geoinformatiky a kartografie (LGC), kterou stále vede. Jejími členy jsou v současnosti působící kartografové a geoinformatici na Geografickém ústavu PřF MU. Aktuální kartografický výzkum se tak zaměřuje na analýzu rozsáhlých souborů prostorových dat (*big data*), moderní metody kartografické vizualizace včetně uživatelských aspektů či tvorbu kartografických vý-

⁸⁵ Zdeněk STACHOŇ, Doc. RNDr. Milan Václav Drápela, CSc. oslavil pětasedmdesátiny, *Informace České geografické společnosti* 32, 2013, s. 81–83; Eva SEMOTANOVÁ, Vzpomínka na docenta Milana Václava Drápelu, *Historická geografie* 44, 2018, s. 221–226.

⁸⁶ Tomáš GRIM, Docent Milan Václav Drápela osmdesátiletý, docent Milan Václav Drápela zemřel, *Informace České geografické společnosti* 37, 2018, s. 84–86.

⁸⁷ Z. STACHOŇ, Doc. RNDr. Milan Václav Drápela (jako pozn. 85).

⁸⁸ BPH – British Publishing House, *Encyklopedie osobností České a Slovenské republiky*, London 2018, s. 577–579.

stupů pro předcházení a zvládání krizových situací.⁸⁹ Pozornost se též soustředí na webovou kartografii a geoinformační podporu precizního zemědělství (například technická stránka čínsko-evropského projektu SIEUSOIL),⁹⁰ alternativní GIS a kartografické výstupy pro specifickou skupinu uživatelů⁹¹ a propojení moderních metod laserového skenování a snímkování realizovaného pomocí dálkově řízeného leteckého systému pro pořizování přesných topografických dat k modelování prvků krajinné sféry. Jak Konečný poznamenal v rozhovoru, kartografie a geoinformatika měla vždy vazbu na Univerzitu obrany, například ve formě spolupráce s Václavem Talhoferem (*1953) či dříve Františkem Miklošíkem (*1932).

Závěr

Brněnská univerzitní geografie tedy existuje již sto let, nicméně i před vznikem Zeměpisného ústavu MU měl moderní geografický výzkum na území jižní Moravy své předchůdce (průzkum Moravského krasu, pravidelná meteorologická pozorování a měření, řada mapových zobrazení území Moravy či realizace prvního trigonometrického bodu na dnešním území státu). Osobnosti spjaté se vznikem pracoviště získaly své vzdělání v Praze a mnozí se svými učiteli a kolegy udržovali čilé kontakty, v rámci univerzity pak byla nastolena úzká spolupráce s historiky z Filozofické fakulty. Přestože v meziválečném období tvořilo akademický sbor pracoviště jen pět kmenových zaměstnanců, podařilo se na univerzitě rozvíjet zejména řadu oborů fyzické geografie (především geomorfologii a klimatologii).

Po druhé světové válce započala éra hlubší specializace. Kromě prohloubení vědy a výzkumu ve fyzické geografii (kromě již zmíněných hydrologie a biogeografie) se od 50. let rozvíjely i sociální geografie (nejprve označovaná jako ekonomická geografie) a kartografie. Zejména v případě posledního jmenovaného oboru pak jako značný akcelerátor zapůsobil na přelomu 80. a 90. let rozvoj IT technologií (vznik geoinformatiky). Řada oborů a témat je na Geografickém ústavu PřF MU rozvíjena po významnou část jeho existence a mnohé geografické subdisciplíny jsou těžištěm výzkumu a výuky po několik generací akademiků a studentů. Jedná se například o klimatologii

⁸⁹ Petr KUBÍČEK – Čeněk ŠAŠINKA – Zdeněk STACHOŇ, Vybrané kognitivní aspekty vizualizace polohové nejistoty v geografických datech, *Geografie – Sborník České geografické společnosti* 119, 2014, s. 67–90.

⁹⁰ Tomáš ŘEZNÍK – Tomáš PAVELKA – Lukáš HERMAN – Šimon LEITGEB – Vojtěch LUKAS – Petr ŠIRŮČEK, Deployment and Verifications of the Spatial Filtering of Data Measured by Field Harvesters and Methods of Their Interpolation: Czech Cereal Fields between 2014 and 2018, *Sensors* 19, 2019, s. 1–25.

⁹¹ Radim ŠTAMPACH – Eva MULÍČKOVÁ, Automated generation of tactile maps, *Journal of Maps* 12, 2016, s. 532–540.

(Hruďička – Nosek – Prošek, Brázdil, Dobrovolný), geomorfologii (Krejčí, Vitásek – Demek – Máčka) či geografii dopravy (Šlampa – Řehák – Seidenglanz). Počet pracovníků se zvýšil do takové míry, že je výuková a vědecká činnost prováděna jednotlivými týmy.

Ke geografickému pracovišti na Přírodovědecké fakultě se také v průběhu času přidávala v Brně další geografická pracoviště, s nimiž probíhala a i nadále probíhá interakce. V roce 1946 tak byla založena Pedagogická fakulta, jejíž součástí je od úplného začátku i Katedra geografie, která se věnuje odborné přípravě budoucích učitelů zeměpisu, celoživotnímu vzdělávání v tomto oboru. Dále se pak pracovníci katedry věnují integrovanému vzdělávání v oblasti přírodních věd na svém terénním pracovišti, vedení a organizaci Zeměpisné olympiády (včetně mezinárodní soutěže) a každoročně pořádají zahraniční exkurze a terénní praxe.⁹² V letech 1952–1963 fungoval Kabinet pro geomorfologii ČSAV v Brně a na něj pak v letech 1963–1993 navázal Geografický ústav ČSAV v Brně, který se věnoval výzkumné, organizační i vydavatelské činnosti. Ve vnitřní struktuře se trvale uplatňovala oddělení fyzické geografie a výzkumu krasu, sociálně-ekonomické geografie a kartografie, dočasně pak oddělení rozvojových zemí, životního prostředí, regionální geografie a další.⁹³

V rámci transformace AV ČR vznikla v roce 1993 brněnská pobočka Ústavu geoniky (oddělení environmentální geografie) jakožto územně odloučené pracoviště, které tak v současnosti představuje jediné geografické pracoviště AV ČR. Mezi své výzkumné směry řadí transformaci a recyklaci urbánního prostoru, rozvoj obnovitelných zdrojů energie, restrukturalizaci a diverzifikaci zemědělství a diverzitu přírodní a kulturní krajiny.⁹⁴ Na Univerzitě obrany se pak nachází ještě Katedra vojenské geografie a meteorologie (věnuje se též geografickým informačním systémům a sběru prostorových dat s důrazem na obranu a bezpečnost⁹⁵), na Ekonomicko-správní fakultě MU působí řada geografů na Katedře regionální ekonomie a správy (pracoviště se soustředí na témata související s řízením rozvoje územních celků včetně projektového managementu⁹⁶) a na Mendelově univerzitě v Brně pak na Ústavu regionálního rozvo-

⁹² Katedra geografie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity (online: <https://katedry.ped.muni.cz/geografie> [cit. 25. 1. 2021]).

⁹³ Miroslav STRÍDA, Geografie v Akademii, 2008 (online: <http://abicko.avcr.cz/archiv/2005/2/obsah/geografie-v-akademii.html> [cit. 25. 1. 2021]).

⁹⁴ Ústav geoniky Akademie věd České republiky, Environmentální geografie (online: <http://www.ugn.cas.cz/?p=deg&s=research> [cit. 25. 1. 2021]).

⁹⁵ Katedra vojenské geografie a meteorologie Fakulty vojenských technologií Univerzity obrany v Brně (online: https://www.unob.cz/fvt/struktura/k210/Stranky/o_pracovisti.aspx [cit. 25. 1. 2021]).

⁹⁶ Katedra regionální ekonomie a správy Ekonomicko-správní fakulty Masarykovy univerzity (online: <https://www.econ.muni.cz/o-nas/organizačni-struktura/561800-katregional-ekonomie-a-spravy> [cit. 25. 1. 2021]).

je (stěžejním tématem je studium dynamiky vybraných socioekonomických charakteristik území za využití geografických, ekonomických a geostatistických přístupů a metod⁹⁷).

Ondřej Šerý – Marek Lichter

One Hundred Years of Geography at the Faculty of Science in Brno

The second oldest geographical workplace in the Czech Republic is located at the Faculty of Science in Brno. It was founded in 1921 at the newly established university by F. Kolářek. The newly established workplace opened a number of research topics, emphasis was placed on physical geography, and there was also a gradual separation of geography and historical sciences. Throughout the interwar period, however, a comprehensive (universal) approach prevailed when one academic was developing more geographical disciplines. F. Vitásek is one of the personalities of Brno geography at that time, he is the author of the highly regarded *Physical Geography*. Furthermore, the geomorphologist J. Krejčí, who dealt with the concept of geomorphological processes in Central Europe, and the climatologist B. Hruďička, who is considered the founder of Czech dynamic climatology. The mentioned personalities are supplemented by F. Říkovský, who in the second half of the 1930s began to focus on settlement geography and in 1939 he published the work *Fundamentals of Settlement Geography in Czechoslovakia*. Furthermore, the historical geographer B. Horák, who primarily worked at the Faculty of Arts, worked closely with the geographical department at the Faculty of Science.

After the end of the war, specialization in geography also became increasingly apparent. Gradually new personalities were profiled in the field of physical geography – R. Neopil, who began to deal with hydrology, then climatologist M. Nosek and geomorphologist J. Demek. The study of environmental issues, at the turn of the 1980s and 1990s, and research in the polar regions also began to be promoted. P. Prošek is connected with these activities. The field of historical climatology was developed by R. Brázdil.

In the 1950s, social geography also began to be constituted in Brno, at which time it was referred to as economic geography. Its proponents were M. Macka, who was one of the first in Czechoslovakia at the time to grasp the topic of commuting, and the multitasking O. Šlampa, who was primarily responsible for the development of the geography of transport. Stagnation in the 1970s and 1980s was overcome in the post-revolutionary period by the study of transformational changes. V. Toušek placed emphasis on the area of the labour market. Another significant geographer of transport S. Řehák actively participated in discussions on the new territorial-administrative division of the state.

⁹⁷ Ústav regionálního rozvoje Fakulty regionálního rozvoje a mezinárodních studií Mendelovy univerzity v Brně (online: <https://frms.mendelu.cz/25915-pracoviste-a-ustavy> [cit. 25. 1. 2021]).

Cartography was also separated from lectures on physical geography in the post-war period. B. Šimák significantly contributed to several fundamental atlas works of the time. M. V. Drápela was the long-term administrator of the workplace's map collection. A significant impulse for the further development of cartography was its connection with information and communication technologies. The symbolic beginning was the publication *Geoinformatic Information Systems* (1985), co-authored by M. Konečný.

RECENZE A ZPRÁVY

Petra KUBÍČKOVÁ – Lubomír NOVOTNÝ, Ottovy Čechy. Obraz země v letech 1883–1908, Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci 2020, 367 s. ISBN 978-80-7053-330-7.

Výpravná publikace Petry Kubičkové a Lubomíra Novotného je věnována monumentálnímu vlastivědnému dílu z přelomu 19. a 20. století, Ottovým *Čechám (Čechy. Společnou prací spisovatelův a umělců českých, I–XIV, Praha, J. Otto [1883–1908])*. Dílo na pomezí krásné literatury a historické vlastivědy, psané známými spisovatelkami a spisovateli, národními buditeli, historiky, regionálními historiky, přírodovědci, uměnovědci a dalšími osobnostmi (Jakub Arbes, Jaroslav Vrchlický, Teréza Nováková, Žofie Podlipská, Eliška Krásnohorská, Josef Vítězslav Šimák, Zdeněk Wirth a další) a ilustrované výtvarnými umělci – převážně Antonínem Levým, Josefem Levým nebo Karlem Liebscherem, oslovilo tehdejší českou společnost i osobnosti, sympatizující s českým národem, s jeho historií a obdivující českou krajinu. V současné době jsou *Čechy* oprávněně považovány mnoha odborníky za obrazový a písemný historický pramen vyprávěcí povahy (zvláště ve společenskovedních oborech), využitelný mimo jiné při výzkumu historických krajin. Nezbytné je však zachování určité obezřetnosti vzhledem k možné větší či menší subjektivitě a osobnímu zaujetí autorů, které mohly ovlivnit „pravdivost“ (ve smyslu ryze dokumentární hodnoty) obrazů krajin kolem roku 1900, stejně tak jako uplatnění kritické analýzy a komparativní metody.

Petra Kubičková a Lubomír Novotný, pracovníci Vědecké knihovny v Olomouci, úvodem představili Jana Otta (1841–1916) a jeho nakladatelskou činnost. V hlavní části se věnovali jednotlivým svazkům; podrobili je zkoumání, jakým způsobem se jejich autoři zabývali krajinou, jak ji vnímali, interpretovali, jak přistupovali k legendám a tradicím, uloženým v paměti krajin a jaké krajinné aspekty byly předmětem jejich zájmu. Zároveň zasadili odborně náročnou, pečlivou analýzu Ottových *Čech* do dobových souvislostí. Dokázali udržet nad tisícistránkovým dílem, jeho variabilitou a množstvím mnohdy nepřesných faktů a dat. Závěrečné shrnutí formulovali promyšleně a uvážlivě. Je zřejmé, že popisy krajin jednoznačně ovlivnil poměr reality, symboliky a imaginace každého z autorů, samozřejmě kromě jejich zaměření.

Publikace je vybavena dobovými mapami a ilustracemi. Užitečná je úvodní schematická mapa se zákresem popisovaných oblastí, které neodpovídají tehdejšímu územně správnímu členění. Obsáhlé rejstříky a bibliografie (autorka Anna Vitásková) jsou v publikaci nesporným přínosem. Grafické zpracování i tisk knihy je velmi kvalitní, potěšení z výpravné knihy tedy není jen odborné, ale také bibliofilské.

Práci *Ottovy Čechy. Obraz země v letech 1883–1908* lze doporučit všem odborníkům a zájemcům o historickou geografii a historickou krajinu – přivede je k Ottovým *Čechám* jako k prameni, kterým lze vhodně doplnit základní výzkum a obohatit krajinné sondy o nestandardní pohledy i nové poznatky. Jedná se bezesporu o počíná inspirativní i z hlediska další práce s Ottovými *Čechami* – jakožto pramenem literárním i kulturněhistorickým, stejně jako ikonografickým.

Eva Semotanová

Pavol MALINIAK, Čabradské panstvo v stredoveku, Banská Bystrica, Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 2019, 224 s. ISBN 978-80-557-1625-1.

Pokud bychom si položili otázku, jak psát dějiny středověkých (šlechtických) panství, potom je aluze na relativně nedávnou publikaci *Jak psát dějiny velkých měst* záměrná: jen na první pohled může i v tomto případě znít otázka banálně, s poukazem na nikoli desetiletí, ale celá staletí, v jejichž průběhu tuto linii historické práce zachytíme.¹ Kořeny sahají do 16. století a je zřejmé, že panství jakožto „exaktně definovatelný“ prostor (byť svým rozsahem a strukturou a do určité míry také funkcemi – např. hospodářské, rezidenční apod. – průběžně proměnlivý) je jako téma odborného zájmu stále aktuální. Záleží na kvantitách a kvalitách využitelných pramenů, aby „dějiny panství“ nezůstaly jen u přehledu majitelů a teritoriálního rozsahu, ale na spolehlivém faktografickém základě (jehož role je i napříště nezastupitelná) pokročily ke studiu vnitřních struktur panství, roli měst a městeček a jejich vazeb k venkovskému zázemí, stejně jako k otázkám využívání krajiny a přírodních zdrojů, hospodářským, administrativním, ale i demografickým a sociálním aspektům. To vše s průběžným přihlédnutím k drobnohlednému detailu i obecněji platným vývojovým charakteristikám.

¹ Jak psát dějiny velkých měst?, red. Radana Červená et al., Brno 2016.

Právě v tomto kontextu je vhodné na Maliniakovu knihu upozornit i české medievisty a historické geografy; její drobnohledná kresba navozuje i otázky obecnější povahy, metodického (ve smyslu otázky v záhlaví) a případně i komparativního rázu. Za prvé je to využití široké škály pramenů – písemných, archeologických, včetně terénního výzkumu (relikty „historických krajin“), stejně jako stavebněhistorických, uměnovědných anebo toponomastických. Za druhé je to přihlédnutí k široké škále vazeb uvnitř panství i ve směru k jeho okolí: hospodářských a obchodních, regionální i nadregionální obchodní cesty, centra a kontakty. Vztahy měst a venkova, otázky církevní správy v obvodu panství, a sociální sítě církevních institucí na panství i mimo ně, případně s vazbou k patronátu téže vrchnosti, též demografický vývoj a event. migrace (pokud je to vůbec možné). Za třetí je to cesta k obecným vývojovým modelům: dnes již není aktuální polemika s různými typy „krizí“, ať už bychom je i zpřesnili adjektivy „agrární“, „populační“ či jinými. Model krizí, jemuž neodpovídala řada případových studií ani z doby, kdy šlo o výkladový rámec (a dodejme, že nikoli jen v marxistické historiografii) alespoň v globálním měřítku žádoucí a očekávaný, ovšem nebyl nahrazen ničím jiným. Je tedy otázka, zda vůbec něco takového je možné nalézt a definovat, jakou to může mít obecnou platnost a jaký bude přínos z hlediska našeho poznání: je totiž zřejmé, že rozličné typologie i klasifikace, pokud se jimi zabýváme dostatečně dlouho, se z prostředku studia pozvolna stávají jeho cílem.

Předmětem modelové studie v předkládané knize je panství Litava (od sklonku středověku Čabrad') na středním Slovensku (jižně od Zvolena). Z hlediska chronologického kniha postihuje zhruba tři staletí (od poloviny 13. do poloviny 16. století), přičemž spodní mez je volnější (vazby rodu Huntovců / Hunt Poznanovců k oblasti zachytíme již dříve, avšak nesoustavně a nikoli ve vztahu k panství Litava), horní hranicí je rok 1546, kdy končí držba rodu Erdődy. Kniha je strukturována tematicky, a teprve ve druhém plánu chronologicky – což lze jednoznačně ocenit: jen takový přístup umožňuje postižení vývoje celé řady charakteristik. Východiskem přirozeně i zde je přehled vývoje územní struktury a majetkové držby panství, resp. vlastnických a případně zástavních práv v naznačeném časovém období (s. 17–59). I v případě segmentu z hlediska „dějin panství“ tradičního se nabízí celá řada otázek obecného rázu – např. úloha hradu a panství ve struktuře majetkové držby jednotlivých držitelů, a to v kontextu jejich „územních strategií“, v jakých obdobích, resp. v jakých souvislostech plnil hrad rezidenční funkci a v jakých nikoli, jaký byl zájem jednotlivých držitelů na „vnitřní kolonizaci“ panství (vsi, lokality městského typu), jeho hospodářském využití, apod. Prameny nannozie umožňují nahlédnout i do neformálních (resp. předpokládaných neformálních) vztahů mezi šlechtou – jednotlivci i rody – a králem (např. s. 19–20). Samotná obdarování a majetkové zástavy tu mají svou výpovědní hodnotu; ať už šlo o zástavy na půjčce či jejich splátky, anebo o výraz vděku, např. za dobytí hradu z rukou neoprávněného držitele. Vývoj držby hradu a panství v tříšti střídajících se majetkových práv odráží obecné momenty i v mikropohledu – týkají se mimo jiné symboliky písemného pořízení anebo ceremoniálního uvádění nového majitele v jeho držbu.

V následující kapitole je pozornost věnována hospodářským aktivitám v obvodu panství (s. 60–92): základem jsou prameny urbaniální povahy (ovšem až relativně pozdní, z první poloviny 16. století) a vedle toho i nahodilé zmínky v ostatních typech pramenů (např. v souvislosti se spory o neoprávněné zatížení poddaných). Skladba požitků, které vrchnosti náležely od poddaných, byla analogická jako v českém prostředí – platy, naturálie, roboty, součástí výnosu panství byla rozličná cla a mýta, poplatky z pronájmů apod.; z pramenů vyplývá také struktura řemesel a dovolují vyvodit i rámcové závěry o sociálním postavení poddaných, občasně i o obchodních aktivitách apod. (s. 60–69).

Limitované jsou možnosti rekonstrukce forem zemědělské produkce, resp. využití ploch (historický land-use), přičemž výraznější výpovědní hodnotu má např. dokumentace hraničních sporů, prameny vztahující se k vyměřování pozemků, zmínky o průběhu cest apod., zvláště pak je-li možné topografické reálie alespoň rámcově ukotvit do dnešní krajiny (tytéž typy pramenů pro danou dobu slouží k rekonstrukci „historických krajín“ i v českém prostředí). Také o pěstovaných plodinách se v písemných pramenech občasně mihnou zmínky, ojediněle je pak zachytí i archeobotanika; o složení lesních porostů ve vybraných lokalitách svědčí pramenné zmínky o svinské pastvě. Jednou z mála oblastí zemědělských aktivit, které zachovaly stopy v terénu, je vinohradnictví (terasy, zídky) (s. 69–76). Terénní situací i písemnými prameny je dokumentováno mlynářství (s. 76–78), mlýny se nejednou v pramenech objevují v souvislosti se spory o vodu, a v témže kontextu se připomínají i rybníky (jejichž prostorová vazba s mlýny je opět fenoménem dobře známým i z českého prostředí). Z oblasti lesního hospodářství (s. 79–83) bylo možné výběrově sledovat typy porostů, doklady o těžbě dřeva a s ní související potřebě obnovy lesa (existovaly jakési „záložní“ lesy, v nichž se běžně kácet nesmělo – odtud označení „*silva prohibita*“, neboť byly určeny např. pro obnovu města v případě požáru, eventuálně pro potřeby opevňovacích prací). Nejnáročnější na spotřebu dřeva byly hornické a hutnické provozy (s. 83–87). Na panství je zachytíme již ve středověku – doklady představují zmínky písemných pramenů o starých hutích (např. odkazy na ně v popisech hranic), pomístní jména, případně pak profesní příjmy (osob), a ovšem pak zprávy o těžbě a návazném zpracování surovin, případně o rozličných poplatcích v té souvislosti odváděných. Jen v ojedinělých případech je ovšem možné někdejší situaci alespoň zčásti rekonstruovat na základě archeologického výzkumu. Konflikty šlechtických panství, resp. jejich vrchností, s okolními městy – v případě panství Litava jmenovitě Krupinou a Banskou Štiavnicou – často představují jedinečný zdroj informací k hospodářským a sociálním dějinám (s. 87–92). Jde tu o svědectví o rozličných běžných sporech o krádeže, občasné záborý, ale též o dluhy a způsob jejich (ne)splácení, o neprávem sklizenou či znehodnocenou úrodu anebo o pokácený kus lesa. I tyto prameny současně svědčí také o obchodních kontaktech (zajatí či okradení poddaní, kteří přišli do města na trh).

Poměrně problematický segment pro období středověku představují demografické a sociální poměry (s. 96–123). I jen prosté odhady počtu obyvatel jsou do značné

míry hypotetické, odvozené od počtů poplatných městských domů či venkovských usedlostí, násobených koeficienty. Zachytit v tomto směru dynamiku, nárůst počtu venkovských usedlostí či jejich úbytek, natož pak příbuzenské vazby uvnitř vesnických komunit, v rámci panství, event. s přesahem mimo ně, je možné jen v případě příznivé pramenné základny – ta je pro panství Čbraď k dispozici od 15. století, z jehož druhé poloviny pocházejí prameny urbaniální povahy, vznikající mimo jiné v souvislosti se zástavami. Na jejich základě je možné evidovat počty usedlostí, jejich výkvy oběma směry, případně v delším časovém horizontu i proces pustnutí – v takových případech se nabízí otázka po příčinách (epidemie, ale také zhoršené přírodní podmínky, např. nedostatek vody apod.); namnoze obtížně postižitelná – rozhodně v globálním pohledu – je migrace poddaných v rámci panství i mimo ně, že však nešlo o pohyby zanedbatelné, nasvědčují i jen roztroušené zprávy; výpovědi svého druhu jsou i privilegia svobodného stěhování, s nimiž se ve větší míře (ovšem především ve městech) setkáváme v pozdním středověku. V případě lidských věků (s. 112–115) je ovšem potřeba si nejen uvědomit, že údaje jsou jen přibližné (výraznou většinou bývají zaokrouhlené na desítky), ale i fakt, že ústní svědectví nijak nesouviselo se stupněm gramotnosti: ústní i písemné ve středověku fungovalo paralelně vedle sebe, a i v situacích z pohledu moderní byrokracie zhusta až nepochopitelných bývala dána přednost ústnímu. Možnosti poznání sociálních poměrů jsou namnoze vázány na terminologii – tedy pojmy, jimiž jsou jednotlivé osoby v pramenech označeny, aniž máme jistotu, že totéž označení znamenalo stejné právní postavení; v případě svobodníků a familiářů dochází navíc k prolnutí vrstvy neurozených obyvatel a drobných šlechticů (s. 119–123).

Naproti tomu správa šlechtických panství (s. 124–141) náleží k tradičním tématům, a i v tomto směru ovšem platí výrazné rozdíly badatelských možností, poplatných stavu pramenné základny: základem je zpravidla úřední hierarchie na panství, kterou prameny dovolují rekonstruovat ve většině případů (a také na panství Čbraď), podstatně problematičtější je to s analýzou fungování správy, spektra kompetencí jednotlivých úředníků a příslušné písemné agendy (skartované zpravidla záhy poté, co ztratila svou aktuální platnost). Ilustrativní jednotliviny jsou k dispozici z oblasti hospodářské a finanční správy, častěji přicházejí zprávy o sporech, jimiž se úředníci museli zabývat, jejich korespondence s vrchností, případně i doklady jejich privátních vztahů (např. k církevním institucím).

Kniha o historickém vývoji panství Litava (Čbraď) ve středověku je svého druhu modelová, a to nejen s ohledem na svou strukturu, která je maximalistická (a nehraje tu roli, jak dalece do detailu či naopak mezerovitě lze jednotlivé roviny a dílčí aspekty z dostupných pramenů všech typů rekonstruovat), ale současně odráží i limity možností studia: mnohé z toho, co je relevantní a do určité míry a namnoze i do detailu postižitelné pro (16.) 17. či 18. století, pro starší dobu nezachytíme. Přesto i pro období středověku je možné téma studovat v celistvém rámci – vnímat panství jako „sociální prostor“, tedy ve smyslu analýzy vnitřních vztahů, mezi vrchností a lokalita-

mi městského typu i venkovským zázemím, stejně jako vrchnostenských zásahů a zásluh o prosperitu panství a jeho obyvatel. Prostor panství je možno konečně vnímat i ve smyslu onoho okřídleného „historického jeviště“ – historických krajín, jejichž relikty, třebaž v podobě fragmentární či zašifrované pozdějšími proměnami, jsou stále zde. Ve všech těchto rovinách je Maliniakova kniha inspirativní i pro českého čtenáře.

Robert Šimůnek

Motion in Maps, Maps in Motion. Mapping Stories and Movement through Time, ed. Zef Segal – Bram Vannieuwenhuyze, Amsterdam, Amsterdam University Press 2020, 184 s. ISBN 978-94-6372-110-3.

Mapy (především ty v papírové formě) jsou stále většinou vnímány jako statické, v zásadě objektivní a mnohdy i odosobněné a kulturními, společenskými nebo politickými podmínkami doby svého vzniku málo ovlivněné dokumenty poskytující geografická data, jejichž základním cílem a smyslem je lokalizace sledovaných objektů a jevů. Tento pohled se snaží změnit nedávno vydaná kolektivní monografie sestavená Zefem Segalem a Bramem Vannieuwenhuyzem, na které se autorsky podíleli další odborníci z oblasti kartografie a dějin kartografie (Jörn Seemann, Djoeke van Netten, Radu Leca, Ferjan Ormeling a Mark Monmonier).

Knihla se zabývá tématem pohybu v mapách a jejich mobility a ukazuje, že pohyb a změny v čase a prostoru zaujímají stěžejní místo při tvorbě map například časem. Pohyb je možno ve spojení s mapami chápat v několika rovinách – v jejich obsahu, procesu vzniku i následném použití. Zrcadlí se v nich například ale také pohyb intelektuální – šíření a přijímání nových myšlenek a informací, změny bořící zažitá stereotypy. Druhou základní tezí autorského týmu je, že mapy (v mnoha případech doplněné doprovodným textem) jsou mnohvrstevnatým médiem vyprávějícím příběhy, a že tento fenomén je v mapách daleko běžnější a jeho historie daleko starší, než se často předpokládá. Z výše naznačeného pak vyplývá několik základních otázek, které si autoři při studiu kartografických dokumentů pokládali: Jaké příběhy, události nebo pohyby byly mapovány? S jakými úmysly byly mapy tvořeny a vydávány? Jaký je vztah mezi mapovaným příběhem a prostorovými objekty, jak jim čtenáři rozuměli a rozumějí? Jaké prostředky a možnosti jsou ve 21. století k dispozici pro využití vyprávěcího potenciálu map?

Nástup digitální kartografie poskytnul lepší možnosti v mapování pohybu, procesů, změn, ale i pocitů, postojů nebo zkušeností, tedy nikoliv „tvrdých dat“, ale dat efemérních, souvisejících často spíše s myšlenkovým světem jejich protagonistů. Od 90. let 20. století se setkáváme s termínem „*deep maps*“, v posledních letech ruku v ruce s dynamickým rozvojem kartografie nabývají na popularitě tzv. mapy s příběhem („*story maps*“). Tyto nové trendy v kartografii postupně mění zažitou představu o statickosti map; v současné digitální kartografii jsou mapy vnímány stále častěji jako neukončený proces, který je možné neustále aktualizovat.

Autoři však poukazují na to, že paralely se současnými dynamickými a interaktivními mapami lze hledat již v hluboké minulosti. Za „mapy s příběhem“ sui generis lze pokládat již středověké „*mappae mundi*“. Stejně jako jejich moderní protějšky poskytují množství doprovodných informací, příběhů, fantazií i mystifikací. Lokalizace sídel je jen přibližná, o to důležitější bylo čtenáři poskytnout souhrn dostupných vědomostí a informací o určité oblasti, včetně vizuálních vjemů a podnětů, zároveň však mapa sloužila také jako politický symbol moci a důkaz pravosti křesťanské věrouky.

Základní teze knihy jsou demonstrovány na šesti případových studiích, které se zaměřují na časově, geograficky i tematicky velice různorodá mapová díla. Setkáváme se zde s nizozemskými mapami ze 17. století a jejich mnohohvrstevnatými narativy, zároveň také se snahou odhalit motivaci autorů a nakladatelů, která je vedla k tomu, aby tyto příběhy do map inkorporovali (Djoeke van Netten, Bram Vannieuwenhuyze); s dynamickými „*flow maps*“ („tokovými mapami“) v západní kartografii 19. a 20. století a jejich využíváním jako nástroje nacionalismu a propagandy (Zef Segal); s japonskými dějepisnými mapami přelomu 18. a 19. století a specifickým způsobem, jakým je v nich pomocí barev a tvarů znázorněn čas (Radu Leca); pozornost je také věnována již od 19. století soustavně vydávanému nizozemskému dějepisnému atlasovému dílu, *Bosatlasu*, a jeho proměně v čase, jehož studium výrazně zkvalitnila digitalizace jednotlivých vydání tohoto díla (Ferjan Ormeling); poslední studie představuje propojený svět digitální kartografie a sociálních médií a jeho potenciálu i limitů při mapování lokální historie (Jörn Seemann).

Bezpochyby největším přínosem knihy jsou úvodní (Zef Segal, Bram Vannieuwenhuyze, Jörn Seemann) a závěrečná (Mark Monmonier) kapitola, které poměrně nesourodé case studies zdařile zasazují do obecnějšího teoreticko-metodologického rámce a ukazují možnosti i limity jejich v mnoha ohledech inovativních přístupů ke studiu starých i moderních map. Mark Monmonier, autor řady převratných prací z oboru, pro rodící se disciplínu označovanou jako narativní kartografie („*narrative cartography*“) navrhuje základní typologii a otevírá diskusi o možnostech jejího směřování v budoucnosti.

Knihy obsahuje téměř pět desítek barevných reprodukcí map nebo mapových výřezů, což je s ohledem na dané téma nezbytné, ba dokonce by v některých případech možná neškodilo uvést ukázek o něco více. Bohužel kvalita některých vizuálií je velice nízká, což je při současných možnostech digitalizace a zároveň poměrně značné

ceně této knihy poněkud zarážející. Uživatelsky méně příjemná je rovněž absence souhrnné základní bibliografie, uvedeny jsou pouze dílčí bibliografie pro každou kapitolu zvlášť.

Představovaná publikace vnáší do bádání v oblasti dějin kartografie výraznou inovaci. Aplikace v knize navrhovaných přístupů a metod klade na badatele vyšší nároky, bezesporu však přispívá k větší plasticitě vnímání kartografických dokumentů napříč časem a zároveň vyzývá k přehodnocení již zažitých interpretací. V českém prostředí se přímo nabízí takto nově pohlédnout např. na některé nejstarší české kartografické památky, jejichž příběhy zatím stále čekají na své objevení a „přečtení“.

Jitka Močíčková

Urbanizing Nature. Actors and Agency (Dis)Connecting Cities and Nature Since 1500, ed. Tim Soens – Dieter Schott – Michael Toyka-Seid – Bert De Munck, London, Routledge 2019, 341 s. ISBN 9780367662509.

Kolektivní monografie s názvem *Urbanizing Nature* je završením několikaleté spolupráce urbánních a environmentálních historiků z devíti západoevropských zemí a Spojených států amerických, institucionálně zaštitěných univerzitami v Antverpách (Universiteit Antwerpen) a Darmstadtu (Technische Universität Darmstadt). Hlavním společným cílem autorů bylo ukázat, jak sílící urbanizace za posledních pět století proměňovala interakci člověka s přírodou. Čím více lidí – podle editorů – žije ve městech, tím více dochází k „urbanizaci“ přírody; z té se tak stává zdroj využívaný i na dlouhé vzdálenosti, je kontrolována, přeměňována a v neposlední řadě také působí „přírodní katastrofy“, které nejsou nic jiného než celkem běžné přírodní události negativně zasahující do chodu společnosti. Jednotlivé kapitoly ukazují různé příklady řešení vztahů mezi člověkem a přírodou a zároveň se snaží polemizovat se zavedenými koncepty a paradigmaty. Oproti univerzalistickým a lineárním konceptům (např. modernita) autoři představují složité vývojové peripetie, pluralitu či konflikty v užívání „moderních“ a „tradičních“ postupů, a především jako historici vyzdvihují specifika konkrétního kontextu.

Knihy se snaží překlenout dosud převažující dichotomii přírodní a kulturní sféry. Snaha vyhnout se antropocentrickému přístupu vedla autory mimo jiné k užívání

Actor-Network Theory, která pojímá jak lidské („*human*“), tak mimo-lidské („*non-human*“) činitele („*agents*“).¹ S tím souvisí otázka po rozhodování o fyzické podobě města a jeho okolí. Zde často dochází k prolínání politik různých úrovní (od komunální po evropskou), vliv mají odborníci z různých odvětví, veřejnost, majitelé pozemků, soukromé společnosti, ale také přírodní elementy a faktory. Dalším tradičně vnímaným předělem, který kniha zpochybňuje, je periodizace na předmoderní a moderní. Namísto moderního města („*modern city*“) hovoří o městě „zasítovaném“ („*networked*“), které je vybaveno náležitou infrastrukturou týkající se energií a odpadu, a upozorňují, že tato infrastruktura byla zčásti ve městech budována již v antice a v různých dobách se podobné sítě (zejména vodovody a kanalizace, později např. rozvody elektriny a fosilních paliv) využívaly různou měrou. Rozhodně tu ale nelze vidět lineární vývoj.

Východiska společná všem autorům dílčích textů shrnuli editoři v rámci úvodu do pomyslného manifestu historie městské přírody (*A 'Manifesto' for the History of Urban Nature*, s. 19–20). Jde zejména o již naznačené respektování příslušného lokálního a časového kontextu konkrétních vztahů mezi (městskou) společností a dotčenou přírodou. Město jako takové není uvažováno jako možný aktér, neboť podle autorů existuje jen specifický urbánní kontext, takže jde ve výsledku spíše o imaginární ideu města (a přírody), s níž aktéři pracují. Technologický vývoj a užívání novějších či komplexnějších technologií není nahlíženo jako samozřejmost, ale autoři se ptají kdy, proč, kým a za jakých okolností byly tyto inovace implementovány. Na základě jedinečnosti historických událostí a jejich kontextů se tak autoři snaží demaskovat zdánlivou univerzálnost pojmů jako „město“, „příroda“ nebo „technologie“.

Po obecném úvodu následuje část nazvaná *Nature Into Urban Hinterlands*, která pracuje s německým slovem „*Hinterland*“. Mezinárodně užívaný odborný termín z něj udělali geografové 20. století, kteří jím označovali širší zázemí (velko)města, již mimo dosah (sídelní) suburbie, kde dochází k produkci pro potřeby města, případně k ukládání či zpracování odpadů z něj. S. Barles a M. Knoll se ve své kapitole (s. 29–49) zabývají transformací vztahu mezi zázemím („*hinterlands*“) a městským metabolismem. Zázemí obvykle rostlo s počtem obyvatel města, ale vliv mělo např. také složení stravy městského obyvatelstva, jak je demonstrováno na příkladech Paříže a Vídně. Produkty městského metabolismu pak musely být odstraňovány z města a ideálně znovu zapojeny do látkového koloběhu. Ch. Bernhardt (s. 50–64) na příkladu růstu Berlína od 18. do 20. století poukázal na proměnu přilehlých bažin a lesů v městskou krajinu obsluhovanou „hydraulickou mašinerií“ – kromě viditelných plavebních kanálů také vodovody, kanalizace a regulace hladiny spodní vody. Ta byla stěžejní pro

¹ Jedním z těch, kdo v 80. letech formulovali Actor-Network Theory (teorie sítí aktérů), je francouzský filozof Bruno Latour. Oba české překlady jeho děl vyšly teprve nedávno, přeložené Čestmírem Pelikánem – Bruno LATOUR, Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem: výběr z textů 1998–2013, Praha 2016; TÝŽ, Zpátky na zem: jak se vyznat v politice Nového klimatického režimu, Praha 2020.

městské parky a aleje, avšak různí aktéři preferovali různou výšku hladiny. Ve studii na závěr oddílu M. Niemi (s. 65–86) sledovala sociální proměny městského a venkovského rozhraní v okolí Helsinek v 19. a 20. století. Z někdejšího rurálního zázemí pro město se později stala periferie vyhledávaná průmyslovými dělníky pro možnost částečné zemědělské soběstačnosti. Později (díky moderní dopravě) se okraj města stal lokalitou, kde chtěla bydlet střední třída. Jako ilustrativní příklad zvolila Niemi známou čtvrtí Pasila – dříve čtvrt se špatnou pověstí, dnes moderní centrum finské metro-pole.

Třetí oddíl knihy nahlíží přírodu jako zdroj pro potřeby města (*Nature as Urban Resource*). R. Janssens a T. Soens (s. 89–111) sledují na příkladu měst Jižního Nizozemí pomyslný souboj mezi zásobováním vodou ze studní a řek (na jedné straně) a z vodovodů (na straně druhé). V dlouhé časové perspektivě 13. až 18. století ukazují, jak různé fenomény jako černá smrt (1348), vlastnické vztahy nebo nábožensky motivovaná charita ovlivňovaly preferenci jednoho či druhého technologického řešení. Stejný časový rámec využili i P. Charruadas a Ch. Deligne (s. 112–134), kteří se vrátili ke konceptu „*hinterlands*“ a zkoumali dynamiku a podobu lesních porostů v závislosti na poptávce po různém typu dřeva a možnostech jeho dopravy. I zde se projevil mimo jiné vliv přírodních podmínek, vlastníků pozemků, ale také městských rad, jejichž rozhodování mělo někdy vliv daleko za hradbami měst. Na proměnu energetických zdrojů a dopravy energie do měst za poslední dvě staletí se zaměřil D. Schott (s. 135–156). Všímá si například rozvoje elektráren ve městech a jejich postupného vytlačení, stejně jako postupného přechodu od menších soukromých energetických firem k městem spravovaným službám nebo velkým koncernům. V závěru stručně diskutuje současnou německou tranzici („*Energiewende*“), v níž by solární panely mohly znovu vyrábět energii přímo ve městech. Oddíl uzavírá kapitola G. Stögera o recyklování (s. 157–176), které bylo poměrně běžné (např. sběr hadrů a výroba papíru) před zavedením levné masové produkce a vytvářelo si vlastní (sekundární) trh, často mimo dosah legislativních regulací. Vlny tlaku na recyklaci přišly během světových válek, a zatímco v následně ustanoveném východním bloku bylo recyklování vyžadováno jednotlivými státy z ekonomických důvodů, na západě si je musela vynutit teprve environmentálně smýšlející veřejnost.

Oddíl *Nature as Urban Challenge* začíná studií K. Davidse (s. 179–196) o řešení problémů s vodou na příkladu měst Ciudad de México, Batávie a Filadelfie. Tento jediný text vykračuje mimo evropský prostor, avšak ilustruje, že i v zámoří měli velký vliv evropské hydraulické inženýři, jejichž řešení byla často upřednostňována před využitím zkušeností domorodých obyvatel, přestože následkem mohla být i nucená relo-kace města. E. Jakobsson (s. 197–216) na příkladu Stockholmu sledovala dlouhodobý vývoj vztahu mezi městem a jezerem, kde do popředí vystupují fenomény jako změna hladiny jezera, rybaření, vypouštění odpadu nebo image města v turistických průvodcích. Zajímavá je i studie věnující se znečištěnému ovzduší francouzských měst od S. Frioux (s. 217–237), kde autor sledoval, jak různé metody měření znečištění ovliv-

ňovaly veřejnou diskusi a snahu o zmírnění znečištění. Autor využívá také staré vědecké články jako historický pramen.

Poslední tři případové studie, tvořící část *Visions of Urban Nature*, se zabývají územním plánováním. Ch. Rohr (s. 241–260) se na příkladu dvou středně velkých měst zaměřil na vývoj břehů. V případě rakouského Welsu to byl břeh řeky, u švýcarského Lucernu břeh jezera. Obě území prošla sociální proměnou a navzdory nebezpečí zatopení byla proměněna v oblasti pro luxusní bydlení. V další stati se H. Weber (s. 261–289) zabývala ukládáním odpadů v Německu, které prodělalo vývoj od decentralizovaného ukládání k velkým centrálním skládkám. K ukládání byly například využity povrchové doly, na rekultivovaných plochách pak vznikaly parky, ba dokonce obytné čtvrti. Velké navršené skládky jsou dnes výraznou součástí krajinné scenérie, zároveň je však kvůli toxickým látkám žádoucí zamezit propojení s okolními ekosystémy. Takový přístup ale není historicky samozřejmý a bylo nutné k němu dojít složitým vyjednáváním mezi politickou reprezentací různé úrovně, zástupci průmyslu, neziskových organizací, vědců a široké veřejnosti. Podobně složitě se vyvíjel i vztah měst Mohuče a Wiesbadenu k řekám Mohan a Rýn a vodě obecně (M. Toyka-Seid, s. 290–312). Zatímco prvně jmenované město těžilo z přítomnosti řek jakožto dopravních tepen a ostatní vodu spíše schovávalo pod zem (např. menší přítoky Rýna), Wiesbaden – jakožto lázeňské město – byl formován právě menšími vodními prvky, včetně těch umělých, a jeho historické centrum bylo vzdálené oběma velkým řekám. Dnes jsou však břehy podél Rýna důležitou součástí obou měst.

V závěrečné studii, příznačně nazvané *Beyond Cities, Beyond Nature*, se Ch. Otter (s. 313–328) zamýšlí nad limity pojmů „město“ a „příroda“, stejně jako nad otázkami periodizace. Dochází – celkem nepřekvapivě, avšak opodstatněně – k užitečnosti periodizace odvozené z klimatologie (antropocén) a k pojmu „*urban stratum*“, kterým označuje člověkem a technologiemi regulovaný povrch planety (zde uvažuje především v evropském horizontu), kde člověkem budovaná města a jejich potřeby mají vliv na podobu celého kontinentu. To dlouhodobě vede k procesu, kterým vzniká vrstva v geologickém smyslu, s potenciálem přetrvat své tvůrce.

Geograficky leží těžiště knihy ve střední, západní a severní Evropě a setkáme se v ní s městy, která jsou opakovaně středem pozornosti urbánních historiků. Chybí zastoupení zemí východní Evropy, Pyrenejského poloostrova a Balkánu. Na celkovém vyznění knihy by to asi mnoho nezměnilo, nicméně sami autoři v manifestu (s. 19) navrhují, že by bylo vhodné takto studovat i jiné světové regiony. Na druhou stranu je škoda, že (alespoň zatím) do této diskuze nebyl vtažen zbytek Evropy. Tím kniha reprodukuje jedno ze zažitých rozdělení, přestože se takovému přístupu snaží v mnoha jiných ohledech zabránit. Velký důraz na témata spojená s vodou je jistě pro její význam pochopitelný, na druhou stranu by bylo zajímavé zohlednit také nakládání s půdou nebo problém radioaktivity. Zde je potenciál pro eventuální pokračování takto naznačeného bádání právě ve východní Evropě. Přes tyto výhrady představuje kniha kvalitní ukázkou spolupráce širokého kolektivu. Navzdory rozmanitosti témat autoři

dokázali držet komparativní perspektivu, stejně jako podobnou a smysluplnou strukturu textů. To pomáhá orientaci čtenáře, který tak má před sebou hodnotnou kolektivní monografii s mnoha podnětnými impulsy.

Michal Vokurka

OBSAH

STUDIE

JOSEF ŽEMLIČKA

Vesnice sedláků, hostů, nevolníků. K profilu venkova staršího středověku 7
Villages of Peasants, Guests and Serfs. On the Character of Rural Areas in the Early Middle Ages

DUŠAN CENDELÍN

Přechod říčky Chvojnice u Kralic nad Oslavou – příklad komplexního souboru stop historických cest v návaznosti na položení těchto cest v krajině 19
Crossing of the Chvojnice River near Kralice nad Oslavou – an Example of a Complex Set of Traces of Historic Paths Related to the Location of these Paths in the Landscape

TOMÁŠ KORBEL

Střet tradice a modernity: vznik a zánik místa paměti na příkladu jeskyně a kostela sv. Prokopa v Prokopském údolí v Praze 53
Conflict of Tradition and Modernity: Creation and Demise of Place of Memory on the Example of the Cave and Church of St. Prokop in the Prokopské Valley in Prague

ONDŘEJ ŠERÝ – MAREK LICHTER

Sto let geografie na Přírodovědecké fakultě v Brně 95
One Hundred Years of Geography at the Faculty of Science in Brno

RECENZE A ZPRÁVY

Petra KUBÍČKOVÁ – Lubomír NOVOTNÝ, Ottovy Čechy.

Obraz země v letech 1883–1908, Olomouc 2020 119
Eva Semotanová

Pavol MALINIAK, Čabradske panstvo v stredoveku, Banská Bystrica 2019	120
<i>Robert Šimůnek</i>	
Motion in Maps, Maps in Motion. Mapping Stories and Movement through Time, ed. Zef Segal – Bram Vannieuwenhuyze, Amsterdam 2020	124
<i>Jitka Močičková</i>	
Urbanizing Nature. Actors and Agency (Dis)Connecting Cities and Nature Since 1500, ed. Tim Soens – Dieter Schott – Michael Toyka-Seid – Bert De Munck, London 2019	126
<i>Michal Vokurka</i>	

POKYNY PRO AUTORY

Otištěním svého příspěvku (studie, recenze, zprávy, diskusního příspěvku) v časopisu Historická geografie dává autor souhlas rovněž k jeho elektronické publikaci.

Metadata a texty budou zpřístupněny

- a) na internetových stránkách projektu Digitální knihovny AV ČR (<http://www.lib.cas.cz/cs/digitalni-knihovna-av-cr>). Digitalizované plnotextové dokumenty, podléhající ochranné lhůtě autorského zákona, jsou dostupné pouze v Knihovně Akademie věd ČR
- b) na internetové stránce Historického ústavu AV ČR v ikoně Nakladatelství ve formátu pdf, a to od ročníku 2012 vždy po uplynutí 1,5 roku od vydání příslušného čísla

Reprodukční práva k obrazovým přílohám se řídí ustanoveními v „Licenční nakladatelské smlouvě“.

- Žádáme autory, aby dodržovali následující pravidla citačního úzu:
 - Citace monografií podle vzoru: Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874; v případě dvou a více autorů podle vzoru: Rudolf FIŠER – Libor TEPLÝ – Emanuel RANNÝ, Třebíč. Město a čas, Třebíč 1996. Titul a podtitul(y) je vhodné oddělovat tečkou.
 - Citace časopiseckých článků podle vzoru: Pavel ŠTĚPÁN, K výskytu označení barev v místních a pomístních jménech v Čechách, Acta onomastica 43, 2002, s. 101–115.
 - Citace článků ve sbornících podle vzoru: Jiří DVOŘÁK, K metodologii sociální historiografie v díle doc. dr. Milana Krýdla (1941–1991), in: Studie k sociálním dějinám 8, red. Jana Machačová – Jiří Matějček, Opava 2001, s. 92–100 (analogicky i v případě cizojazyčných sborníků – po názvu článku následuje „in:“, poté název sborníku, jeho editoři (hg./ed.), místo a rok vydání, a stránky citované studie).
 - Pro opakované citace je zaveden tento systém: první citace titulu v plném znění (např. Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874), druhá a další zkráceně podle vzoru: A. KUBEŠ, Dějepis (jako pozn. ...) – tj. odkaz na poznámku s plnou citací.
- Žádáme současně autory, aby ke svému příspěvku připojili:
 - Resumé (v rozsahu 1 normostrana)
 - Abstrakt (v rozsahu 5–8 řádků)
 - Klíčová slova (4–8)
- Studie nabídnuté k otištění v Historické geografii je možno zasílat na adresu redakce (simunek@hiu.cas.cz).

Historická geografie 47/1. Výkonný redaktor Robert Šimůnek. – Praha: Historický ústav, 2021. – 136 s. (Historická geografie, ISSN 0323–0988). Technická redakce: Petr Čížek. Grafická úprava obrazových a mapových příloh: Daniel Čížek. Překlady resumé: Mgr. Eva Vybíralová a autoři.

Hlavní distributor Kosmas.cz, Lublaňská 34, 120 00 Praha 2 (www.kosmas.cz).
Jednotlivá čísla lze zakoupit rovněž v internetovém obchodě vydavatele: <http://obchod.hiu.cas.cz> nebo v prodejnách Knihkupectví Academia (Václavské náměstí 34, Na Florenci 3, Národní 7, vše 110 00 Praha 1; www.academia.cz; www.academiabooks.com).
Distribution rights in all remaining areas: Kubon and Sagner, Postfach 340108, D-80328 München, Germany, fax: 089/54218218.

Historická geografie vychází dvakrát ročně / Historical Geography is published twice a year.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE

